

Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

105926

— DOVOVINA SRBOV, HRVATOV IN SLOVENCEV.

ZA VIŠJE RAZREDE SREDNJIH ŠOL

SESTAVIL

ANTON MELIK.

ODOBRIL PROSVETNI ODDELEK ZA SLOVENIJO
V LJUBLJANI,
DNE 10. DECEMBRA 1924, ŠT. 22.095.

CENA VEZANI KNJIGI DIN. 56.—.

V LJUBLJANI, 1924.

ZALOŽILA JUGOSLOVANSKA KNJIGARNA.

NATISNIL J. KRAJEC NASL. V NOVEM MESTU.

ZGODOVINA SRBOV, HRVATOV IN SLOVENCEV.

ZA VIŠJE RAZREDE SREDNJIH ŠOL

SESTAVIL

ANTON MELIK.

ODOBRIL PROSVETNI ODDELEK ZA SLOVENIJO
V LJUBLJANI,
DNE 10. DECEMBRA 1924, ŠT. 22.095.

CENA VEZANI KNJIGI DIN. 56.—.

V LJUBLJANI, 1924.

ZALOŽILA JUGOSLOVANSKA KNJIGARNA.

NATISNIL J. KRAJEC NASL. V NOVEM MESTU.

105926

105926

030046478

st. f.

Vsebina.

	Stran
I. Predslovanska doba	1
1. Predzgodovinska doba	1
2. Rimska doba	4
3. Preseljevanje narodov	7
II. Najstarejša zgodovina Slovanov	9
III. Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev od VIII. do začetka XII. stoletja. Prve srbske, hrvatske in slovenske države. Borba za samostojnost s Franki ter Nemci, Bolgari in Bizantinci	15
1. Najstarejša zgodovina Slovencev	15
2. Južni Slovani in Franki	17
3. Utrditev nemškega gospostva nad Slovenci. Politično razkosanje slovenskega ozemlja	23
4. Notranje razmere na Slovenskem v VIII.—XII. stoletju	25
5. Najstarejša srbska zgodovina	29
6. Duklja — vodilna srbska država	34
7. Hrvatska za narodnih kraljev	37
8. Notranje razmere v Hrvatski od VIII. do XII. stoletja	41
IV. Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev od pričetka XII. do konca XIV. stoletja. Nemška prevlada na Slovenskem, madžarska na Hrvatskem in v Bosni; Srbija postane prva sila na Balkanskem polotoku	44
1. Pričetek habsburškega gospostva na Slovenskem	44
2. Notranje razmere na Slovenskem v XII.—XIV. stoletju	49
3. Hrvatska pod ogrsko vlado	53
4. Bosna	57
5. Plemiška oligarhija na Hrvatskem	58
6. Dubrovnik	60
7. Srbija za Nemanjičev	61
8. Notranje razmere v Srbiji	70
9. Poraz na Kosovu	76
10. Bosna v XIV. stoletju	77
V. Invazija Turkov. Srbi, Hrvati in Slovenci v nepretrgani defenzivni borbi s Turki, sprva pod ogrskim, potem pod habsburškim vodstvom. Turčija doseže višek svoje moči (XV. in XVI. stoletje)	80
1. Sigmund Luksemburški ter Srbi, Hrvati in Slovenci	80
2. Borba s Turki pod vodstvom Hunjadijev. Turško napredovanje	85
3. Velika turška ofenziva za Sulejmana Veličastnega	94

	Stran
4. Prvi učinki turškega gospostva	99
5. Dubrovnik	102
6. Habsburžani vodijo obrambo proti Turkom	103
7. Notranje razmere na Slovenskem in Hrvatskem v XV. in XVI. stol.	110
8. Kmetški upori	112
9. Reformacija in protireformacija na Slovenskem in Hrvatskem	116
 VI. Avstrija se okrepi na temelju absolutizma in centralizacije. Avstrijska ofenziva zoper Turčijo, ki propada in se umika. Sodelovanje Srbov	 120
1. Doba državnega absolutizma in centralizacije	120
2. Stanje našega naroda v Turčiji	124
3. Avstrija vodi ofenzivo zoper Turčijo. Srbi sodelujejo	130
4. Notranje razmere na Slovenskem do srede XVIII. stoletja	139
5. Notranje razmere v Hrvatski do srede XVIII. stoletja	141
6. Benečanska Dalmacija	143
7. Dubrovnik	144
8. Reforme prosvetljenega absolutizma	144
 VII. Doba narodnega preporoda Srbov, Hrvatov in Slovencev. Turčija in Avstrija propadata. Zmaga demokratične narodne jugoslovanske ideje nad absolutističnimi raznorodnimi državami	 153
1. Francoska vlada nad delom našega naroda	153
2. Početek nove srbske države	157
3. Notranja uredba obnovljene Srbije	166
4. Črna gora	169
5. Bosna v prvl polovici XIX. stoletja	171
6. Narodni preporod Srbov, Hrvatov in Slovencev v Avstriji	173
7. Avstrijska revolucija l. 1848.—1849 ter Srbi, Hrvati in Slovenci. Obnova absolutizma	178
8. Ustanovne borbe v Avstriji (1860—1873) ter Srbi, Hrvati in Slovenci	186
9. Srbija v dobi od l. 1842—1903. Balkanske komplikacije	193
10. Srbija — jugoslovanski Piemont (1903—1918)	201
11. Črna gora za vlade Nikole (1860—1918.)	204
12. Srbi, Hrvatje in Slovenci v Avstro-Ogrski izza dualizma	205
13. Svetovna vojna in osvobojenje ter ujedinjenje Srbov, Hrvatov in Slovencev	209
14. Gospodarski in kulturni razvoj Srbov, Hrvatov in Slovencev v najnovejši dobi	213

I. Predslovanska doba.

I. Predzgodovinska doba.

Prvi sledovi človeškega bivanja na ozemlju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev so iz predzgodovinske dobe, to je iz onega časa, iz katerega še nimamo pisanih poročil, marveč le izkopanine, to je pod zemeljsko površino ohranjeno orodje, orožje, nakit, posodje, ostanke hrane in ubitih živali, okostje i. t. d. Po snovi, iz katere je bilo izdelano glavno orodje in orožje, razlikujemo tri glavne oddelke predzgodovinske dobe, in sicer: kameno, bronasto in železno dobo.

Kamena doba se deli v starejši ali paleolitski in novejši ali neolitski del. V paleolitski dobi se je človek pečal le z lovom ali ribištvom; obdelovanja zemlje še ni poznal, niti domačih živali, niti lončenih posod, niti obleke razen kož; edino orožje mu je bil okorno obdelan kamen (največ kresilnik), pozneje tudi nekoliko obdelani rogovi in kosti ubitih živali. V paleolitski dobi, ki odgovarja diluvijalni dobi v geologiji, je bival človek po večini v duplinah, toda poznal še ni stalnega bivališča. V naši kraljevini je najznamenitejše najdišče iz te dobe Krapina v hrvatskem Zagorju, kjer so se našla okostja diluvijalnega pračloveka, ki so postala svetovno znamenita za studij prazgodovine.

V mlajši kameni ali neolitski dobi je človeška kultura že močno napredovala; neolitski človek si je že vzgojil domače živali, obdeloval je zemljo, gojil žito, seveda pa se je pečal še mnogo z lovom in ribarstvom. Bil je že stalno naseljen, posebno rad si je zgradil koče ob velikih rekah in na jezerih (stavbe na koleh n. pr. na Ljubljanskem barju). Orožje je izdeloval še vedno iz kamna in kosti, toda mnogo lepše in boljše nego prej; iz gline je s prosto roko izdeloval posode in jih krasil s preprostimi geometričnimi okraski. Imel je že tkanine. Najštevilnejša neolitska selišča na ozemlju naše kraljevine so bila v širnih ravninah ob Savi in Donavi, osobito

v Slavoniji in Sremu; najznamenitejše izkopanine pa so se našle v Butmiru blizu Ilidže pri Sarajevu. Butmir je bil središče visoke kulture in predstavlja danes eno najimenitnejših evropskih neolit-skih najdišč.

Bronasta doba. Ko se je človek naučil taliti kovine in iz njih izdelovati orodje ter orožje, je pričela kovinasta doba. Njen najstarejši oddelek je bronasta doba. Sprva je bilo orodje le iz bakra (bakrena doba); kmalu pa so začeli bakru primešavati cin ali kositer in iz bronast izdelovati orodje (bronasta doba). Izdelki bronaste dobe so že popolnejše izdelani in lepše okrašeni. Razen z živinorejo in poljedelstvom se je človek pečal tudi z rudarstvom, zlasti pa z obrtjo in s trgovino. Nastajale so večje utrjene naselbine, često na višinah, kjer je bivalo plemstvo, dočim je ostal kmet v ravninah. Iz bronaste dobe na Slovenskem nimamo velikih najdišč, pač pa v Srbiji in v Bosni. — Za bronasto dobo se da že približno določiti čas; trajala je nekako od l. 2000—1000 pred Kr.

Železna doba. Kmalu so ljudje v naših krajih začeli vporabl-jati tudi druge kovine za izdelovanje orodja, osobito železo. Nastopila je železna doba, v kateri je prevladovalo železno orodje. Delimo jo v starejšo ali hallstattsko (po Hallstattu v Avstriji) in mlajšo ali latènsko dobo (po La Tène v Švici). V hallstatt-ski dobi se poleg železa močno še vporablja bron. Železne izdelke so sprva prinašali trgovci z juga (iz Grčije in Etrurije), kmalu pa so jih znali domačini sami izdelovati. Selišča so se nahajala pre-težno na višinah, močno utrjena z okroglimi nasipi, narejenimi iz kolov, pletenih plotov in zemlje. Blagostauje je bilo že jako veliko, o čemer priča bogati nakit. Mrliče so ali sežigali in pepel hranili v žarah, ali pa pokopavali; v grob oziroma v žaro so dajali pokoj-nikom najimenitnejše, najljubše predmete. Trgovina je bila v naših krajih že jako živahna, javlja se že denar, domač in tuj. Po naših pokrajinah se nahajajo jako številna in bogata najdišča hallstattske dobe, pričajoč o gosti obljudenosti. Najimenitnejše na Slovenskem so Vače pri Litiji; še večje najdišče je Glasinac blizu Sa-rajeva.

Kdo so bili in kateremu plemenu so pripadali prebivalci sta-rejših oddelkov predzgodovinske dobe, ne vemo; boljše smo poučeni šele o železni dobi. V hallstattski dobi so bivali po ozemlju naše kraljevine in v Vzhodnih Alpah ter v predelu do srednje in gornje Donave Iliri, ki so prvo historično znano prebivalstvo naše države.

V četrtem stoletju pred Kr. so prišli Kelti, razširjajoč se na vse strani iz Galije, svoje prvotne domovine, ter si podvrgli ilirska plemena. Njihova kultura pomeni še višjo stopnjo (laténska doba); železo prevlada popolnoma, iz brona so skoro le še predmeti, služeči v okras. Razen na višinah nastajajo velike naselbine ob rekah, zlasti ob sotočjih. Gradijo se hiše iz kamna in žgane opeke, nastajajo mesta, močno utrjena, obdana z obzidjem.

Z nastopom Rimljanom pričenja za naše pokrajine zgodovinska doba.

Iliri, Tračani, Kelti in Grki. Iliri, nositelji hallstattske kulture, so se delili na mnogoštevilna plemena, ki se niso nikdar združila v eno skupno državo, niti v več manjših držav. Bili so silno bojeviti, junaški in utrjeni, a nesložni, pečali so se bolj s pastirstvom nego s poljedelstvom. V primorju so bili večji mornarji, na glasu osobito kot gusarji, ki so prizadeli trgovini na Jadranu obilo škode. Baš gusarjenje jih je dovedlo do prvih spopadov z Rimljani. Najimenitnejša ilirska plemena so bila: *Ardieji*, od reke Vojuške v Albaniji do Neretve, s središčem v Risonu (Risan pri Kotoru); *Delmati*, od Neretve do Krke, s središčem v Delminiju (pri Županju); *Dardani* ob gornjem Vardarju, Južni Moravi in v predelu Kosova; *Liburni*, od Krke do Raše in na Kvarnerskih otokih, s središčem v Skardoni (Skradin); *Japodi*, severno od njih v kraški Hrvatski in ob gornji Kolpi, smatrajo pa se kot mešanica med Iliri in Kelti. Prav tako so bili keltsko-ilirsko ljudstvo *Tavriski* v južnovzhodnih Alpah, tedaj tudi na Slovenskem, pozneje *Noričani* imenovani. V pomoravski in podonavski Srbiji so bivali pretežno *Skordiski*, katerih najimenitnejše utrjeno središče je bil *Singidunum* (pozneje Beograd).

Vzhodni sosedje Ilirrom so bili *Tračani*. Mogočno in bojovito traško pleme *Tribalov* je bivalo v Srbiji v srednjem Pomoravju, zlasti ob sotočju obeh Morav; njihovo moč pa so strli *Skordiski*.

Še predno je nad Ilire prišla invazija Keltov, so nanje zelo vplivali Grki, osobito v primorju. Že v VII. in VI. stoletju so Grki ustanovili svoje kolonije na jadranskih otokih: *Visu* (Issa), *Hvaru* (Pharus) in *Korčuli* (Korkyra Melaina), pa tudi na obali: *Epidamnös* (Dyrrhachion — Drač), *Tragurion* (Trogir), *Epidaurum* (Cavtat pri Dubrovniku) in dr.

2. Rimska doba.

Rimske osvojitve. V prvi polovici III. stoletja pred Kr. so osnovali Ardijeji močno ilirsko državo pod kraljem Agronom s središčem okrog Boke Kotorske. Toda drzno gusarjenje po Jadranskem in Jonskem morju je zapletlo Ilirce v vojno z Rimljani, ki so na morju in na suhem premagali vojsko kraljice Tevte, vdove po Agronu, vladajoče namesto mladoletnega sina. Odslej so smeli Ilirci brodariti južno od Visa samo v trgovske svrhe in z neoboroženimi ladjami. To je bil prvi temelj rimski oblasti na vzhodni jadranski obali, na ozemlju današnje naše države (229. pred Kr.). Drugič so se Rimljani zmagovito bojevali z Ilirci, ko se je njih kralj Gencij zvezal z Makedonci (l. 168. pred Kr.); njegova država se je morala razkosati. Neposredna oblast Rimljanov je bila dolgo omejena le na obalo; z gorskimi plemeni, osobito z Ardijeji in Delmati, so se borili često, ali ne vedno srečno. Notranjost ilirskega ozemlja so si mogli osvojiti šele, ko so popolnoma zavladali Makedoniji (l. 146. pred Kr.). Na severu so si l. 181. pred Kr. ustanovili kolonijo Aquileio, ki jim je služila kot izhodišče za osvajalna podjetja na Krasu in v jugovzhodnih Alpah. Najpreje so si osvojili Istro (177 pred Kr.), ostale dežele so se nahajale pod večjim ali manjšim vplivom Rimljanov. V dobi prvega triumvirata je dobil Cezar tudi Ilirik; obiskal je vzhodno alpsko ozemlje in po njem imajo Julijske Alpe ime še dandanes. Definitivno osvojitve našega ozemlja na Balkanu, v Podonavju in v Alpah pa je dovršil Oktavijan, sprva sam, pozneje po svojih pastorkih Tiberiju in Druzu (35 do 11. pred Kr.). Še enkrat so se dvignili dalmatsko-panonski Iliri zoper rimsko gospodstvo, toda bili so po junaškem boju popolnoma premagani (6—9. po Kr.) in odslej se je rimska oblast raztezala tja do srednje in dolnje Donave.

Rimske province. V osvojenem ozemlju so uredili Rimljani več province. Današnje severno slovensko ozemlje je spadalo še k provinci Norik (v glavnem današnja Avstrija), ki je segala od Donave na jug do Karavank in Kamniških Alp, nekaj časa celo v gornji del Savske doline, na vzhodu v glavnem do gričevja na vznožju Alp. Na sedanjem slovenskem ozemlju je imenovati rimski mesti Virunum (severno od Celovca na Gosposvetskem polju) in Celeia (Celje). Vzhodno od Norika je bila Panonija, segajoča na severu in vzhodu do Donave, na jugu še nekoliko preko Save, a na zapadu obsegajoča še Ljubljansko kotlino z Emono, ki pa

se je pozneje priključila Italiji (do Trojan). V Panoniji so bila najimenitnejša mesta na našem ozemlju Poetovio (Ptuj), Mursa (Osijek), zlasti pa Siscia (Sisak) in Sirmium (danes Mitrovica, prim. Srem!). Do Julijskih Alp in do Hrušice je segala od zapada Venecija, z mestom Tergeste; južno od nje je bila mala Istra (Histria), segajoča na vzhodu le do Raše (Arsia). Južno od Panonije je bila velika provinca Dalmacija, segajoča od Raše nekako do reke Maće (Mathis) v severni Albaniji, na vzhodu pa še čez Drino, nekako do Rudnika. Glavno mesto jej je bila Salona (Solin pri Splitu), druga mesta so bila še Jadera (Zadar), Tragurium (Trogir), Epidaurum (Cavtat pri Dubrovniku), Scardona (Skradin), Doclea (Dukljan pri Podgorici) in dr. Panonija in Dalmacija sta tvorili spočetka eno provinco Ilirik; šele po velikem panonskem uporuh so ju razdvojili. Južnovzhodni del Dalmacije se je pozneje ločil kot posebna provinca Praevalis s Skodro kot središčem. Vzhodno od Dalmacije je bila Gornja Mezija (Moesia superior) v severni Srbiji, segajoča še tja preko Timoka, na jugu pa v gornje Vardarjevo porečje in na Kosovo. Središče ji je bil Viminacium (Kostolac pri Požarevcu), druga mesta so bila še: Singidunum (Beograd), Naissus (Niš), Ulpiana (Lipljan na Kosovu), Scupi (Skoplje). Južni del se je pozneje ločil kot provinca Dardanija s središčem v Scupi. Med Donavo in Balkanom je bila Dolnja Mezija (Moesia inferior), južno od nje pa Trakija, obsegajoča na zapadu še sofijsko (Serdica), čustendilsko in pirotsko okrožje. Naposled je bila še Makedonija, ki se je razprostirala na severu do izliva Crne reke v Vardar, obsegajoča tudi Albanijo. Tu je stalo blizu ustja Crne Stobi, ob Ohridskem jezeru pa Lychnidus (Ohrid). — Cesar Trajan je l. 105. po Kr. osvojil Dakijo (t. j. današnjo Rumunijo), ki ji je pripadal tudi naš Banat; toda to provinco so že l. 275. osvojili Goti.

Rimska uprava in kultura. Vsaki provinci je načeloval cesarski namestnik (legatus Augusti pro praetore), ki je načeloval upravi in sodstvu, a bil je hkrati tudi vojaški poveljnik; šele od Dioklecijana dalje je bilo vojaško poveljstvo ločeno od civilne uprave.

Temelj rimski civilni upravi je bilo mesto. Okolica je bila podrejena mestu običajno v zelo velikem obsegu; tako na pr. je k Emoni spadala vsa Ljubljanska kotlina. Prav tako so bile tudi vasi prvotnega prebivalstva urejene v velike občine (civitas). Za-

stopniki občin so se sestajali vsako leto na zboru (concilium) v glavnem mestu province, kjer so razpravljali o provincijalnem proračunu, o bogoslužnih zadevah, nadzirali pa so tudi delo cesarskih namestnikov in so se mogli pritožiti prav na cesarja. — Zelo važen oblastnik je bil tudi procurator Augusti kot glavni finančni upravitelj, ki je nadziral cesarske dohodke, osobito bogate rudnike, ki so bili državna last in so zlasti v naših krajih (Bosna, Srbija) dajali jako mnogo rud (zlata, srebra, svinca, železa i. t. d.) Davki so se plačevali deloma v denarju, deloma v naturalijah.

Vse javno in gospodarsko življenje provinc je bilo osredotočeno v mestih.

~~Kurje~~ V nasprotju s preprostimi selišči predrimske dobe so bila rimska mesta središča visoke kulture in cvetočega blagostanja. Imela so ravna, v pravih kotih se križajoče, lepo tlakovane ulice. Mesta so imela po večini vodovod ter kanale za odvajanje slabe vode, prostrane trge z lepimi kolonadami, krasna svetišča, javna kopališča, spomenike i. t. d. Večja mesta so imela velike sijajne amfiteatre, tako n. pr. Salona, Sirmium; v Puli stoji še danes krasno ohranjen rimski amfiteater. Hiše v mestih so stale ali posamezno ali v sklopih; bile so na znotraj jako udobno urejene, okrašene z raznobarvnim mozaikom, s kipi in slikami po stenah. Za ogrevanje po zimi so imeli neke vrste centralno kurjavo: kurili so v skupnem prostoru spodaj ter razgreti zrak dovajali po ceveh v stenah (hipokavsti) po sobah; hkrati so grelj vodo za domače kopelji. Mesta so bila seveda obzidana; izven obzidja ob glavnih cestah so se nahajala pokopališča.

Mnoga rimska mesta so bila prvotno utrjena vojaška taborišča rimskih legij. S tem, da so se okrog taborov naselili trgovci in razni obrtniki, so kraji dobili mestni značaj in naposled mestne pravice (municipiji). Mesta, kjer so se naselili veterani, dosluženi rimski vojniki, so povzdignili Rimljani v kolonije.

Ker so Rimljani pošiljali jako močne in mnogoštevilne posadke v novo osvojene province, posebno pa še v obmejne predele, je bilo število rimskih mest na našem ozemlju zelo veliko. Največ jih je nastalo v jadranskem primorju, odkoder so vodile vojaške ceste v notranjost, in pa v bližini Donave, kjer so se nahajale močne obmejne garnizije. Rimske ceste so bile prvovrstne; služile so pred vsem vojaškim, šele v drugi vrsti trgovskim in splošno prometnim svrham. Ena glavnih izhodišč rimskim cestam je bila Aquileia, odkoder je vodila cesta preko Emone in Poetovia proti Donavi, druga

preko Sisciae v Sirmium in preko Tarsaticae (Trsat) na Balkan. Od mest ob Adriji so vodile ceste preko Krasa istotako v Podonavje in v Pomoravje; važna je bila „via Egnatia“, ki je šla iz Drača preko Ohrida (Lychnidus) čez Edesso (Voden) na Solun in Carigrad. Te ceste so preživele rimsko dobo in so dobro služile še več stoletij srednjega veka. Na Donavi so imeli Rimljani močno rečno brodovje in pa niz trdnjav in utrdb.

Posledica rimskega gospostva je bila nagla romanizacija, ki je napredovala najhitreje na obali, ob glavnih cestah in v okolici večjih mest. Glavni činitelj romanizacije so bili vojaki, osobito veterani, ki so se naseljevali po najplodnejših predelih. Polagoma se je romaniziralo tudi domače prebivalstvo, ilirski jezik pa se je umikal v manj pristopne kraje; traški jezik je izumrl že v 6. stoletju. V bližini Grčije in Egejskega morja pa je tudi v rimski dobi obdržal prevlado grški jezik, in sicer nekako južno od Lješa, Debra, Skoplja, Niša in Balkanskega gorovja.

Prebivalci naših krajev, osobito iz Panonije in Dalmacije, so bili na glasu kot izredno dobri vojaki; služili so kot pomožne čete (auxiliarii), toda v tujih deželah, na pr. ob Renu, v Afriki in drugod, dočim so se nahajale pri nas čete iz Hispanije, Male Azije i. t. d. Tudi več cesarjev je bilo rodom iz naših krajev, tako n. pr. znameniti Dioklecijan, ki si je zgradil veliko palačo blizu Salone, na mestu, kjer stoji današnji Split.

Kršćanstvo se je že v drugi polovici III. stoletja močno razširilo po naših provincah; seveda se je tudi preganjanje vršilo i po naših krajih. Po milanskem ediktu cesarja Konstantina l. 313. je krščanstvo prevladalo in se krepko organiziralo; nadskofiji sta bili v Saloni in Sirmiju.

3. Preseljevanje narodov.

Pol tisočletja je rimski obrambni obmejni sistem na Donavi in Renu zadrževal barbarske Germane, ki so že 100 let pred Kr. silili na jug. Ko pa je rimska država pričela slabeti, zlasti ko so jo od III. stoletja dalje pretresale krvave notranje vojne med vojaškimi poveljniki, borečimi se za cesarski prestol, so pričeli prihajati Germani vedno česče čez mejo na rop v bogate rimske province. Mnogo je pri tem trpela zlasti Panonija. L. 275. so morali Rimljani vso Dacijo prepustiti bojevitim Gotom. Mnogo Germanov pa so naselili v obmejnem predelu ob Donavi, kjer se je število doma-

čega prebivalstva, osobito po kmetih, v letih stiske in zmede močno skrčilo. Ko pa so l. 375. divji Huni pridrli v južnoruske stepe in zadeli pri tem na Germane, so ti še z večjo silo težili proti jugu. Zapadni Goti so prestopili Donavo in cesar Teodozij jim je moral dovoliti, da se naselijo po Meziji (l. 382). Med tem je bil postal Balkanski polotok mnogo važnejši za rimsko cesarstvo, odkar je Konstantin l. 325. prestolico preložil v Bizane, ki je hkrati dobil ime Konstantinopolis. Ker pa iz enega središča ni bilo več mogoče vladati veliki državi, se je po Dijoklecijanu ponovno zgodilo, da je cesar razdelil državo v dva dela in si vzel socesarja za pomoč. Definitivna je postala razdelitev, ko je cesar Teodozij pred svojo smrtjo l. 395. razdelil cesarstvo med svoja dva sinova; Arkadij je dobil vzhodno (prestolica Carigrad), Honorij zapadno polovico (prestolica Rim). Meja je potekala od Velike Sirte v Afriki čez Jonsko in Jadransko morje nekako do Boke Kotorske ter odtod približno do Beograda; Panonija in Dalmacija sta pripadali že zapadu, ostali Balkanski polotok s Praevalis pa vzhodu. Ta razdelitev je imela za Balkanski polotok velike politične pa tudi verske in kulturne posledice, katerih sledovi se še dandanes poznajo (pravoslavje, cirilica).

Vzhodnorimsko ali Bizantinsko cesarstvo se je obdržalo nad tisoč let. V njem je spočetka ostal uradni jezik latinščina, toda polagoma je stopala na njeno mesto grščina.

Zapadnorimsko cesarstvo se ni držalo dolgo. Zapadni Goti so udarili preko Ilirije in Panonije v Italijo, zavzeli in oplenili l. 410. Rim in odšli nato v južno Galijo. Odoakar, vodja germanskih najemnikov, je l. 476. napravil konec zapadnorimskemu cesarstvu, ki pa je takrat obsegalo skoro samo še Italijo.

Med tem so zadeli naše podonavske dežele najhujši udarci, ko so se Huni predstavili na širne stepe v Srednjedonavskem nižavju, zlasti ko jim je zavladał silni Atila (sredi petega stoletja, 434—453.). Na mnogoštevilnih roparskih pohodih so hunske trupe uničevale vasi in mesta, klale ljudi in širile na daleč strah in trepet med prebivalstvom; najbolj so trpele pokrajine, preko katerih so vodila prirodna pota v Italijo in proti Carigradu ter Solunu. Singidunum, Viminacium, Naissus, Serdica in mnoga druga mesta so Huni zavzeli in razdejali. Takrat je bržkone padla tudi Emona, dalje Poetovio, Celeia in velika ter bogata Aquileia. Po Atilovi smrti l. 453. so Huni odšli nazaj v ruske stepe, v Podonavju pa so postala svobodna razna germanska, dotlej Atili podložna ljudstva,

ki pa so se skoro neprestano bojevala med seboj. Med njimi so bili najimenitnejši Vzhodni Goti, ki so bivali v Panoniji od Dunaja do Beograda, nekaj časa tudi v Meziji. Kralj Teoderih pa jih je kmalu odvedel preko Soče v Italijo, kjer je premagal Odoakarja in ustanovil krepko državo (493. l.). Pripadalo ji je tudi vzhodno alpsko ozemlje, Panonija in Dalmacija. Za vzhodnih Gotov se je pri nas zopet obnovil red in mir in zavladovalo je zopet večje blagostanje. Goti so si vzeli povečini le tretjino zemljišč in so staremu prebivalstvu pustili vse stare uredbe; vendar se kot arijanci niso mogli priljubiti katoliškemu romanskemu ljudstvu.

Vzhodnogotsko kraljestvo z našimi pokrajinami vred si je podrgel naposled cesar Justinijan (527—565), eden najimenitnejših bizantinskih vladarjev, ki je hotel obnoviti celotno rimsko cesarstvo. Toda brž po njegovi smrti so napadli Italijo Langobardi, ki so bivali dotlej v današnji Slovaški in severni Panoniji, ter si jo osvojili. Srednjedonavsko nižavje pa so zavzeli divji Obri ali Avari, mongolsko nomadsko ljudstvo, ki je prišlo semkaj iz južnorusskih step.

Med tem pa so se bili pojavili na dolnji in srednji Donavi tudi že Slovani.

II. Najstarejša zgodovina Slovanov.

Prvotna domovina Slovanov je bržkone prostrana ravnina severno od Karpatov med Vislo, Dnjeprom in Zapadno Dvino. Na zapadu so jim bili sosedje Germani, na severu Balti, na severovzhodu finska plemena, na jugovzhodu v stepah Iranci (Skiti), na jugu Tračani. V zgodovini so se pojavili Slovani primeroma kasno. Rimski pisatelji so jih imenovali Venedae; sledove tega imena imamo še danes v nemškem označevanju (Winden, Wenden) za Slované (Slovence in Lužiške Srbe). Toda Slovani sami se s tem imenom niso nikdar imenovali, marveč z nazivom Sloveni (Slovenin), ki se prvič pojavi pri bizantinskih pisateljih VI. stoletja. Morda so pripadala Slovanom tudi nekatera ljudstva, ki so se pojavila ob Dnjestru in Bugu že v VI. stoletju pred Kr. (Neuri, Budini), a dognano to ni. Obenem s slovenskim imenom se pojavlja pri Bizantincih tudi tretje ime Anti, ki pa je značilo le del Slovanov in je pozneje izginilo.

Iz svoje prvotne domovine so se Slovenci v dobi preseljevanja narodov pričeli seliti proti zapadu, proti vzhodu in proti jugu, kamor so se napotili predniki južnih Slovanov po razpadu hunske države. Pomikali so se ob Karpatih proti jugu in se pokazali prvi-krat na bizantinski meji ob dolnji Donavi za cesarja Justina (518—527). Naselivši se po današnji Rumuniji — vzhodno od Dnjestra so bivali Anti — so za cesarja Justinijana I. (527—565.) neprestano napadali bizantinsko ozemlje. V velikih trumah so leto za letom prehajali preko Donave, preplavljali balkanske province tja do Carigrada, Soluna in jadranskega primorja in se bogato obloženi s plenom in sužniki vračali zopet nazaj.

Kultura starih Slovanov. Naši predniki so se pečali največ z živinorejo, poljedelstvom in lovom. Hranili so se razven s poljskimi pridelki zelo tudi z mesom divjačine in rib, z mlekom, medom in pivom, varjenim iz ječmena. Njihove šege in navade rišejo tedanji viri dosti ugodno; posebno je bila pri njih razvita gostoljubnost. Bili so jako marljivi in delavni, v vojnah se pokažejo kot jako hrabri, junaški, a tudi divji in okrutni. Nesložnost pa je često zagospodovala med njimi.

Osnova njihove družabne uredbe je bila zadruha, obsegajoča po več najožjih sorodnikov; nastala je na ta način, da so ostali sinovi s svojimi družinami na očetovem domu. Zadrugarji so imeli skupno premoženje, skupno zemljišče, živino ter orodje. Zadrugi je načeloval starosta, starešina ali domačin, običajno najstarejši ali vsaj najsposobnejši; on je tudi razsojal prepire in opravljal daritve. Kadar se je zadruha preveč namnožila, se je en del ločil od nje in ustanovil nov dom, novo zadrugo v bližini stare. Več novih domov je stvorilo vas, v kateri je stala vsaka zadruha sredi svojega zemljišča, oddaljena enakomerno druga od druge. Taka med seboj sorodna vas se je imenovala bratstvo; starešine zadrug so si izvolili skupnega čelnika; ki je bil predstojnik vsemu bratstvu. Po njem ali po skupnem pradedu bratstva so se imenovali prebivalci vasi, na kar spominjajo še danes imena vasi na mnogih krajih med Jugoslovani, tudi med Slovenci, n. pr. v Slovenskih goricah, v Prekmurju, na Krasu.

Kakor je iz zadruge nastalo bratstvo, tako se je iz enega bratstva osnovalo več vasi, več bratstev, sorodnih med seboj. Tako je nastalo pleme. Ozemlje plemena se je zvalo župa, ki je imela svoje ime ali po plemenu ali po reki ali po glavnem kraju. Po-

glavar plemena je bil župan, vrhovni sodnik in vojskovodja vsemu plemenu, navadno iz največjega in najstarejšega ali najhrabrejšega bratstva. Sredi župe se je nahajal običajno grad, bodisi med močvirjem ali na brdu, utrjen z nasipi in jarki; vanj se je umaknilo prebivalstvo v slučaju sovražnega napada.

Večjih političnih organizacij Slovani dolgo niso poznali. Šele ko je postajal pritisk sovražnikov večji, so nastajale večje organizacije, sestojee iz več žup, s knezom (iz germanskega kuning) načelu. Pri tem je očitvidno največ vplival germanski vzgled, zakaj tudi zboljšanje orožja potrjuje isto — izrazi za orožje so povečini germanski. Večje enotne organizacije z vojvodi kot poveljniki so se ustanovile za časa preseljevanja, ki je bilo združeno z borbami in roparskimi pohodi. Ko pa je bil cilj dosežen in so se bojne trume s plenom ali po zmagi vrnile domu, so večje enote zopet razpadle v običajne župe.

O verstvu starih Slovanov imamo jako malo zanesljivih podatkov. Vrhovni bog jim je bil gromovnik Perun, najvišji gospodar nad vsemi stvarmi. Dažd bog je bil bog solnea, ki pošilja tople žarke in je vir življenja in vsega dobrega na zemlji. Vesti o božanstvih Velesa (boga čred), Vesne (boginje pomladi in lepote), Svaroga, Triglava i. t. d. so nezanesljive in skoro gotovo poznejše izmišljotine. Točna poročila je onemogočilo hitro pokristjanjenje. Podobna je, da južni Slovani niso poznali kipov bogov in tudi ne božjih svetišč, niti svečnikov; dokazov zanje vsaj nimamo. Daritve bogovom so opravljali starešine; žrtvovali so največ vole in ovce ter pridelke.

Božanstva nižje vrste so bili zmaji in pa osobito vile, bivajoče po planinah in ob rekah. Vera vanje je ponekod še sedaj močno vkoreninjena. Vile posebne vrste so rojenice ali sojenice, boginje usode človekove. Človeška duša je neumrjoča; živi po smrti v raju in sicer prav tako življenje, kakor ga je človek živel na tem svetu. Zato so se stari Slovani često raje sami usmrtili, nego da bi prišli v ujetništvo in bi morali po smrti živeti kot sužnji. Verovali so, da se človek v nekih slučajih po smrti spremeni v volka; tak volkodlak je obdarjen z nadčloveško močjo, blodi po svetu, goni oblake; včasih pa zleze na mesec ali solnee in ga gloda, vsled česar nastane mrk. — Mrličje so ali pokopavali ali sežigali; k umrlemu so položili vse ono, kar mu je bilo v življenju najdražje, da mu služi tudi v onostranskem svetu. Nad grobom so napravili gomilo, na kateri so pokojniku v čast prirejali bojne igre in pa slovesne pojedine, imenovane strava.

Naselitev južnih Slovanov na Balkanu. Po naselitvi na ozemlju današnje Rumunije so Slovenci več desetletij napadali in plenili bizantinske balkanske pokrajine. Ker je bil Justinijan zapoden z vojnami zoper Perzije, Vandale in Gote, je imel na donavski meji le malo četa na razpolago; vrh tega slovanskim navalom ni posvečal toliko pozornosti, ker jih je smatral za običajne roparske napade. Za njegovih naslednikov je postajala slovanska nevarnost vedno večja.

Slovanski navali v bizantinsko ozemlje kažejo dve različni fazi. V prvi dobi so prehajali Slovenci čez Donavo le radi plena ter so se vselej zopet vračali nazaj čez mejo. V drugi dobi, v glavnem po l. 600. pa so prihajali na Balkan ter se za stalno naseljevali po bizantinskih provinciah. Pri tem so bili važen činitelj tudi Avari.

Avari ali Obri, mongolsko nomadsko ljudstvo, so se pojavili sredi VI. stoletja ob Kaspijskem jezeru ter se po posebnih poslancih ponudili Bizantincem v službo. Justinijan jih je sprejel po pravilu naj se barbari uničujejo z barbari; že l. 562. se nahajajo Avari v današnji Dobrudži in Vlaški, odkoder so se l. 568. po odhodu Langobardov predstavili v rodovitne stepe Srednjedonavskega nižavja. Toda prijateljstvo med Avari in Bizantinci se je kmalu prevrglo v sovraštvo. Avari so si namreč lastili sremsko Panonijo, ki je bila ostala v bizantinski lasti; napadli so Sirmium, ki je bil še vedno eno največjih in najsijajnejših rimskih mest, in ga po dveh letih obleganju zavzeli ter razdejali (582. l.). Sedaj je pričelo bojevanje med Obri in Bizantinci, ki je trajalo z večjimi in manjšimi presledki do l. 626. Udeleževali so se ga na avarski strani tudi Slovenci.

En del Slovanov se je selil z Avari vred preko Panonskega nižavja, dospel do dolnje Save in Drave in prodiral ob njih in njihovih pritokih globlje v Vzhodne Alpe. L. 595. je že imelo slovansko ozemlje slovanske prebivalce.

Razlikovati nam je v zadnji tretjini VI. stoletja Slovence, ki so ostali v rumunskih nižinah in ki so bili povsem svobodni, in Slovence, ki so bivali po obrobju Srednjedonavskega nižavja v sosedstvu in odvisnosti Avarov. Prvi kot drugi so vedno česče napadali bizantinske pokrajine, včasih sami, včasih v družbi z Obri. Nemoč in notranja zmeda v bizantinski državi je postajala vedno večja. Tedaj pa so se v prvih desetletjih VII. stoletja Slovenci za stalno naselili na Balkanskem polotoku. V Rumuniji in v centralnih delih Srednjedonavskega nižavja je ostalo le še prav malo Slovanov.

Staro romansko in ilirsko prebivalstvo je v teh burnih časih deloma izginilo, deloma se je umaknilo v gore in manj pristopne kraje, kjer se je odtlej pečalo s pastirstvom (Vlahi), deloma pa je zbežalo na otoke in v utrjena primorska mesta. Okrog l. 614. pa je padla tudi slavna Salona v roke Avarom in Slovenom, ki so jo razdejali, kakor tudi mnoga druga mesta. Le malo jih je moglo kljubovati, tako n. pr. Jadera, Tragurion, v Makedoniji Solun, v notranjosti n. pr. Serdika (Sofija) in dr. Najgosteje so se naselili Slovani po dolnji in gornji Meziji, po Dardaniji, notranji Makedoniji in notranji stari Dalmaciji in ob gornji Savi in Dravi, manj gosto pa so obljudili primorske predele. Gore, kraji in reke so dobili nova, slovanska imena; le večje reke in nekateri največji kraji so obdržali stara imena, ponekod močno predrugačena po slovanskem izgovoru. Največ predslovanskih krajevnih imen se je ohranilo ob morju in po otokih, znak, da se je tamkaj ohranilo več starih prebivalcev. Tudi Trakija in Albanija sta dobili manj slovanskih priseljencev, enako Grčija, kjer pa so se vendarle Slovani naselili celo na Peloponezu, a so se pogrčili do XV. stoletja.

V novi domovini so stari Slovani nadaljevali prav tako življenje in obdržali iste uredbe, kakor so jih imeli poprej. Delili so se na plemena, večjih skupnih držav tudi sedaj niso tvorili.]

Bizantinci in Slovani. Bizantinci slovanske invazije niso mogli preprečiti, ker so bili preveč zaposleni na drugih mejah svoje države. Cesar Heraklij (610 — 642), za katerega vlade se je v glavnem dovršila naselitev Slovanov na Balkanu, je bil sicer energičen vladar, toda državna moč je bila vsled notranjih zmed in vnanjih vojn preveč oslABLJENA. Najnevarnejši sovražnik Bizantincem so bili Perzijci, s katerimi je le redko vladalo mirovno stanje. Največja stiska je nastopila, ko so Perzijci, ki so si bili med tem osvojili že Sirijo s Palestino ter Egipt in prodirali skozi Malo Azijo, sklenili zvezo z Avari in svobodnimi Slovani na dolnji Donavi, ki so postali že spretni mornarji ter so na svojih malih čolnih ogrožali primorske kraje. Leta 626. so zavezniki sklenili, na vsak način zAVZETI Carigrad. Avari in Slovani so ga oklenili na evropski strani, Perzijce pa naj bi slovanski mornarji prepeljali preko Bospora. Toda še o pravem času so Bizantinci razbili slovansko brodovje, na kar so Slovani prvi opustili obleganje. Brez uspeha so morali oditi tudi Avari, dočim je Heraklij naslednje leto odločilno premagal Perzijce in jim zopet vzel izgubljene province.

Toda kmalu se je pojavil Bizantincem nov, še nevarnejši sovražnik v Arabcih, ki so si po l. 634. osvojili vse bizantinske dežele v Afriki in v Aziji, razen Male Azije, kjer pa so se boji nadaljevali.

V težavnem položaju Bizantinci niso mogli obrniti svoje glavne sile zoper Slovane, toda smatrali so vse balkanske pokrajine še vedno kot svojo posest. Omejili so se na to, da so odbijali Slovane, ki so še vedno napadali bizantinske primorske predele, osobito mesta; včasih so poslali večje ekspedicije proti notranjosti, zlasti ob dolnjem Vardarju in Strumi ter v Grčiji. Premagane Slovane so često preselili v Malo Azijo, da s tem zmanjšajo njihovo odpornost.

Ko pa je cesar Konstantin IV. l. 678. odločilno premagal Arabce in sklenil z njimi mir za daljšo dobo, so Slovani iz Dalmacije poslali poslanca v Carigrad ter prosili miru; cesar jim je ugodil ter jim je prepustil zavzeto ozemlje, ali priznavati se morali njegovo vrhovno oblast. Slično razmerje med Bizantinci in Slovani je zavladalo tudi drugod v primorskem predelu, ponekod tudi po notranjosti. Bizantinska nadoblast pa je obstojala povečini le po imenu, slovanska plemena so živela povsem svobodno po svojih dotedanjih običajih.

Slovani so stopali često v bizantinsko vojaško službo; slovanske najemniške čete so se bojevale v bizantinski vojski že za vlade Justinijanove.

Bolgari. L. 679. so prišli na Balkanski polotok Bolgari, divje turško-tatarsko ljudstvo, ter posedli ravan med Donavo in Balkanom od Iskra do Črnega morja. Zagospodovali so nad tamkajšnjimi Slovani, pozneje pa so pričeli svojo oblast širiti tudi nad sosednjimi predeli.

Avari in Samo. Po neuspehu pred Carigradom l. 626. Avari niso več napadali balkanskih dežel. Avarski poraz pa je opogumil Slovane v Podonavju, da so se uprli in osvobodili avarske oblasti. Osvobojeni Slovani so se podredili vodstvu krepkega kralja Sama, vladarja severnih Slovanov (623—658); nastala je močna slovanska država, katere središče se je nahajalo v današnji Češki in Saški in h kateri so pripadali tudi južni Slovani tja do Jadranskega morja. Valuk, vojvoda karantanskih Slovencev, je tudi priznaval Samovo nadoblast. Avarska država se je omejila na nižino ob Donavi in Tisi in pa na današnjo Slavonijo ter Srem. Notranje razprtije med avarskimi plemeni so olajšale slovanske uspehe.

III. Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev od VIII. do začetka XII. stoletja. Prve srbske, hrvatske in slovenske države. Borba za samostojnost s Franki ter Nemci, Bolgari in Bizantinci.

1. Najstarejša zgodovina Slovencev.

Slovenci v novi domovini. V alpskem svetu so stari Slovani posedli mnogo več ozemlja, nego ga imajo danes Slovenci v posesti. Na zapadni strani so šli predniki Slovencev čez Kras do Tržaškega zaliva in do Beneške nižine ob dolnji Soči in Taljamentu. Ravnino so čuvali močni Langobardi in vznožje hribovja med Sočo in Taljamentom je ostala meja slovenske naselitve; ista črta loči še danes Slovence od Furlanov. Na ravnini so nastale le posamezne naselbine Slovanov. — Ob Dravi navzgor so prodrli tja do izvira; Toblaško polje okrog Innichena je še dobilo slovanske prebivalce. Prav tako so šli naši predniki ob Muri navzgor do izvora v Turah. Posedli pa so tudi doline ob desnih donavskih pritokih, zlasti Anižino; razvodje med Anižo (Enns) in Trauno je bila skrajna severozapadna meja slovenske naselitve. Smatra se, da je bila na severu Donava meja med Slovenci in Slovani, sorodnejšimi Čehoslovakom, vendar pa o tem nimamo nikakih zanesljivih podatkov.

Velik del ozemlja, ki so ga takrat posedli Slovenci v Vzhodnih Alpah, je danes ponemčen. Toda v goratem severnem delu so se Slovenci naselili mnogo bolj na redko nego na jugu; obljudili so le širše doline in kotline.

Naselivši se v novi domovini Slovenci niso ostali mirni, marveč so še vedno radi hodili na tuje, ropat in plenit. Kronike poročajo o mnogih bojnih in roparskih pohodih Slovencev v Istro, v Furlanijo in na Bavarsko. Vobmejnem predelu bojevanje ni skoro nikdar jenjalo.

Kakšno državno organizacijo so imeli Slovenci v oni dobi, nam ni znano. Prvi po imenu znani slovenski vladar je Valuk, vojvoda v Karantaniji, ki je po zmagi nad Avari priznaval Samovo nadoblast. Po Samovi smrti pa je njegova velika država zopet razpadla in posamezne državnice ter plemena so zopet živela sama zase kakor poprej. Toda nimamo zanesljivih podatkov o tem, kako velika je bila Karantanija. Blžkone je obsegala razen poznejše Koroške, kjer se je nahajalo njeno središče, še poznejšo gornjo in

srednjo Štajersko ter nekaj ozemlja, ležečega še severneje. Posavje, to je Kranjska in južna Štajerska, je tvorilo posebno politično enoto.

Slovenci postanejo zavisni od Bavarcev. Pokristjanjenje.

Položaj Slovencev se je poslabšal v sredini VIII. stoletja. Obri so pričeli znova pritiskati nanje in spravili so jih neposled v toliko stisko, da je moral karantanski vojvoda Borut prositi pomoči pri Bavarcih. Res so prišli Bavarci na pomoč in avarska nevarnost je bila odstranjena, toda zato so morali karantanski Slovenci odslej priznavati bavarsko nadoblast (med l. 743—748). V poročstvo za zvestobo je moral Borut poslati na bavarski dvor svojega sina Gorazda in nečaka Hotimira z nekaterimi drugimi veljaki.

Gorazda in Hotimira so na Bavarskem vzgojili v krščanski veri, kar je postalo velikega pomena za nadaljne dogodke. Zakaj dotlej so bili Slovenci še pogani in vsi poskusi bavarskih in furlanskih duhovnikov, pridobiti jih za krščanstvo, so ostali brezuspešni. Ko pa je po Borutovi smrti zavladal v Karantaniji Gorazd kot prvi slovenski krščanski vojvoda (okr. l. 750.), je začel na vso moč širiti novo vero med svojimi rojaki. Hotimir, ki mu je sledil na prestolu že čez tri leta (l. 753.), je s še večjo vnemo pospeševal pokristjanjenje. Iz Salzburga je poklical nemških duhovnikov v Karantanijo; nastajale so krščanske cerkve. Toda poganski Slovenci so z veliko nejevoljo gledali to početje; naposled so pgrabili za orožje in se vprli dvakrat, toda obakrat brez uspeha. Ko pa je Hotimir okr. l. 769. umrl, je izbruhnil tretji, največji upor poganke stranke. Toda to pot jim je bila sreča milejša; pognali so iz dežele krščanske duhovnike in njih pristaše ter več let neomejeno vladali v Karantaniji. Ali pregnani kristjani so iskali pomoči pri Bavarcih; bavarski vojvoda Tasilo II. („parski Tesel“) je udaril v Karantanijo, premagal poganke Slovence in krščanski stranki zopet pripomogel do vlade. Bržkone z njegovo pomočjo je postal Volkun vojvoda v deželi in nadaljeval pokristjanjevalno delo. Odslej se nič več ne poroča o bojih med obema strujama; krščanstvo je odločilno zmagalo. Hkrati se je močno utrdil bavarski vpliv v Karantaniji.

V južnem, to je v posavskem in soškem delu slovenskega ozemlja se je krščanstvo širilo iz Ogleja, o čemer pa smo manj poučeni. Povečini se je nova vera udomačila šele po prihodu Frankov. Marsikje v odljudnih krajih so se sledovi poganstva našli še jako kasno. Ko so nastali prepiri med salzburškim nadškofom in

oglejskim patrijarhom, kako daleč naj sega njiju cerkvena oblast na slovenskem ozemlju, se je l. 811. določila reka Drava od izvira do izliva kot meja med njima.

2. Južni Slovani in Franki.

Frankovske osvojitve koncem VIII. stoletja. Frankovska država je dosegla v drugi polovici VIII. stoletja velik razmah. L. 774. si je Karel Veliki podjarmil Langobardsko kraljestvo ter postal zapadni sosed Slovencev. L. 788. je prišla Bavarska pod neposredno oblast Frankov. Bavarski vojvode so morali sicer že preje priznavati frankovsko nadoblast, ali vojvoda Tasilo II. se je uprl, Karel Veliki pa ga je premagal in ga potem, ko je še vedno mislil na upor in se v ta namen zvezal z Obri, vtaknil v samostan, Bavarsko pa razdelil med frankovske grofe. Karantanski Slovenci se teh bojov niso udeležili, zato jim je Karel pustil domače vojvode in notranjo samostojnost. Tako so l. 788. Karantanci prišli pod frankovsko oblast. Istega l. 788. si je Karel osvojil tudi bizantinsko Istro.

Brž nato so se Franki zapletli v vojno z Avari, ki so bili vsled notranjih razprtij zelo oslabljeni. Premagali so jih v več vojnih pohodih med l. 791.—796. in napravili konec njihovi državi. Vse avarsko ozemlje je bilo priključeno Frankovski in s tem so prišli pod Karlovo nadoblast tudi oni južni Slovani, ki so se nahajali dotlej pod obrsko vlado. Tudi nad posavskim delom slovenskega ozemlja je pričela frankovska nadoblast.

Na današnjem hrvatskem ozemlju sta se takrat nahajali dve kneževini; prva je bila v nizkem predelu med Kapelo in Plešivico na jugozapadu in Dravo ter slavonsko-sremsko ravnino na severovzhodu; imenujemo jo panonsko ali posavsko Hrvatsko, a običajno je bilo, zlasti pozneje, zanjo ime Slavonija. Nahajala se je pod vrhovno oblastjo Avarov in je prišla po njih porazu pod frankovsko gospostvo. Pod Franki je bil odslej tudi Srem. Panonskohrvatski knez se je moral podrediti furlanskemu mejnemu grofu, cerkveno oblast pa je dobil oglejski patrijarh, ki je začel z vnemo pospeševati pokristjanjenje v doslej še vedno poganski deželi.

Druga kneževina je bila prava Hrvatska, ki jo imenujemo tudi dalmatinsko ali primorsko Hrvatsko. Razprostirala se je od reke Raše v Istri do dolnje Cetine in od obale Jadranskega morja nekako do Vrbasa. Že l. 799. je poskušal Erich, mejni grof Melik, Zgodovina.

furlanski, podvreči si dalmatinsko Hrvatsko, toda v bitki pri Trsatu je bil premagan in ubit. Ker pa so se Franki istočasno bojevali z Bizantinci, so nadaljevali tudi svoje prodiranje na Balkan in si podvrgli Hrvatsko, ki pa je obdržala svojega kneza. Pokristjanjevanje je pričelo tudi v dalmatinski Hrvatski, iz katere je poganstvo kmalu izginilo. Osnovala se je posebna hrvatska škofija v Ninu, ki je bila podrejena neposredno papežu. Ko so med tem Bizantinci sklenili mir s Franki, so se odrekli svojim pravicam do Hrvatske, pridržali pa so si primorska romanska mesta Zadar, Trogir in Split ter otoke Krk, Cres z Lošinjem (Osor) in Rab, kar je predstavljalo zadnji ostanek nekdanje province Dalmatia; na ta mesta in otoke se je odslej omejil naziv Dalmacije. Cesaški namestnik za Dalmacijo je stoloval v Zadru.

Vse dežele, osvojene na jugovzhodu, je cesar Karel podredil v nadzorstvo dvema mejnima grofoma; mejni grof Vzhodne marke je imel pod oblastjo severni del, a furlanski mejri grof južni del; mejo med obema je tvorila bržkone reka Drava.

Ljudevit Posavski. Knez Ljudevit, vojvoda panonske Hrvatske (810—823.) se je sicer poklonil Ljudoviku Pobožnemu, nasledniku Karla Velikega, toda l. 819. se je uprl Frankom, ker se je furlanski mejni grof Kadolah preveč nasilno obnašal v deželi. Vojsko, ki so jo Franki poslali nadenj, je potolkel tako popolnoma, da so se mu pridružili tudi Slovenci v Kranjski ter del Karantancev in pa Timočani v današnji severni Srbiji. Toda Franki so poslali novo vojsko; na njihovi strani pa je ostal tudi Borna, knez dalmatinske Hrvatske, in poslal vojsko zoper Ljudevita. Toda junaški knez je premogel obe, na kar so se mu pridružili Slovenci tja do Soče in celo oglejski patrijarh mu je poslal zidarjev in drugih rokodelcev, da bi mu pomagali graditi trdnjave. Vojna se je nadaljevala, a Ljudevit je uspešno odbijal frankovske napade. Šele ko se je pomikala že deseta frankovska vojska v Panonijo, je Ljudevit zapustil Sisek, svojo utrjeno prestolico, ter se umaknil pred premočnim sovražnikom k sosednim Srbom. Ko se je odondod podal v primorsko Hrvatsko k Bornovemu nasledniku, so ga usmrtili, bržkone po frankovskem naročilu. Slovence kakor tudi panonsko Hrvatsko so si Franki znova pokorili, Timočane pa so si podvrgli Bolgari.

Poskus Ljudevita Posavskega, postaviti močno državo jugoslovanskih plemen zoper prodiranje Frankov na jugovzhod, se je sicer ponesrečil, toda njegova država, ki je prvikrat združila Hrvate,

Slovence in Srbe v politično enoto, se je vendarle izkazala jako krepko in je močno ojačila odporni duh v hrvatskem Posavju. Očividno Ljudevit Posavski ni bil navaden bojaželjni nezadovoljnej, marveč mož z večjimi premišljenimi načrti, ustanoviti proti Frankom močno slovansko državo. Za Slovence pa je imel Ljudevitov upor zle posledice, zakaj izgubili so svoje domače vojvode in odslej so Karantanijo upravljali frankovski grofje.

Prodiranje Bolgarov. Kmalu po zmagi nad Ljudevitom so se Franki zapletli v boje z Bolgari, ki so si pričetkom IX. stoletja podvrgli Timočane v današnji severni Srbiji in Braničevce, bivajoče v južnovzhodnem Banatu. Po teh osvojitvah so začeli vojno zoper Franke in prodrli v Srem ter ob Dravi navzgor (827—829.). Vsled notranjih homatij v frankovski državi so si mogli obdržati spodnji del panonske Hrvatske in Srem. V zapadnem delu panonske Hrvatske pa je zavladal z bolgarsko pomočjo knez Ratimir, ki so ga šele 858. pregnali Franki in obnovili svojo oblast nad deželo. V vzhodni Slavoniji in v Sremu so ostali Bolgari gospodarji.

Pribina in Kocelj. Panonski del slovenskega ozemlja je doživel še zadnji odsev samostojnosti. L. 847. je podelil kralj Ludovik Nemški velik del dolnje Panonije, ob reki Zali, knezu Pribini (l. 847—861.), ki je bil nekdanj gospodar Njitranske pokrajine v današnji Slovaški, a ga je pregnal moravski knez Mojmir. Pribinova pokrajina v dolnji Panoniji je obsegala ozemlje od Rabe do Donave in Drave s Ptujskim poljem; središče njegove oblasti je bila okolica Blatnega jezera, kjer si je zgradil utrjeno prestolico Blatograd (Moosburg, Szalavar). Pribinova dežela, nekdanja zapadna pokrajina Obrske države, je imela ta čas jako malo prebivalcev, in sicer Slovence v zapadnem delu in ostanke Obrov. Da bi obljudil svoje ozemlje, je klical Pribina naselnike k sebi, in sicer Slovence kakor tudi Nemce. Skrbel je za pokristjanjevanje svojih podanikov. Ker je bil zvest vazal Frankov, so pridrli Moravei, ki so se srdito bojevali zoper nje, tudi v njegovo deželo in ga ubili (l. 861.).

Pribini je sledil v Panoniji sin Kocelj (861—874.), ki je sprva nadaljeval očetovo politiko in kazal veliko naklonjenost do nemških škofov. Toda to prijazno razmerje se je prevrglo v hudo nasprotstvo, ko sta l. 867. slovanska apostola Ciril in Metod na poti iz Velike Morave v Rim prišla skozi Panonijo. Kocelj ju je sprejel z velikim veseljem in se je zlasti silno razveselil, ko sta mu poka-

zala v slovanskem jeziku pisane knjige. Ko se je Metod, posvečen med tem v škofa, vračal iz Rima v Moravo, je vpeljal v Koceljevi Panoniji slovansko bogoslužje. S tem pa se je Kocelj zelo zameril nemškemu škofu; nemški duhovniki so zapustili deželo. L. 870. je papež posvetil Metoda [za nadškofa Velike Moravske in Panonije, s čemer se je slovenska Panonija še tesneje zvezala z Rastislavovo Moravsko, glavno nasprotnico Nemcev. Sedaj je postalo nasprotje med Kocljem in Nemci še večje. Toda nenaden padec Rastislava in Svetopolkov sporazum z Nemci je pomenil nesrečo tudi za Koclja; l. 874. nenadoma izgine, bržkone so ga Nemci odstavili in zaprli v samostan. Slovensko Panonijo je dobil nemški grof Gozwin.

Slovansko bogoslužje ni preživelo svojih pospeševalcev, Rastislava in Koclja. Ko je Metod, moravsko-panonski nadškof, l. 885. umrl, je novi papež Štefan VI. rabo slovanskega jezika pri cerkvenih obredih prepovedal, na kar je dal Svetopolk, ki ni bil nikdar prijatelj slovanskega obrednega jezika, izgnati iz svoje države okoli 200 Metodovih učencev. Pregnani učenci so odšli v balkanske pokrajine med Hrvate, Srbe in Bolgare, kjer so začeli delovati z velikim uspehom, slovansko bogoslužje med Slovenci in Moravci pa se je popolnoma zatrl, kar je imelo za posledico neprecenljivo škodo v kulturnem oziru.

Dalmatinska Hrvatska postane svobodna. Med tem je bila velika Frankovska država razpadla na tri dele; l. 843. so si jo v Verdunu razdelili trije sinovi Ludovika Pobožnega. Večino jugoslovanskega frankovskega ozemlja, in sicer Karantanijo, vso Panonijo s posavsko Hrvatsko je dobil Ludovik Nemški, manjši del pa Lothar, kateremu je pripadla Istra, Furlanija in dalmatinska Hrvatska.

V dalmatinski Hrvatski je vladal okrog 845—864. knez Trpimir, praded hrvatske vladarske rodovine, ki je vladala z malimi presledki do konca XI. stoletja. Ta knez je imel po frankovskem vzgledu urejen dvor v Klisu blizu Splita in je bil dokaj krepek vladar; zmagovito je odbil Bolgare, ki so ga napadli za vlade kana Borisa. Njegov naslednik je bil knez Domagoj, ki je stoloval v Kninu; kot frankovski vazal je šel s hrvatskim brodovjem pomagat Frankom v južno Italijo zoper Arabce.

Ko je l. 875. umrl zadnji Karoling v Italiji, si je Karlmann iz nemške vrste Karolingov lastil njegove dežele, med njimi tudi

dalmatinsko Hrvatsko. Toda nezadovoljni s tem so se Hrvatje uprli, zmagovito zavrnilo nemško-frankovsko vojsko in se osvobodili za vedno Frankov. Med boji je umrl Domagoj, njegov naslednik knez Zdeslav pa je priznal vrhovno oblast bizantinskega cesarja, tako da je Hrvatska zamenjala frankovsko nadoblast za bizantinsko. Tudi v cerkvenem oziru je bila sedaj hrvatska ninska škofija podrejena carigrajskemu patrijarhu. Proti tem spremembam pa je zavladala v Hrvatski velika nezadovoljnost; na čelo nezadovoljnežem se je postavil velikaš Branimir, ki je zmagal in zavladal sam.

Knez Branimir (879—892.) je pravi ustanovitelj politične hrvatske nezavisnosti. Poslal je takoj odposlance v Rim, kjer je izjavil papežu svojo udanost in povratek Hrvatske pod rimsko cerkveno oblast. S tem se je Hrvatska definitivno priključila rimsko-katoliški cerkvi in latinski civilizaciji. Papež se je trudil, da bi pridobil zase tudi dalmatinska mesta, kar se mu pa ni posrečilo. Pač pa so imela pogajanja z bizantinskim cesarjem, uspeh, da se je ta odrekel nadoblasti nad Hrvatsko, ki je postala s tem popolnoma nezavisna država (okr. l. 880.).

Za Branimira so prišli v Hrvatsko Metodovi učenci ter razširili slovansko bogoslužje, ki pa ni popolnoma prevladalo, marveč se je samo dopuščalo poleg latinskega.

V tej dobi je zapovedal bizantinski cesar dalmatinskim mestom in otokom, naj plačujejo v svrhu mirovnih odnošajev in kot odškodnino za zemljišča, ki so jih imeli izven obzidja na hrvatskem teritoriju, hrvatskemu vladarju redni letni davek v zlatu in v prirodninah. Ta davek se je plačeval do l. 1107. Branimir je izvrševal tudi vrhovno oblast nad deželo Neretljanov, ki so bivali v primorju med Cetino in dolnjo Neretvo in so bili nenavadno spretni in drzni mornarji ter pomorski roparji, ki so nadlegovali osobito benečanske trgovske ladje. Da bi si zasigurali prost prehod po Jadranskem morju, so pričeli tudi Benečani hrvatskemu vladarju plačevati letni davek.

Branimirov drugi naslednik je bil Tomislav, vnuk Trpimirov; za njegove vlade je doživela Hrvatska veliko povečanje in ojačenje.

Prihod Madžarov v Srednjedonavsko nižavje. Madžari ali Ogrji, pripadajoči uralofinski skupini mongolskega plemena, so se na svojem potu proti zapadu ustavili naposled med Dnjeprom in dolnjo Donavo. Ko pa so navalili nanje divji Pečenegi, so se Madžari pod Arpadovim vodstvom dvignili znova na pot, prekoračili

Karpate in se naselili po stepnem nižavju ob Tisi in srednji Donavi (896. leta). *nemška pot Madžarov 931.*

Z naselitvijo Madžarov se je prekinila zveza med severnimi in južnimi Slovani. Kar je bilo po nižavju še Slovanov, so polagoma izginili med Madžari. Divje madžarske trume so pustošile in morale po obrobju nižavja; med l. 904. in 906. so uničile velikomoravsko državo, l. 907. so tako temeljito potolkli Bavarce, da jim je bila odslej odprta pot v Nemčijo; nemška oblast v Panoniji, v Vzhodni krajini in v južnem delu slovenskega ozemlja je popolnoma prenehala. Ves obrodni del nižavja so Madžari v sledečih letih tako opustošili, da je ostal le malo obljuden; kot zadnji ostanek panonskih Slovencev so ostali Prekmurci. Kakor so prihajali Madžari ob Donavi navzgor v Nemčijo, tako so hodili preko Ptuja, Celja, Ljubljane in Vipavske doline na roparske pohode v Italijo. Edinole v gorati Koroški, kamor je bil za divje konjeniške tolpe dohod težaven in malo vabljev, se je obdržala nemška oblast.

Boljše se je godilo v tej nemirni dobi panonski Hrvatski, ki se je rešila nemškega gospodstva, v svrhu obrambe pred Madžari pa se je združila z dalmatinsko Hrvatsko, in sicer za vlade Tomislava. Pač pa so Madžari okrog l. 930. vzeli Bolgarom južni del nižavja s Sremom.

Prenovljenje Nemčije za Otona I. sredi X. stoletja je prineslo važne spremembe v razmerju do Madžarov. Ko je Oton l. 955. potolkel Madžare v bitki pri Augsburgu, se niso več upali hoditi na ropanje. Tudi jim je Vzhodna krajina (Ostmark, Ostarichi), ki jo je Oton obnovil na Donavi med Anižo in Traisno in ki so jo l. 976. dobili Babenberžani, zapirala pot. Nemška oblast pa se je obnovila tudi na jugu v poznejši južni Štajerski, Kranjski in Goriški. Skoro vse slovensko ozemlje je prišlo potemtakem znova pod gospodstvo Nemcev in je ostalo v okviru nemške države dolgo vrsto stoletij; potek slovenske zgodovine je bil s tem določen za dolgo dobo. Madžari so bili prisiljeni, opustiti roparsko in nomadsko življenje ter se lotili poljedelstva in živinoreje. Pri tem so se največ učili baš pri sosednem slovanskem prebivalstvu, o čemer priča še danes nebroj slovanskih tujk v madžarščini, zlasti za poljsko orodje, obrti, dneve i. t. d. S tem pa so se očuvali, da niso izginili, kakor pred njimi Huni in Obri. Na mirno in stalno življenje so se privadili tem hitreje, ko so okr. l. 1000. sprejeli krščanstvo.

3. Utrditev nemškega gospostva nad Slovenci. Politično razkosanje slovenskega ozemlja.

Da bi ojačil državno obrambo proti Madžarom, je cesar Oton I. združil l. 952. vse dežele od Donave do Adrije in do italijanskih rek Mincio in Po v eno upravno celoto, samostojno vojvodino Karantanijo, ki so ji načelovali po vrsti najožji cesarjevi sorodniki. Spočetka je isti vojvoda načeloval hkrati tudi Bavarski, l. 976. pa je ostala velika Karantanija sama zase, podrejena direktno cesarju. Odslej so vladali v Karantaniji vojvode iz raznih nemških rodovin, a menjavali so se zelo pogostem, ker so se hoteli otresti cesarski nadoblasti. Nobena rodovina se ni mogla udomačiti v deželi in se utrditi v gospostvu.

Da bi karantanski vojvode ne postali premogočni, so nemški cesarji že proti koncu X. stoletja v obrobni predelih Karantanije ustanavljali posebne grofije in mejne krajine ter jih podeljevali nemškim grofom, ki so sicer ostali pod oblastjo karantanskih vojvod, a so vendarle postajali samostojnejši; iz obrobni delov Karantanije so se naposled razvile posebne dežele.

Na severu ob Donavi obnovljena Vzhodna marka je prva postala povsem samostojna dežela; Babenberžani so jo na račun Madžarov razširili na vzhod do Leithe. Iz nje se je razvila Avstrija.

Ob Muri (sedanja gornja in srednja Štajerska) se je ustanovila Karantanska marka; ker so njeni mejni grofje stolovali dolgo v gradu Štajer (Steyr) ob Aniži, je dobila dežela po njem ime Štajerska marka. L. 1180. jo je nemški vladar povzdignil v samostojno vojvodino.

Ob Dravi, s središčem na Ptujskem ali Dravskem polju, je bila mala Ptujška marka, ki pa se je že l. 1148. priključila Štajerski marki.

Ozemlje ob Savinji in Savi, od Pohorja do Sotle, je bilo združeno v Spodnjo ali Savinjsko marko. Tudi ta marka se je pozneje združila s Štajersko, toda v njej so si pridobili veliko posestev plemiči Sovneški, imenovani po gradu Sovneku pri Braslovčah, in se povzdignili v XIV. stoletju kot Celjski grofje do nenavadno velike veljave in moči.

Vse ozemlje južno od Karavank pa tja do notranjskega Snežnika in do Gorjancev je tvorilo Kranjsko marko (Creina, Carniola), ki se omenja prvič l. 973., katere prvi početek pa je brezdvomno

mного starejši. Upravljali so jo mejni grofje iz raznih nemških rodo-
vin, ponovno tudi oglejski patrijarhi; dolgo so ji bili na čelu mejni
grofje iz rodu Andechs-Meranskega in pozneje Sponheim-
ovci. Kranjski mejni grofje so imeli svoj sedež v Ljubljani, spo-
četka morda v Kranju.

Bela Krajina je pripadala najprej Hrvatski, v dobi od XII.
do XIII. stoletja pa je prešla v okvir Kranjske. Imenovala se je z
ozemljem tja do Krke Ogrska ali Slovenska marka (Windische
Mark), v XIII. stoletju pa se je ime Slovenske ali Metliške marke
raztegnilo na vso sedanjo Dolenjsko.

Na zapadni meji slovenskega narodnega ozemlja ležeči Oglej
ni bil važen za nas le v cerkvenem, marveč tudi v političnem oziru,
odkar so oglejski patrijarhi postali tudi posvetni vladarji v
Furlaniji, Istri in Kranjski. Že početkom XI. stoletja so jim nemški
cesarji podeljevali bogata posestva okrog Gorice, v Vipavski dolini,
na Tolminskem, potem Vipavo, Postojno, Cerknico in Lož, ter vse
ozemlje tja do Reke. L. 1077. je oglejski patrijarh dobil vso Fur-
lansko grofijo, pozneje pa še Kranjsko marko in Istrsko grofijo ter
tako postal gospodar južnega dela slovenskega ozemlja, od karan-
tanskih vojvod povsem neodvisen knez. Cerkvena država oglejska
se je vzdržala par stoletij, toda sredi XIII. veka je začela moč patri-
jarhov propadati. Razne plemiške rodovine so že ta čas dobile ob-
sežna posestva na Kranjskem, Goriškem in v Istri, mnogo posestev
so dali patrijarhi sami v fevd, bodisi prostovoljno ali prisiljeni; nji-
hova posest se je hitro krčila.

Pred vsem so zrasli na račun oglejskih patrijarhov grofje
Goriški, ki so se imenovali po svojem gradu v Gorici (po l. 1030.),
Goriško je bilo sprva del Furlanije. Ko pa se je razvila posebna
grofija Goriška, je bila v tesnih zvezah s Koroško; njeni grofje,
doma iz nemške Tirolske, so naposled dosegli deželnoknežjo čast
in postali jako mogočen političen činitelj.

Istra je bila že v začetku X. stoletja mejna grofija. Od XII.
stoletja dalje je bila razdeljena v dva upravna predela, v Istrsko
marko na zapadu, obsegajočo predvsem obrežna mesta, katerih
so se pozneje polastili Benečani, in Istrsko grofijo v sredini
in na vzhodu; tu so si goriški grofje pridobili obsežna posestva.

Tako se je slovensko ozemlje neprestano razkosavalo in Karan-
taniya je ostala omejena le na svoje jedro, deželo Koroško.
Njeni vojvode so izgubili vojvodsko nadoblast nad obrobnimi predeli
stare Karantanije.

Toda posestne razmere v upravnih edinicah so bile nenavadno komplicirane; grofje ali vojvode iz ene dežele so imeli posestva tudi v drugih in iz tega so izvirali neprestani spori. Poleg tega je bilo v vseh deželah še obilo posestev razni škofov in samostanov.

4. Notranje razmere na Slovenskem v VIII.—XII. stoletju.

Germanizacija. Do konca VIII. stoletja je imelo vse ozemlje od Donave do Adrije slovensko prebivalstvo. Ko so pa zagospodovali nad našimi kraji Franki, se je začelo ponemčevanje naše zemlje.

V onih predelih, ki so bili s silo iztrgani Obrom in so potem takem prešli po vojnem pravu v last Frankov (pokrajine ob Donavi, panonski predel), je že Karel Veliki naseljeval Nemce, ki so začeli trebiti gozde, obdelovati zanemarjeno zemljišče, a so bili hkrati mejna straža. Drugače je bilo v Karantaniji, ki je Franki niso osvojili z orožjem. Ker je bilo v deželi, zlasti v severnem in severozapadnem delu, mnogo neobdelane ali z gozdi zaraščene zemlje, so jo dobili v dar mejni grofje in razni drugi nemški plemiči. Prav tako so nemški velikaši dobili mnoga zaplenjena posestva, n. pr. o priliki slovenskega upora za Ljudevika Posavskega. — Tuji plemiči so na svojih posestvih naseljevali nemške kmete, da so si pridobili podložnikov. Nastajale so nove naselbine iz katerih so rastle vedno večje skupine nemškega kmetskega prebivalstva med Slovenci.

Med plemiči je bilo sprva tudi še precej Slovencev z velikimi posestvi, tudi njihovo število je postajalo vedno manjše, povečini so se med nemškimi vrstniki germanizirali.

Poleg posvetnih veljakov so dobile mnogo slovenske zemlje v dar nemške cerkve, škofije in samostani. Ti so namreč dobivali od frankovskih, pozneje nemških vladarjev in od grofov ter velikašev obilo zemlje v dar. Na podeljenih zemljiščih so trebili ali krčili gozde in obdelovali zemljo; njihova posestva so bila običajno vzgled umnega gospodarstva. Ko je n. pr. bavarski Tasilo l. 777. ustanovil na meji slovenskega ozemlja benediktinski samostan Kremsmünster, v svrhu pokristjanjenja Slovencev, mu je podelil ves obdelan svet v okolici s podložniki vred, od neobdelanega pa na raznih straneh toliko, kolikor ga hočejo menihi sami iztrebiti. In menihi so obdelali svet daleč na okoli in ga poselili; vse to je postalo njihova last. Sličnih primerov je bilo obilo tudi drugod.

Najobsežnejša posestva na Slovenskem so dobili salzburški škofje, in sicer v bližini Donave, na panonskih tleh, največ pa v Karantaniji. Brižinski škofje (iz Freisinga) so dobili l. 816. važni samostan Innichen, ki je bil ustanovljen istotako v svrhu pokristjanjevanja Slovencev. Nato so si pridobili mnogo posestev po Koroškem. Skoro na vseh posestvih, ki so jih dobili na Slovenskem, so naseljevali nemške koloniste. L. 976. jim je podelil Oton II. porečje Sore; to posestvo se je kmalu tako razširilo, da je obsegalo vse ozemlje med Radovljico, Bohinjem, Idrijo in Medvodami. Ker je bilo Loško gospostvo, katerega središče je postala Škofja Loka, takrat še malo obljudeno, so naseljevali Brižinci mnogo Bavarcev in Tirolcev, pa tudi koroških Slovencev, vse novoustanovljene nemške vasi pa so se pozneje poslovenile. — Brixenska škofija je dobila Bled in Bohinj z dolino Save Dolinke in Bohinjke; Nemcev pa brixenski škofje niso naseljevali. — Bamberški škofje so dobili poleg drugih krajev Kanaalsko dolino z Beljakom, kjer so nastali okrog Trbiža številni nemški kraji. Naštete škofije in razni samostani pa so imeli še obilo posestev na Slovenskem.

Madžarska invazija je za nekaj desetletij prekinila doseljevanje, ki pa se je po l. 955. pričelo znova še z večjo intenzivnostjo. Iz priseljenih plémičev se je razvilo nemško veleposestvo, ki je do najnovejše dobe gospodovalo naši zemlji. Pradedi večine velikaških družin, ki so imeli važno politično vlogo v slovenskih deželah v poznejših časih, so prišli na Slovensko takrat (Eppensteini, Turjačani, Ortenburžani, Attemsi i. t. d.) Nemške škofije, ki so pred madžarskim navalom dobivale posestva severno od Drave, so pričele posegati sedaj tudi južno od Drave. Priseljevanje Nemcev se je vršilo ves srednji vek, ali najbolj izdatno je bilo v X. in XI. stoletju. Nemei so prevladali najpreje v goratem, gozdnatem in manj obljudnem severnem delu, dočim so južno od Drave, kjer so se bili Slovenci gosteje naselili, celo nemški otoki polagoma izginili v slovenski okolici. Severna stran Štajerske in Koroške in še bolj Avstrija so imele v XII. stoletju že večino nemškega prebivalstva.

Na jugu, z italijanske strani, se ni vršilo skoro nikako raznarodovanje. Oglejski patrijarhi so imeli sicer jako mnogo posestev na Slovenskem (v Vipavski dolini, okrog Cerknice i. t. d.), toda tujih kolonistov niso pošiljali v deželo. Edinole patrijarh Bertold, rodem Tirolec, je naselil nemške kmete iz okolice Innichena na Tolminsko v hribe ob Bači (Nemškorutarji), ki so ostali potem skoro povsem svobodni, a so se tudi poslovenili.

Nova uprava. Mejni grofje so bili v prvih časih (X. in XI. stoletje) zavisni od vojvod. Sprva mejni grof ni bil drugega ko grof, katerega grofija se je nahajala ob meji. Večje dežele kakor Karantanska vojvodina, Karantanska marka, so bile sestavljene iz več grofij, (n. pr. Junska, Trušenjska, Breška grofija), Kranjska pa samo iz ene grofije, prav tako Istrska mejna grofija. Včasih se je pokrajina nazivala z obema naslovoma, zdaj le kot navadna grofija, zdaj kot marka (n. pr. Kranjska).

Za grofe ter mejne grofe so bili navadno postavljeni možje iz zelo premožnih rodovin. Grof je s kraljevim dovoljenjem lahko prepustil grofijo svojemu sinu. Pozneje so skoro redno grofije postale dedne v rodovini, včasih celo v ženski vrsti. Včasih je en grof imel po več grofij pod seboj. Grofje so v kraljevem imenu izvrševali sodstvo, nadzorovali javno-upravne naprave (ceste, denarstvo, mere i. t. d.), oskrbovali finančne zadeve (davke, globe) in pa kraljeva posestva v grofiji, pri čemer jim je ostal del dohodkov; nadzirali so lov in gozde ter bili poveljniki četam iz vse grofije. — Prav iste pravice in dolžnosti so imeli mejni grofi, le da je bilo njih ozemlje običajno obširnejše. Kralji, ki so imeli v obmejnih pokrajinah mnogo lastne zemlje, so podeljevali grofom, pa tudi drugim velikašem, številna posestva.

Pozneje so mogočnejši grofje in mejni grofje ter vojvode, ki so bili prvotno državni uradniki, postali deželni knezi (Landesfürsten, dominus terrae).

Posestva škofov so bila često izvzeta iz grofovske upravne nadoblasti, tako da so bili škofje vrhovni upravitelji v vsakem oziru. Del uprave, zlasti sodstvo, pa so često izročali grofom ali komu izmed sosednih velikašev; ti pa so si pogostem prisvajali vedno več oblasti in si naposled povsem prisvojili pokrajino.

Plemstvo se je začelo deliti v visoko plemstvo, med katero so se polagoma uvrstili tudi ministerijali, in nižje plemstvo ali viteze. Že zgodaj so dobili velikaši-veleposestniki nižjo sodno oblast za svoja posestva. — Velikaši so bivali po gradovih, ki pa so bili v tej dobi, ko med plemstvom še ni vladalo posebno blagostanje ali razkošje, enostavni in preprosti, a dobro utrjeni, postavljeni po gričih in težko pristopnih krajih. Šele v XII. stoletju so se gradovi razširili v mogočnejše stavbe. Gradovi so imeli skoro vsi nemška imena, nekaterim pa se vendarle pozna slovenski izvor.

Mesta in meščanstvo. Na Slovenskem tja do XII. stoletja ni bilo mnogo mest in trgov, razen v Primorju. Tu pa so se ohranila mesta še iz rimske dobe in so imela romansko prebivalstvo, kakor Trst, Koper, Piran in druga istrska obrežna mesta; bila so dobro obljudena in močno obzidana. — Po notranjem Slovenskem so mesta nastajala šele pozneje v XII. stoletju, rastoč iz neznatnih začetkov. Najstarejše slovensko mesto je morda Ptuj, ki se omenja že v IX. stoletju, s slovenskim prebivalstvom. Nastalo je na razvalinah starega Poetovio, kjer so že Slovenci postavili utrjeno selišče. Sicer so mesta pri nas nastajala običajno na vznožju imenitnejših gradov, samostanov ali cerkva, zlasti okrog sedeža posvetnih ali cerkvenih upraviteljev, kjer je bilo več prometa. Najpreje so se nastanili trgovci in obrtniki, sprva samo začasno, potem za stalno; tu so se prirejali sejmi. Zaradi večje varnosti so taka selišča obzidali z obzidjem, opremljenim s stolpi in jarki. Trgovina in obrt sta množila imetje meščanom, katerim je naposled deželni knez podelil razne ugodnosti, n. pr. lastno sodstvo, samoupravo, privilegije glede trgovine in prometa i. t. d. To so bile mestne pravice. Meščanom običajno ni bilo treba delati tlake in plačevati desetine, vrh tega so imeli še druge ugodnosti; kdor je bival leto in dan v mestu, je bil prost desetine.

Kmeti in stan. Skoro vse prebivalstvo se je tedaj pečalo s kmetovanjem. Med kmeti nam je razlikovati svobodne in nesvobodne. Svobodni kmetje so smeli po svoji volji razpolagati s svojim posestvom, ga prodati ali zamenjati ter se preseliti kamorkoli, nositi orožje in hoditi k sodnim zborom. Zato pa so morali nositi jako mnogo bremen, hoditi na vojno z lastnim orožjem, skrbeti za hrano in stanovanje potujočega kneza ali njegovega uradnika. Ta bremena so bila vzpričo njihovega majhnega imetja prevelika, zato so povečini prostovoljno postajali podložniki gospode, ponekod pa so jih velikaši prisilili v to. Svobodnjakov je bilo vsled tega vedno manj, ohranili so se le v goratih krajih (n. pr. Teharčani).

Največ kmetov je bilo podložnikov, med katerimi pa so obstojale zopet razlike glede pravic in bremen. Morali so graščakom opravljati tlako ali roboto, to je obdelavati gospodu polje, spravljati mu seno, opravljati delo po vinogradih, v gozdih mu napravljati drva in mu zvoziti vse, kar je potreboval. Seveda je moralo biti grajsko delo izvršeno pred kmetskim. Kmet pa je imel še druge služnosti; moral je odrajtovati še razne davščine v

blagu, to je del pridelkov, in pa v novcu. Dajati desetino od vsega pridelka na polju in v hlevu pa so bili dolžni duhovski gosposki; uvedli so jo pri nas salzburški škofje. Od te desetine je šla običajno ena tretjina škofu v Salzburg, ostalo pa se je porabilo za cerkve in duhovščino. Podložniške služnosti so bile popisane v posebnih zemljiških seznamih, urbarjih.

Poleg tega so bili še nesvobodni kmetje ali sužniki, ki so bili zaposleni največ po gradovih ter so se kupovali in prodajali ali darovali kot blago.

Vsaka vas je imela župana, ki je bil kdo izmed kmetov; ta je sporočal sosedom povelja in odredbe graščaka, pobiral nekatere davke, pa tudi zagovarjal kmetske pravice in koristi. V določenih dnevih je skliceval kmete na zборе, kjer jim je s pomočjo dvanajst veljavnih kmetov razsojal manjše prestopke in prepire.

O kakem literarnem delu slovenskem v teh razmerah seveda ni moglo biti govora. Imamo pa vendar baš iz te dobe takoimenovane brižinske spomenike, to je slovensko pisane spovedne molitve iz XI. ali celo X. stoletja, ki so se našle v Freisingu in so najstarejši primer slovensko pisanega rokopisa.

5. Najstarejša srbska zgodovina.

Prve srbske države. Jugovzhodno od Hrvatske je nastalo že zgodaj več manjših držav, zlasti v primorskem predelu. Spočetka so živele vsaka zase, pozneje pa so prišle pod nadoblast krepkejših držav: Hrvatske in Srbije.

Med Cetino in dolnjo Neretvo se je nahajalo ozemlje Neretljakov, znamenitih pomorskih roparjev, katerih glavno gnezdo je bil Omiš na ustju Cetine. Neretljansko ozemlje so si spočetka priključile srbske države, naposled pa je postalo del Hrvatske.

V porečju Neretve ter na obali med ustjem Neretve in Dubrovnikom je nastalo Zahumlje (tudi Hum ali Humska zemlja, pozneje Hercegovina). Knezi Zahumlja so bili dolgo povsem samostojni, pozneje so prišli pod nadoblast Srbije, dokler ni naposled početkom XIV. stoletja Zahumlje pripadlo Bosni.

Vzhodno od Zahumlja med Dubrovnikom in Kotorom je bilo Trebinje (ali Travunija), segajoče od obale v notranjost ob Trebinjstici tja do povirja Neretve, zavzemajoče še severno obrežje Boke Kotorske. Tudi ta kneževina je prišla kmalu pod oblast Srbije.

Naposled je nastala v Primorju še kneževina Duklja ali Dioklitija, kakor se je imenovala sprva po starem rimskem mestu Doclea. Od XI. stoletja dalje je začelo prevladovati za Dukljo ime Zeta. Ta država se je razprostirala na severu v porečju Morače in Zete tja do povirja Pive, Tare in Lima (Gornja Zeta), na jugu pa je obsegala vso kotlino Skadarskega jezera („Dolnja Zeta“) in pa morsko obalo od Kotora do Drimovega ustja, imenovano Primorje (ali Pomorje). Primorje se je nahajalo dolgo v bizantinski oblasti; tu je bilo več mest še iz rimske dobe.

O prvih državicah v notranjosti smo mnogo slabše poučeni, kajti notranji predeli so imeli z Bizantinci mnogo manj stikov. V porečju Bosne, z jedrom ob gornjem toku te reke, se je nahajala kneževina Bosna, ki je imela že zgodaj svojo dedno vladarsko rodovino, a se je nahajala v X. stoletju pod nadoblastjo vladarjev Srbije; pozneje nastopa kot samostojna enota. — Plemena in države v notranjosti stare Mezije so nam skoro povsem neznane, razen Timočanov in Braničevcev. Spodnja dolina Morave se je nahajala dolgo pod oblastjo Obrov.

Oddaljena bodisi od Donave kot od morja je ležala domovina pravih, prvotnih Srbov, zemlja Srbov (Serblia), visoka, težko prehodna planinska dežela ob gornji Drini (Pivi in Tari), ob Limu, ob Ibru in na gornjem toku Zapadne Morave. Utrjeni Ras (blizu današnjega Novega Pazara), po katerem se dežela imenovala tudi Raška (Rascia), je bil že obmejni kraj, ležeč ob vzhodni granici. Težko dostopni gorski položaj dežele je omogočal uspešno obrambo, kar se je izkazalo v bojih z Avari, pozneje z Bolgari in Madžari. Tu je nastala prva srbska država in junaško gorsko pleme Srbov si je pridobilo pri sosednem prebivalstvu ugled in razširilo svojo nadoblast tudi nad sosednimi pokrajinami.

Ojačenje Bizantincev in Bolgarov. Bizantinsko cesarstvo je bilo v VII. in VIII. stoletju še vedno prva sila na Balkanskem polotoku. Bizantinci so naglašali ob vsaki priliki, da jim pripada vrhovna oblast nad slovanskimi državami. Toda ta nadoblast je bila povečini le navidezna. Na Hrvatsko so vplivali Bizantinci iz svojih dalmatinskih mest, na Srbijo pa iz draške pokrajine (teme), ki je obsegala pokrajino okrog Drača. Važno je bilo zlasti, da so imeli Bizantinci premoč na morju.

V IX. stoletju je nastal Bizantincem v Bolgarih nevaren tekmeec za prvenstvo na polotoku. Bolgarska država se je pričela

početkom IX. stoletja jačiti in širiti; poleg južnega dela Panonskega nižavja si je osvojila tudi Timokovo porečje in dolnje Pomoravje z Beogradom. Preko utrjene Serdike, ki so jo vzeli Bizantincem šele l. 809., so Bolgari pričeli osvajati tudi ozemlje makedonskih slovanskih plemen tja do bizantinskega primorja pri Solunu in do draške ^{ohridske} teme onstran Ohrida. Razlika med slovanskim in mongolskim prebivalstvom je začela giniti, odkar so se Bolgari pod vladavo kana Borisa — Mihaela (852—888) pokristjanili.

Prvi boji med Srbi in Bolgari. Pokristjanjenje. Bojevitosti Srbi so ovirali zvezo med kraji pri Beogradu in Sremu ter Makedonijo, zato se je kmalu začela srdita borba med Bolgari in Srbi. Prva določna historična oseba med srbskimi vladarji je Vlastimir (okr. 835—850), ki je uspešno odbil vse bolgarske napade, prav tako, kakor tudi njegovi trije sinovi. Med njimi je najznamenitejši najstarejši Mutimir (863—891), za katerega vlade je krščanstvo popolnoma prevladalo v Srbiji.

Tudi v srbskih pokrajinah se je krščanstvo širilo postopoma iz romanskih primorskih mest ob Jadranu in sicer najprej po vladarskih dvorih. Razširjali so novo vero kakor v hrvatskih tudi v zapadnosrbskih predelih latinski duhovniki, tako da so Srbi, biva-joči v bližini Jadrana, sprva pripadali zapadni ali latinski cerkvi, ki pa takrat še ni bila izrecno ločena od vzhodne ali grške. Prvo pokristjanjevanje Srbov se je zvršilo v glavnem v dobi od 640—730. Ostalo pa je še vedno mnogo pripadnikov stare vere; na svoji jadranski ekspediciji je cesar Vasilij I. kakor med Hrvati tudi med Zahumljani in Srbi dal pokrstiti še preostale (okr. l. 879.). Spočetka se je krščanstvo širilo samo površno, ker ljudstvo ni razumelo latinskih molitev in cerkvenih knjig. Globlje je prodrlo šele, ko se je slovanski jezik uvedel v bogoslužje. Baš za Mutimira so namreč prišli Metodovi učenci in pričeli svoje delovanje tudi med Srbi.

Na jugu se je krščanstvo širilo iz egejskega primorja po grških duhovnikih; v južni Makedoniji so se za Slovane ustanavljale nove škofije in tu so duhovniki poučevali tudi v slovanskem jeziku še pred nastopom Cirila in Metoda. Tudi v Makedoniji se je nova vera ukoreninila popolnoma s prihodom Metodovih učencev, ki so razvili svoje delovanje zlasti okrog Ohridskega jezera. Iz Makedonije se je širila po vsej notranji Srbiji. Škofije so obstojale dolgo le v primorskih mestih, po notranjosti le v Makedoniji, kjer si je

ohridska nadškofija pridobila veliko veljavo; v notranji Srbiji se je kot prva ustanovila škofija v Rasu.

Borba med Srbi in Bolgari za carja Simeona. Še srditejši so postali boji med Srbi in Bolgari, ko je tem zavladal Borisov mlajši sin Simeon (893—927), najimenitnejši bolgarski vladar.

Že v začetku svoje vladave si je postavil za glavni cilj, da si osvoji vse Bizantinsko cesarstvo s Carigradom vred in postane vladar obema državama. V ta namen se je skoro neprestano bojeval z Bizantinci, osvajal njihove province in večkrat oblegal Carigrad sam; dal se je sklicati za carja Bolgarov in Grkov. S težavo so se branili Bizantinci. Z obeh strani so skušali pridobiti Srbe na svojo stran, Bizantinci povečini diplomatičnim potom, Bolgari z vojnimi pohodi. Usodna je bila nesloga med člani srbske vladarske rodovine po Mutimirovi smrti; pretendenti za prestol so se potegovali za vnanjo pomoč, zdaj ta za bizantinsko, zdaj oni za bolgarsko. Vendar so se Srbi povečini nagibali na bizantinsko stran, vsled česar so Bolgari večkrat pridrli z vojsko nadnje ter postavili na srbski prestol svojega pristaša izmed članov srbske vladarske rodovine. Ko pa se je naposled osnovala zveza med Srbi in Bizantinci ter hrvatskim kraljem Tomislavom, so Bolgari l. 924. prodrli v Srbijo, jo strašno opustošili ter odvedli obilo ljudi s seboj; mnoge Srbov je uteklo v Hrvatsko, med njimi sam knez Zaharija. Iz nezaupanja Bolgari sedaj niso postavili nikakega vladarja v Srbiji, marveč so jo uredili kot del Bolgarije. Simeonove čete, ki so nato prodrle v Hrvatsko, je Tomislav zmagovito zavrnil.

Časlav. Katastrofi, ki je zadela Srbijo, je kmalu sledila lepša doba. L. 927. je umrl car Simeon, na kar je začela Bolgarska slabeti. Srbski princ Časlav, ki je živel na bolgarskem dvoru v Preslavu, je pobegnil z nekaterimi drugimi vjetimi Srbi ter se preko Bizantinske vrnil v Srbijo, kjer je brzo zavladal popolnoma (931—962), priznavajoč bizantinsko nadoblast. Od vseh strani so se vračali srbski begunci. Časlav je jako okrepil Srbijo ter razširil svojo oblast tudi nad Bosno, bržkone pa tudi nad Dukljo s Trebinjem in Zahumljem. Padel je naposled v boju z Madžari, ki so bili med tem Bolgarom iztrgali Srem.

Zgodovina Srbije po Časlavovi smrti je zavita v temo.

Padec Bolgarije. Premoč Bizantinskega cesarstva. V drugi polovici X. stoletja je Bizantinska država doživela zopet slavnjšo dobo. Zavladata ji je vrsta dobrih, energičnih in prevdarnih cesarjev,

med njimi najimenitnejši bojeviti Vasilij II. (976—1025.) Bizantinci so si mogli znova osvojiti severno Sirijo, Armenijo in Gruzijo, tudi na morju so iztrgali Arabcem mnoge otoke, med njimi Ciper in Kreto. Istočasno je po Simeonovi smrti Bolgarska hitro propadala in se manjšala. Naposled so jo Bizantinci po smrti slabotnega Simeonovega naslednika Petra zavzeli in jo l. 971. kratkomalo spremenili v svojo provinco.

Država makedonskih Slovanov. Makedonski Slovani v zgodovini niso nikdar samostojno nastopali. Prišli so zgodaj pod vpliv Grkov. Pomembnejša je dežela za kulturni razvoj slovanstva; solunska brata Konstantin in Metod sta se namreč baš v solunski okolici seznanila s slovanskim jezikom in narečje, ki sta ga vpeljala v bogoslužje in v cerkveno književnost, je bila baš govornica slovanskega prebivalstva solunske okolice. Pokristjanjenje dežele se je izvršilo iz egejskega primorja, osobito iz Soluna, kjer se je ohranilo staro grško prebivalstvo. Koncem IX. stoletja so tudi semkaj prišli Metodovi učenci na begu iz Moravske in delovali posebno v okolici Ohridskega jezera.

Makedonske Slovane so si podvrgli Bolgari šele za vlade Borisa in Simeona; med njimi se je naselilo tudi nekaj bolgarskih velikašev, ki so gospodovali deželi. Ko je prenehala samostalnost Bolgarske, se je Makedonija osamosvojila in si v bojih z Bizantinci priborila svobodo. Novi državi je zavladal Samuel (976—1014). Svojo prestolico je imel spočetka na ugodno ležečem skalovitem otoku Prespanskega jezera, pozneje pa v močno utrjenem Ohridu. Samuel je kmalu razširil svoje gospostvo do Donave in naposled je iztrgal Madžarom celo Srem. Izrabivši notranjo borbo, ki je divjala med Bizantinci, si je osvojil tudi severno in srednjo Grčijo, ter severno Bolgarijo med Balkanom in Donavo. Začel se je smatrati za naslednika bolgarskih carjev ter se oklical za carja, v Ohridu pa je ustanovil samostojen patrijarhat, namesto bolgarskega patrijarhata, ki so ga bili l. 971. Bizantinci ukinili. Nato si je podvrgel še Albanijo, odtod pa prodril tudi na sever do Zadra, ter prisilil srbske državnice, da so morale priznati njegovo nadoblast.

Med tem si je energični cesar Vasilij II. opomogel ter začel z vso silo napadati Samuela. Najpreje ga je premagal l. 996. blizu Termopil, nakar mu je vzel pokrajino za pokrajino. Vendar so se Makedonci še nad dvajset let srdito branili. V bitki pod Belasico (1014.) je zadel Samuela silen poraz, malo na to pa je ta energični

vladar umrl. Po njegovi smrti so nastale v vladarski rodbini hude razprtije, kar je pospešilo končni propad države. Med Makedonci samimi je prevladala miroljubna stranka, ki je želela, uvidevši brezupnost nadaljnega odpora, podati se Bizantincom. L. 1018. so se udali Vasiliju prvaki dežele in mu izročili trdnjave in gradove. Samostojnosti je bilo konec, Vasilij je Makedonijo spremenil v bizantinsko provinco s posebnim cesarskim namestnikom, odpravil patrijarhat, ali ohridska nadškofija je ostala kot avtokefalna cerkev, obsegajoča tudi večino srbske zemlje, toda višja duhovščina v njej je bila grška. — Tudi Srem so si osvojili Bizantinci; Vasilij II. je z močno vojsko in z brodovjem prišel tudi na severozapadni del polotoka ter obnovil bizantinsko nadoblast nad Raško in Dukljo, Bosno, Trebinjem in Zahumljem, ki pa so obdržale svoje domače kneze. Tudi Hrvatska se je poklonila bizantinskemu cesarju kot vrhovnemu gospodarju. Po dolgem presledku od VII. stoletja je postala zopet Donava severna meja Bizantinske države, ki ji je pripadal ves polotok.

* * *

Samuelova država se v zgodovini često imenuje Zapadno-bolgarska. V oni dobi so imenovali bolgarsko vse ono ozemlje, dokoder je segala oblast Bolgarije za Borisa in Simeona; takrat se je Beograd imenoval — bolgarsko mesto, prav tako Prizren in dr.

6. Duklja — vodilna srbska država.

Srbi in Bizantinci. Veliki uspehi Vasilija II. so povsem spremenili položaj Srbov in Hrvatov. Srbom so bili Bizantinci dotlej zavezniki zoper premočne Bolgare, zato so vladali med njimi prijateljski odnosi. Ko pa je postala Bizantinska država srbski sosed na dolgi črti od Skadra do Beograda in Srema, je postala bizantinska premoč neprijetna in dotedanje prijateljstvo se je spremenilo v nasprotstvo ter sovraštvo. Srbi so odslej porabili vsako priliko, da se otresejo carigrajske nadoblasti in dosežejo zopet popolno svobodo. Cesarji so zavisne srbske kneze, ako so bili z njimi zadovoljni, odlikovali z bizantinskimi dvorskimi naslovi; ako pa so bili nezanesljivi, so jemali od njih talce, ali pa so proti njim podpirali pretendente. Ali vendar so Srbi ves čas ohranili domače vladarje.

Dvoje političnih središč je bilo v XI. stoletju na srbskem ozemlju. Prvo je bila Duklja, kjer je vladala rodovina Štefana

Vojislava; pod njeno oblastjo se je nahajalo tudi Trebinje in Zahumlje. Duklja je imela vsled srečnih bojov z Bizantinci v XI. stoletju vodstvo med srbskimi državami. V notranjosti v prvotni Srbiji so vladali veliki župani, ki pa so si pridobili prvenstvo šele v XII. stoletju.

Štefan Vojislav. (okr. 1034 — 1050.) je preživel svojo mladost v Dubrovniku. Spočetka je priznaval bizantinsko nadoblast, toda ko so se po Vasilijevi smrti notranje razmere v cesarstvu poslabšale, se je uprl; bizantinska ekspedicijska vojska v gorah Duklje ni nič opravila. Baš takrat je izbruhnil v sosednem ozemlju velik upor zoper Bizantince, kateremu se je na čelo postavil Peter Deljan, ki se je izdajal za Samuelovega vnuka. Uporniki so imeli spočetka velike uspehe na vsem ozemlju od Beograda preko Skoplja do Drača in Tesalije; ko pa so se voditelji med seboj sprli, je bilo upora kmalu konec in Bizantinci so povsod zopet obnovili svojo oblast. Tudi Štefan Vojislav, ki je pomagal upornikom, napadajoč sosedno bizantinsko ozemlje, je imel prejeti kazen. Bizantinci so poslali močno vojsko, ki je prodrla v dukljanske gore, toda na povratku so jo Srbi v gorski soseski napadli in jo skoro popolnoma uničili. Obmejno ozemlje s Skadrom in Barom je po tej zmagi ostalo Duklji.

Mihael (1050—1081). Vojislavov naslednik je bil sin Mihael. Zoper Bizantince je iskal zaslombe na zapadu; imel je stike z Rimom ter dosegel, da mu je veliki papež Gregor VII. priznal kraljevski naslov (okr. l. 1077), kar se je smatralo kot priznanje njegove neodvisnosti.

V srbskem primorju je še vedno prevladovala katoliška vera, osobito med Romani in Albanci. Primorske škofije so spadale v cerkvenem oziru pod spljetsko nadškofijo. Mihael, morda že njegov prednik, pa je izposloval v Rimu, da se je za srbsko ozemlje osnovala nova nadškofija v Baru, kar se je pozneje, l. 1089. še enkrat slovesno potrdilo.

Med tem se je Mihael zapletel v neposredne sovražnosti z Bizantinci. Na ozemlju nekdanje Samuelove države je nastal nov upor. Velikaši v okolici Skoplja so se dvignili (1073) in stopili v zvezo z Mihaelom. Izbrali so si Mihaelovega sina Bodina za vladarja. Ta se je podal s četo srbske vojske in vojskovodjem Petrilom v uporno ozemlje. V Prizrenu so Bodina oklicali za carja, nato pa so zmagovito prodirali na vse strani. Bodin je zavzel Niš, nato pa si priključil vse Pomoravje tja do Beograda, Srema in Vidina, dočim je Petrilo

zavzel Makedonijo z Ohridom. Toda tega je pri obleganju Kostura zadel popoln poraz. Ko je Bodin hitel na pomoč, so Bizantinci tudi njega premagali na Kosovem polju, ga celo vjeli in odpeljali v Antijohijo. Toda s pomočjo najetih benečanskih ladij je Bodin utekel iz ujetništva, se vrnil domu ter zavladal po očetovi smrti. Krvave notranje borbe so branile Bizantincem nastopiti energičneje zoper Dukljo, ki je pomagala upornikom.

Kralj Bodin (1081—1101) je imel težavnejše stališče, zakaj takrat je v Carigradu zagospodovala rodovina Komnenov (Aleksij, Ivan in Manuel). Komneni so zopet izdatno okrepili cesarstvo, ki je bilo po smrti Vasilija II. močno oslabilo. Vendar so napadi Seldžukov v Mali Aziji in Pečenegov ob Donavi ter Normanov iz južne Italije obračali pozornost cesarjev drugam. Prva doba Bodinove vlade je bila jako ugodna; Bodin je vladal povsem samostojno v Duklji, Zahumlju in Trebinju, razširil si je celo nadoblast nad Bosno in Raško, tako da je pod njegovo vlado Duklja zavzela največji obseg. V Raški je postavil na vlado dva župana Vlka na in Marka, ki pa sta mu morala zase in za potomce priseči zvestobo. Toda ko so v poznejših letih Bizantinci Bodina premagali in ga celo vjeli, je njegov ugled po povratku silno padel. Pričela je rasti veljava Raške, katere vladar Vlkan je nastopal povsem samostojno, boreč se z Bizantinci in sklepajoč z njimi pogodbe; Bodinova oblast pa je vedno bolj slabela.

Za Bodina so potovale trume prve križarske vojske preko Balkanskega polotoka na Jutrovo, nekatere preko Beograda in Niša, druge preko Istre, Hrvatske in Srbije proti Draču in Solunu. Ker se je njihov prehod vršil brez predhodnega sporazuma in ker so bile križarske čete zelo nedisciplinirane in ropateljne, je vladalo med njimi in prebivalstvom ves čas sovražno razmerje. Smatrajoč križarsko vojsko za sovražno, so domačini zapuščali vasi in se umaknili v gore in gozde ter niso hoteli križarjem ničesar prodajati, niti jim kazati potov. Križarji pa so vjetnikom za kazen sekali noge, roke ali nosove; zato pa so tudi domačini napadali zaostale križarske čete. Kralj Bodin je sicer križarske poveljnike pri Skadru prijateljski sprejel in se pobratil s poveljnikom, toda spopadi z domačini so se kljub temu ponavljali tja do Drača.

O Bodinovih naslednikih ni znano nič zanesljivega. Ve se le, da so v Duklji zavledale borbe za prestol, v katere so se vmešavali vladarji Raške in bizantinski namestniki v Draču. Duklja je

izgubila prvenstvo med srbskimi deželami, celo kraljevski naslov se je polagoma opustil, vodstvo pa je prešlo na krepkejšo Raško, zlasti ko ji je zavladal Štefan Nemanja.

7. Hrvatska za narodnih kraljev.

Tomislav (okr. 910—930), eden najpomembnejših hrvatskih vladarjev, je prevzel dobro urejeno državo, toda Madžari so na svojih roparskih pohodih ogrožali tudi Hrvatsko. Vendar je v teh burnih časih Tomislav panonsko Hrvatsko pridružil svoji državi; nimamo pa nikakih natančnejših poročil, kako se je izvršila ta važna združitev.

Tudi po drugi strani je bila Tomislavova politika jako uspešna. V silni nevarnosti pred navali Bolgarov pod Simeonom se je obrnil bizantinski cesar za pomoč do papeža in obenem do primorskih hrvatsko-srbskih knezov. Da bi jih pridobil za zvezo zoper Simeona, se je carigrajski patrijarh pri tej priliki odpovedal svoji jurisdikciji nad dalmatinskimi mesti in otoki, prepustivši jih papežu, a obenem jih je cesar izročil v upravo Tomislavu. S tem so dalmatinska mesta z otoki za trajno prešla v krog zapadne cerkve (l. 923). Veliki bolgarski naval sledečega leta je pregazil Srbijo, ali vojsko, ki jo je Simeon poslal (l. 926.) nad Hrvatsko, je Tomislav zmagovito odbil.

Veliki uspehi so Tomislava napotili, da se je oklical (l. 925.) za kralja hrvatskega. Papeška stolica mu je priznala kraljevski naslov.

Ko so dalmatinska mesta prišla pod papeško cerkveno in hrvatsko politično oblast, se je začela težnja pri romanski duhovščini, da se razširi jurisdikcija splitske (nekdaj salonitanske) nadškofije v starem obsegu, to je na nekdanjo Dalmacijo. To stremljenje je bilo naperjeno pred vsem zoper ninsko škofijo, ki je obsegala Hrvatsko, vrh tega pa tudi zoper slovansko bogoslužje, ki so ga Romani želeli odpraviti. Toda ninski škof je energično branil svojo škofijo in slovansko bogoslužje. Da se uredijo vse te sporne zadeve, se je sklical pod vodstvom papeževih odposlancev dvakrat velik cerkveni zbor v Split ob udeležbi Tomislava in mnogih hrvatskih, zahumskih in srbskih političnih dostojanstvenikov ter seveda škofov in opatov. Na njih se je sklenilo, da se oblast splitske nadškofije raztegne na ozemlje od Raše do Kotora in na drugem zboru se je ninska škofija kratkomalo ukinila ter Hrvatska

cerkveno podredila Splitu. Slovanski jezik se je omejil le na nižje bogoslužje.

Stjepan Držislav (969—995.). O Tomislavovih naslednikih vemo malo; povečini so bili slabši vladarji, Hrvatska je oslabela in bizantinska Dalmacija se je zopet vrnila neposredno pod cesarsko oblast. Stjepan Držislav, sodobnik Samuela in Vasilija II., je zopet povzdignil državni ugled. Bizantinci, ki so iskali zaveznikov, so znova odstopili Hrvatski dalmatinska mesta z otoki v upravo. Obenem je cesar priznal kraljevski naslov in poslal kraljevske insignije, na kar se je Stjepan Držislav okronal — prvi — za kralja Hrvatske in Dalmacije (po 986. l.).

Pričetek borbe z Benečani. Po Držislavovi smrti so zavladale med njegovimi sinovi krvave borbe za prestol, ki so jih spretno izrabili Benečani. Dosegli so, da jim je bizantinski cesar izročil v upravo Dalmacijo, češ da je ogrožena vsled državljanske vojne v Hrvatski; vrh tega so odpovedali Hrvatom plačevanje običajnega letnega davka. V vojni, ki se je vsled tega začela, pa je benečansko ladjevje l. 1000. zmagalo in si osvojilo poleg dalmatinskih otokov (Krk, Osor in Rab) in mest (Zadar Trogir, Split in Dubrovnik) tudi hrvatski Biograd in neretljanska otoka Korčulo in Lastovo, ker so Neretljani pomagali Hrvatom. Beneški dož si je privzel naslov dux Dalmatiae. S tem je nehala hrvatska moč na Jadranskem morju in hkrati se je pričela z Benečani borba za Dalmacijo.

Po l. 1018. je tudi Hrvatska za kratko dobo priznavala bizantinsko nadoblast.

Peter Kresimir IV. (1050—1073.) Država si je opomogla zopet za vlade Petra Kresimira IV. Ta je s privoljenjem Bizantincev obnovil hrvatsko oblast nad Dalmacijo, nato pa je trajno priključil svoji državi Neretljane.

Toda na znotraj so za Kresimira IV. začeli Hrvatsko slabiti verski prepiri in boji. Baš takrat se je v zapadni cerkvi vršil veliki boj za notranji prepored, za odstranitev številnih nerednosti, ki so se razpasle, za enotnost v obredih in cerkvenih uredbah sploh, za neodvisnost duhovščine od posvetnih oblasti. Stremljenja reformne cerkvene stranke, ki je prevladala tudi na papeški stolici v Rimu, so se skušala uveljaviti v vseh državah, tako tudi v Hrvatski. Pod predsedstvom papeževega legata se je sestal l. 1060. v Splitu cerkveni zbor za nadškofijo ter sklenil, da se ima

slovanska služba božja v cerkvi popolnoma ukiniti v korist latinske, da se duhovniki ne smejo več ženiti, že oženjeni se morajo ločiti od svojih družin, da duhovniki ne smejo več nositi ne dolge brade, ne dolgih las.

Ko so romanski škofje začeli izvajati te sklepe, ki jih je papež potrdil, z največjo strogostjo in doslednostjo ter so zapirali cerkve, kjer so bili nameščeni hrvatski duhovniki, je nastalo po vsej Hrvatski silno razburjenje in splošen odpor. Nastali sta dve stranki; ena hrvatska narodna, kateri je pripadala večina nižjega klera in nižje plemstvo ter domala vse ljudstvo, nasprotujoč reformam, osobito glede narodnega bogoslužja. Druga je bila latinska stranka, kateri so pripadali romanski prebivalci v dalmatinskih mestih, visoka duhovščina in visoko hrvatsko plemstvo. Med obema strankama je nastala strastna borba; kakor nekdanj v Bizancu za verskih državljanskih vojn, tako je sedaj vprašanje cekvenih reform razburjalo duhove do skrajnosti in razdelilo vso državo na dva tabora. Niti ustanovitev novih hrvatskih škofij (Knin, Biograd, Trogir, Nin), s katerimi so skušali pomiriti splošno ogorčenje, ni prinesla pomirjenja. Kralj Kresimir je stal na strani latinske stranke, želeč si s tem pridobiti naklonjenost kulturnih romanskih mest, ter pomagal pri izvajanju splitskih sklepov.

Zato pa je Kresimir IV. postal nepriljubljen med narodom, in ko je umrl, niso marali njegovega nečaka Štefana, ki ga je sam določil za naslednika, marveč nastal je upor in za kralja so postavili velikaša Slavića, (1073—1075.) vodjo narodne stranke. Toda energični papež Gregor VII., ki je hotel svoji vrhovni oblasti podrediti vse katoliške vladarje, je dal nalog svojemu zvestemu pristašu, južnoitalskemu normanskemu vojvodi Amiku, da se je z vojsko pripeljal na Hrvatsko, premagal in vjel Slavića, ki se ni nikdar več vrnil.

Dmitar Zvonimir (1076—1089.) Po tej zmagi so Hrvatje pod vodstvom latinske stranke in papeževih odposlancev izvolili Dmitra Zvonimira, sorodnika Kresimirovega, za kralja, toda novi vladar je moral najpreje sprejeti papeževe pogoje. Moral se je izjaviti za vazala papeške stolice in obljubiti papežu letni davek. Toda kot papežev vazal se je moral bojevati zoper številne njegove sovražnike, seveda izven Hrvatske, na morju in v Italiji, v družbi z Normani. To pa je vzbujalo doma veliko nejevoljo, zlasti še, ko se je Zvonimir, ki je stoloval najraje v Solinu, obdajal največ z

magaj fva. Srdica
 Romani. Ko pa je Zvonimir naposled nameraval z vojsko pomagati Bizantincem zoper Seldžuke in je v ta namen sklical velik zbor na Kninskem polju, je nezadovoljnost prikipela do vrhunca. Ogorčeno ljudstvo ni maralo več vojske po tujini, za tuje interese; dvignilo se je in je posekalo lastnega kralja.

Konec samostojnosti hrvatskega kraljestva. Po nenadni Zvonimirovi smrti so nastale v Hrvatski velike zmede. Ker kralj ni zapustil sinov, je nastalo vprašanje, kdo mu naj bo naslednik. Nastali sta dve stranki; prva, močnejša, se je potegovala za Štefana, poslednjega potomca kraljevskega rodu, in ga zares posadila na prestol (1089—1090). Ker pa je bil dotlej menih, je trdila nasprotna stranka, da ima le kraljica-vdova Helena, ki je bila sestra ogrskega kralja Ladislava, pravico do prestola. Toda imela je malo pristašev in Štefan je postal kmalu splošno priznan kot kralj, ali na nesrečo je umrl že naslednje leto.

Po smrti zadnjega Trpimirovića je postala močnejša Helenina stranka, ki so se ji pridružila tudi dalmatinska mesta in nekateri velikaši. Ko pa je pričela vsled tega srdita notranja vojna, je pozvala Helena svojega brata ogrskega kralja Ladislava na pomoč in mu ponudila hrvatsko krono. Ladislav je sprejel ponudbo in udaril z vojsko v Hrvatsko, ki si jo je osvajal brez posebnih težav. Toda še preden je došel do morja, se je moral vrniti, ker so pridrli divji Kumani v Ogrsko. V deželi med Gvozdom (Kapela) in Dravo je pustil kot hrvatskega kralja svojega nečaka Almoša (1091—1095); da pa deželo se čvršče priveže na Ogrsko, je osnoval l. 1094. novo škofijo v Zagrebu.

Ladislav je že l. 1095. umrl, ne da bi se bil še vrnil v Hrvatsko. Ta čas pa so se hrvatski velikaši v primorski Hrvatski zedinili ter si izvolili nekega plemiča Petra za kralja. Novi kralj Peter (1093—1097), ki mu je bil Knin prestolica, se je moral pripravljati na boj, zakaj Almoš je bil sicer zapustil Hrvatsko, ali novi ogrski kralj Koloman je bil sklenil, da si pridobi Hrvatsko. Udaril je preko Drave in ob dolnji Kolpi, na severnem vznožju Gvozda, je zadel na Petrovo vojsko ter jo porazil (1097); v bitki je padel Peter sam, poslednji narodni hrvatski kralj (odtod ime Petrova gora). Ogrska vojska je nato prodrla do Jadranskega morja, toda Koloman se je moral brž nato napotiti preko Karpatov, kjer so ga pod Przemyslom Rusi popolnoma potolkli. Med tem so se hrvatski velikaši menda znova otrsli ogrskega gospostva, l. 1102.

pa so se predstavniki dvanajstih hrvatskih plemen pogodili mirnim potom s Kolomanom. Priznali so ga za kralja Hrvatske in Dalmacije ter ga okronali v Biogradu, Koloman pa je plemstvu potrdil njegovo posest in privilegije.

O prevažnem dogovoru med Hrvati in Kolomanom (iz l. 1102.) je malo zanesljivih vesti. Najstarejši vir, ki jo opisuje, je iz prve polovice XIV. stoletja, dokument sam pa se ni ohranil. Zato so se njegove določbe in dogovor sam ter njegov značaj tolmačili na različne načine. Po hrvatski razlagi je glavni pomen dogovora ta, da so Hrvatje svobodno izvolili Kolomana za hrvatskega kralja, da sta tvorili Hrvatska in Ogrska tudi za naprej dve posebni državi, ki ju je družila le vladarjeva oseba. Nasprotno pa so trdili Madžari, da je dokument o pogodbi, ki nam je ohranjen iz XIV. stoletja, ponarejen, da so se Madžari Hrvatske polastili s silo in da torej o posebnem hrvatskem državnem pravu ne more biti govora.

Kmalu so se pokazale zle posledice unije z Ogrsko, kajti madžarski vpliv je rasel v Hrvatski, katere politično težišče se je preneslo iz primorja na Savo in Dravo, bliže Ogrski.

8. Notranje razmere v Hrvatski od VIII.—XII. stoletja.

Uprava. Hrvatski vladarji niso imeli stalne prestolice, marveč so bivali na raznih krajih države na svojih dvorih, tako na pr. v Ninu, Klisu, Biaeih pri Trogiru, Šibeniku in Omišu, posebno pogostem pa v Biogradu in v Solinu. Vladar je često spremenil mesto svojega bivanja. Spremljalo ga je številno spremstvo dvorjanov, med njimi najimenitnejši župani z določenim naslovom in delokrogom. Dvor je bil urejen po vzoru zapadnoevropskih dvorov tedanje dobe.

Kraljevska oblast ni bila neomejena; pri vseh važnejših poslih se je vladar posvetoval z najveljavnejšimi dostojanstveniki, to je župani, škofi in banom, s katerih pristankom je izvajal važnejše odločbe.

Država se je delila na županije, katerim na čelu so se nahajali župani. Županije so često sestojale iz več manjših žup. Središče županije je bil utrjen grad, kjer je bival župan; ostalo ljudstvo je bivalo po vaseh. Župani so izvrševali najvišjo upravno, vojaško in sodno oblast in so imeli za pomočnike še podrejene organe. Županska oblast je postala dedna v nekaterih plemiških rodbinah, ki so dosegle največjo moč in ugled.

Ban je bil za časa narodnih kraljev sprva samo eden in sicer je stal na čelu županijam liški, krbavski in gatski. Pozneje pa sta bila bržkone še dva bana kot kraljeva namestnika za bolj oddaljeno ozemlje.

Družabne uredbe. Osnova družabne uredbe je bil še vedno plemenski sistem. Vsa Hrvatska se je delila na plemena; koncem XI. stoletja je bilo med Gvozdom-Kapelo in Neretvo ter morjem dvanajst plemen. Vodstvo plemen je imelo plemstvo, ki se je razvilo iz plemenskih poglavarjev in starešin; to plemensko plemstvo pa je ostalo osnova vsej notranji državni uredbi. Plemena so s svojim plemstvom imela jako veliko moč v državi; župani so bili načelniki županij in poveljniki plemenske vojske ne po izbiri in milosti kraljevi, marveč po volji plemen, pozneje po dednem pravu. Župani so vplivali na vladarjeve ukrepe in so odločali o njih. Zgodovina pa kaže, da velika plemenska moč ne dela države krepke, marveč jo slabi; preveliki moči hrvatskega plemenskega plemstva se pripisuje glavna krivda, da hrvatsko kraljestvo ni pokazalo več odporne sile napram dalmatinskim Romanom in napram Ogrski. Vrh tega so bila posamezna plemena med seboj zavistna in sovražna in ko so se podala tujcu, so imela pred očmi svoje plemenske privilegije. Močna zavest državne skupnosti se razvije šele na razvalinah plemenskega partikularizma; do te stopnje se Hrvatska v svojo veliko škodo ni bila povzpela.

Družba je sestojala iz svobodnih in nesvobodnih ljudi. Najvišje so bili plemiči, ki so se delili v višje plemstvo, kateremu so pripadali ban, župani in dvorski dostojanstveniki, in nižje plemstvo, to so bili ostali plemiči.

Ostala družba se je delila na svobodne in nesvobodne. Nesvobodnih je bilo precej, in sicer bodisi po primorskih mestih kakor tudi v notranjosti po plemiških in cerkvenih posestvih; bili so hišni ali poljedelski sužnji, ki so bili kupljeni oziroma prodani, včasih radi dolga, kot vjetniki v vojni i. t. d.; nekateri so se tudi prostovoljno izročili v nesvobodnost (n. pr. cerkvi). Suženjstvo se je dedovalo od očeta na sina.

Svobodni so bili poleg plemičev še meščani in kmetje. Kmetje so se nahajali v popolni posesti svojega zemljišča in imetja, s katerim so mogli razpolagati povsem svobodno. Bili so popolnoma prosti državljani enaki meščanom in plemičem.

Mesta so se nahajala sprva samo na jadranski obali. Ta mesta so preostala iz rimske dobe in so imela še vedno romansko prebivalstvo. Poleg Zadra, kjer je stoloval sprva bizantinski namestnik za preostanek Dalmacije, je bil najimenitnejši Split, ki je nastal v velikanski palači Dijoklecijanovi, kamor so se s cesarskim dovoljenjem naselili begunci iz povsem porušene Salone. V hrvatski notranjosti ni bilo nikakih mest. — Hrvatje so gradili mesta in se naseljevali v njih šele v poznejši dobi narodnih kraljev, toda samo na obali, tako n. pr. Šibenik in Biograd. Dalmatinska mesta so imela ves čas neprekinjeno svojo samoupravo in po njih vzoru so se uredila tudi novoustanovljena hrvatska mesta. Tudi meščani so se delili na mestne plemiče ali patricije in na navadne meščane. Mestu na čelu se je nahajal prior, ki so ga volili patriciji, a potrdil ga je vladar. Prior, ki je bil iz zelo ugledne rodbine, je bil poglavar mestnega sveta, sestojčega iz sodnikov, tribunov in beležnikov. Poleg tega se je sestajala mestna skupščina, na katero je prihajalo plemstvo, duhovščina in ostali meščani.

Cerkvena organizacija. Takoj po pokristjanjenju se je osnovala za Hrvatsko škofija v Ninu, podrejena sprva neposredno papežu. V dalmatinskih mestih in na otokih je bilo jako mnogo majhnih škofij, ki so bile vse podrejene splitski nadškofiji. Po ukinjenju ninske škofije se je splitska nadškofija raztegnila na Hrvatsko, šele pozneje so se ustanovile nove škofije, od njih največja v Kninu, segajoča do Drave. Škofa je volila duhovščina in meščanstvo dotičnega mesta, prav tako nadškofa. Tudi prvi samostani so že nastajali v tej dobi v Hrvatski.

Vojska, sodstvo, davki. Vladar je bil najvišji poveljnik vojske, ki je sestojala iz brodovja in čet na kopnem, te pa iz konjenice, a največ iz pehote. Orožje je bila sulica, kopje, meč in lok s puščicami. Vojno službo je moral na kraljevo zahtevo vršiti vsak sposoben prosti državljani. Vojska se je delila na oddelke po plemenih z župani na čelu, čete plemena pa po bratstvih s čelniki kot voditelji.

Vladar je bil tudi najvišja sodna oblast. Sodilo se je po starih običajih, ustno, po zaslišanju prič in strank.

Vladarski dohodki so bili v prvi vrsti davki, ki so jih plačevali kmetje na mnogoštevilnih vladarjevih posestvih. Nadaljni kraljevi dohodek je bil davek od vseh posestev, ki so jih imeli in uživali plemiči ter cerkve, a plačali so jih za svoje gospodarje prav-

zaprav njih kmetje. Ker pa so kralji velikaše in cerkve po večini oproščali tega davka, je kmetski davek ostal njim. Svojega denarja hrvatski vladarji niso kovali, marveč se je upotrebljavala tedaj svetovnoveljavni bizantinski denar, zlasti zlatniki in srebrniki. Sicer pa se je trgovalo in so se davki plačevali po večini v prirodninah (žitju, vinu, olju, soli, svinjah, ovcah, kozah, zlasti pa v kožah kun).

Prebivalstvo po narodnosti. Kolikor znano, so se prvotno imenovali Hrvati prebivalci v primorskem delu dežele. Neslovansko prebivalstvo so bili dalmatinski Romani, ki se govorili poseben romanski jezik, različen od italijanskega. Toda kmalu so se Hrvatje pričeli priseljevati v romanska mesta. Sklepa se, da so se bili med Hrvati naselili ponekod tudi Obri, tako zlasti med Gvozdom in Kapelo (prim. Obrovac v severni Dalmaciji), a so se kmalu asimilirali. V Sremu, ki pa ni pripadal Hrvatski, in prav tako v vzhodni slavonski ravnini se je naselilo tudi nekaj Madžarov med Slovani, kakor pričajo krajevna imena v listinah one dobe (Erdöd = Erdut), Ujlak = Ilok, Ireg = Irig, i. dr.).

VI. Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev od pričetka XII. do konca XIV. stoletja. Nemška prevlada na Slovenskem, madžarska na Hrvatskem in v Bosni; Srbija postane prva sila na Balkanskem polotoku.

1. Pričetek habsburškega gospodstva na Slovenskem.

V XIII. stoletju so se zvršile za usodo slovenskih pokrajin važne spremembe. Tri najmogočnejše rodbine, ki so si bile pridobile večino slovenskega ozemlja, so izumrle in sicer: grofje Andechs-Meranijski, Španhajmi in Babenbergovci.

Grofje Andechs-Meranijski, rodом iz Bavarske, so si posebno tekom XII. stoletja pridobili jako številna posestva po Slovenskem, osobito na Kranjskem, kjer je bilo središče njihovega gospodstva v Kamniku, takrat najvažnejšem mestu dežele, važnejšem od Ljubljane, ki je napredovala šele v XIII. stoletju in si pridobila prvenstvo. Pot iz Ljubljanske kotline proti Celju namreč takrat ni vodila niti ob Savi, niti preko Domžal — Trojan, marveč skozi Kamnik

po Tuhinjski dolini. Grofje Andechsi so bili dolgo tudi mejni grofje Kranjske in Istre. L. 1248. pa so izumrli moški potomci andeške rodbine in preostala je Agneza kot dedinja vsega premoženja.

Grofje Španhajmi (ali Šponhajmi), rodом iz Porenja v Nemčiji, so si pridobili jako mnogo posestev po Koroškem in Kranjskem. Od l. 1122. so bili tudi vojvode v Koroški, kjer je bila takrat prestolnica v Št. Vidu na Glini. Koroška, preko katere je vodila glavna trgovska pot iz vzhodnoalpskega ozemlja skozi Št. Vid, Beljak in Kanalsko dolino v Italijo, je bila še vedno najvažnejša v vzhodnoalpskih deželah. Zato so se na Koroškem n. pr. mesta in trgi mnogo hitreje razvijali nego po sosednji Kranjski. — Španhajmi so imeli velika posestva tudi po Kranjskem, kjer je bilo središče njihovega gospostva v Ljubljani in pa v Kostanjevici, takrat mejni trdnjavi zoper Madžare. Španhajmska rodbina je dosegla višek svoje moči v XIII. stoletju za gospodovanja grofa Bernarda Španhajmskega (1202—1256). Za njegove vlade je bila med koroškim plemstvom slovenščina še vedno občevelni jezik. — Zadnji španhajmski grof Ulrik je umrl l. 1269. brez otrok; živel je sicer še brat Filip, toda ta je bil nadškof salzburški.

Rodovina Babenberžanov si je Vzhodno marko razširila na obe strani Donave tja do rek Leitha in Morava. L. 1192. je po smrti zadnjega Traungavea dobila Štajersko. Razširjenje proti jugu je bilo Babenberžanom vzpodbuda, da so stremeli po nadaljnjem napredovanju v smeri proti Jadranskemu morju. Poslednji Babenbergovec Friderik II. Bojeviti (1230—1246) se je v ta namen oženil z Agnezo Andechs-Meranijsko, dedinjo obširnih posestev te rodbine, tako da se je pričel imenovati „Gospod Kranjske“. Toda l. 1246. je padel Friderik II. v bitki z Madžari; z njim je izumrla babenberška rodbina in za njeno dedščino so se vneli hudi boji. Vdova Agneza Andeška se je vnovič omožila in sicer z Ulrikom Španhajmom, kateremu je kot doto prinesla andeška posestva. Vsled tega se je Ulrik Španhajmski, ki je imel sedaj veliko večino Kranjske v oblasti, pričel imenovati „Gospod Kranjske“. Bila je podoba, da bo Koroška postala središče nove večje politične enote v vzhodnih Alpah.

Otokar Češki. Ko je s Friderikom II. izumrla moška vrsta babenberške rodovine, sta se pričeli sosedi Češka in Ogrska potegovati za dedščino. Tedaj so se velikaši iz Avstrije obrnili na Otokarja, energičnega češkega kraljeviča, ter ga izvolili za svo-

Na Habsburžane
 jega vojvodo (1251.), dočim so velikaši v Štajerski pozvali ogrskega kralja Belo II. za svojega vladarja. Ker se je takrat često dogajalo, da so tudi ženske dedovale fevde in se je Marjeta, sestra poslednjega Babenberžana, smatrala kot zakonita dedinja po Frideriku II., se je Otokar, da si popolnoma utrdi svojo posest v Avstriji, oženil z Marjeto. Med tem pa so se štajerski velikaši uprli Madžarom, izvolili Otokarja za vladarja in ga pozvali na pomoč. Ko je Otokar v bitki pri Kroissenbrumu premagal Belo II. (1260.), je postal tudi gospodar Štajerske.

1253
 Otokar, ki je postal med tem tudi kralj Češke, je stremel po tem, da razširi svoje gospodstvo še dalje proti jugu. Sklenil je v ta namen pogodbo z vojvodom Ulrikom, zadnjim Španhajmom, da mu prepusti po smrti Koroško in Kranjsko s Slovensko marko. In res mu je ta l. 1269. zapustil obe deželi, s čemer se je Otokarjeva oblast razširila tja v bližino Jadranskega morja. Vrh tega je bil Otokar imenovan za generalnega kapitana, to je vrhovnega vojnega poveljnika oglejske cerkve, ki je imela najštevilnejša posestva baš okrog Tržaškega zaliva.

na Habsburžane
 Kakor nekda v dobi Samovi je bila velika večina slovenskega ozemlja združena v politično enoto s češkimi deželami. Tej novi politični tvorbi je bil brezpogojen sovražnik sosednja Ogrska, ki je sama stremela po razširjenju na zapad — saj se je moral Otokar ponovno bojevati zoper Madžare, da obvaruje svoje pridobitve. Bilo pa je pričakovati ovir tudi od Nemčije, ki je vselej nastopila sovražno, kada je kazalo, da nastane na njenih vzhodnih mejah večja slovanska država.

Nastop Habsburžanov. L. 1273. so izvolili na Nemškem Rudolfa Habsburškega, dotlej brezpomembnega švabsko-švicarskega grofa, za kralja. V tej dobi se je že pričel notranji razkroj Nemčije; na škodo centralni oblasti kralja oziroma cesarja so se jačili knezi in vojvode posameznih pokrajin ter postajali vedno samostojnejši vladarji. Baš ker je bila tedaj deželni knezom neljuba prevelika kraljeva moč, so volili za kralja moža, o katerem so menili, da ne postane premočan in nevaren njihovim partikularističnim težnjam. Tako je mogel postati dotlej zelo malo znani in nepremožni Rudolf Habsburški nemški kralj. Ker je bil brez sredstev, ni mogel misliti, da bi obnovil staro politiko nemškorskih cesarjev s stremljenjem po gospodstvu nad Italijo. Pač pa je takoj po izvolitvi sklenil, pridobiti svoji rodbini kake dežele in posestva, zakaj kot

vladar Nemčije je imel pravico razpolagati z zapadlimi državnimi fevdi. Namenil si je vzeti vzhodne alpske dežele, računajoč pri tem na pomoč nemških knezov, katerim se je zdel Otokar mnogo premožen, in pa na pomoč Madžarov. Zahteval je od Otokarja, da mu izroči alpske dežele, češ, da si jih je pridobil za časa nemškega medvladja nepravilnim potom.

Otokar je bil strog vladar. V starih sudetskih kakor tudi v novopridobljenih alpskih pokrajinah je podpiral meščanski stan in kmete, toda strogo gledal nato, da omeji samopašnost in nasilnost velikašev. Zato pri teh njegova vlada ni bila priljubljena in pojavili so se celo primeri nepokorščine plemstva. Vsled tega se je moral Otokar, premalo pripravljen, l. 1276. zlepa pogoditi z Rudolfom in se odpovedati Avstriji, Štajerski, Koroški in Kranjski. Toda v kratkem si je izboljšal položaj, ukrotil nepokorneže ter se pripravil na vojno, dočim se je Rudolf opiral na zvezo z Madžari in z Majnhardom IV., grofom Goriško-Tirolskim. Pri Suhih Krutih na Moravskem polju se je vršila srdita bitka med Čehi in združenimi Madžari ter Nemci; Otokar je bil premagan in je sam padel v bitki (1278.).

S tem je bila usoda vzhodnoalpskih dežel odločena. Avstrijo in Štajersko ter Kranjsko s Slovensko marko je Rudolf obdržal za svojo rodbino ter jo je l. 1282. podelil v fevd sinu Albrehtu. Koroško pa je podelil Majnhardu IV. Tirolsko-Goriškemu, kateremu je hkrati zastavil tudi Kranjsko, ker mu ni mogel drugače plačati odškodnine za vojno pomoč.

Habsburžani si pridobijo slovensko ozemlje. Rudolfovi in Albrehtovi nasledniki niso nehali stremeti po pridobitvi ostalih vzhodnoalpskih dežel. Dosegli so kmalu uspehe. Na Tirolskem, Koroškem in Kranjskem je gospodoval dolgo Majnhardov sin in naslednik Henrik, ki je bil med l. 1307.—1310. tudi češki kralj — ko so izumrli Premisloviči. — Ko pa je Henrik l. 1335. umrl brez moških potomcev, so Habsburžani vsled sorodstva in pa vsled pogodbe z nemškim cesarjem dobili Koroško in Kranjsko s Slovensko marko. Rudolf IV., ki je svoji rodovini pridobil Tirolsko, je z vojsko prisilil oglejskega patrijarha, da mu je odstopil vse svoje številne fevde po slovenskih deželah, med njimi Lož. Rudolf IV. je l. 1364. Kranjsko povzdignil v vojvodino.

Ko je l. 1374. izumrla istrska vrsta goriških grofov, so Habsburžani na podlagi tedaj običajnih sorodstvenih zvez in dednih pogodb pridobili Kras od Snežnika do dolnje Soče in Tržaškega

zaliva, s Postojno in Devinom, grofijo Pazinsko, to je srednjo in vzhodno Istro, in pa preostali del Slovenske marke z Metliko. Vse novo pridobljeno ozemlje se je združilo s Kranjsko, ki je potemtakem segla do morja pri Trstu in v sredino Istre.

Trst je bil v tej dobi samostojno, a majhno mesto, v katerem so gospodovali maloštevilni patriciji, potomci starih romanskih meščanskih družin; zelo močan pa je bil že detok slovenskih okoličanov s Krasa. Toda Benečani, ki jim je bil Trst vendarle neprijeten tekmeč, so prišli večkrat z vojsko nadenj, vsled česar so Tržačani često iskali pomoči pri bližnjih sosedih, osobito pri Habsburžanih. L. 1382. se je Trst prostovoljno podal pod habsburško oblast, da bi si na ta način pridobil varstvo pred Benečani; obdržal pa je svojo mestno samoupravo, s habsburškim mestnim poglavarjem.

Vendar se vse te pridobitve niso izvršile mirnim potom, marveč so morali Habsburžani svoje dedne pogodbe uveljaviti z orožjem. Po slovenskem ozemlju so divjali ob takih prilikah boji, ki so prizadeli največ škode nezavarovanim in manj utrjenim krajem. Habsburške pridobitve pa so povzročile, da ni bilo več one izredne politične razcepljenosti slovenskega ozemlja, marveč da so se nahajale naše pokrajine po večini vendarle v skupni politični enoti. Ko je l. 1500. izumrla tudi prava vrsta goriških grofov, so Habsburžani podedovali še njih posestva, to je poleg Pustriške doline grofijo Goriško z Gradiščanskim in Idrijo.

Toda habsburški vojvode so si razdelili svojo novonastalo posest v l. 1379. na dva dela, v l. 1411. na tri dele, in sicer 1. pravo Avstrijo, 2. Notranjo Avstrijo (Štajersko, Koroško, Kranjsko z Istro), 3. Tirolsko in ostalo. Toda vojvode so se med seboj tudi po delitvi še često prepirali in v teh prepirih iskali pomoči pri svojih velikaših, vsled česar je moč plemstva v XIV. in XV. stoletju zelo narastla.

Najiminitnejši velikaši na Slovenskem. Habsburžani pa vendarle niso imeli v rokah vsega ozemlja v naših pokrajinah, marveč med njihovimi posestvi je bilo še mnogo mogočnih posvetnih in cerkvenih velikašev, ki so imeli številne posesti po slovenskih alpskih pokrajinah. Med najiminitnejšimi so bili Ortenburžani in Celjani.

Ortenburžani so imeli svojo glavno posest na gornjem Koroškem okrog Špitala, na Kranjskem pa Radovljico z okolico z mnogimi rudarskimi kraji, in pa veliko Ribniško gospostvo, segajoče

od Čušperka pri Dobrepoljah preko Kočevskega polja do Kolpe. Na to malo rodovitno, tedaj slabo obljudeno, povečini z gozdi poraščeno ozemlje so Ortenburžani naselili Nemce, okr. l. 1330. Korošce, okrog l. 1350. pa več sto frankovskih in turinških kmetov; njih potomci so današnji Kočevci, tvoreči nemški jezikovni otok. — Ortenburška rodbina je l. 1418. izumrla; po dedni pogodbi so vsa njena posestva dobili mogočni Celjski grofje.

Celjski grofje se pojavijo v zgodovini najprej kot plemiči Sovneški, po gradu Sovnek (Savinjek) nad Braslovčanimi. Svojo prvotno majhno posest so si neprestano množili, osobito v Savinjski in Šaleški dolini. Ko so si pridobili tudi Celje, grad in mesto, in je njihova posest segala tja do Slov. Bistrice in Podčetrтка, so dosegli l. 1341. povišanje v grofovsko dostojanstvo. Celjski grofje so postali kmalu nenavadno vpliven činitelj v slovenskih, kmalu pa tudi v ostalih jugoslovanskih pokrajinah. Grof Herman I. (1369—1385) je namreč vzel za ženo Katarino, hčer bosenskega kralja Štefana I. Tvrtka. Odslej so imeli Celjani vedno več stikov s Hrvatsko in Bosno ter z Ogrsko. Najvišjo moč pa so dosegli Celjski grofje pod Hermanom II. (1385—1434.), ki je podedoval veliko ortenburško dedščino in kateremu je ogrsko-češko-nemški kralj Sigmund podelil mnogo posestev v Hrvatski in Slavoniji.

2. Notranje razmere na Slovenskem v XII. in XIV. stoletju.

Ponemčevanje severnega dela prvotnega slovenskega ozemlja je bilo že tako napredovalo, da so med nemškimi doseljenci izginili tudi že poslednji ostanki slovenskega prebivalstva. Germanizacija severne Koroške, srednje in gornje Štajerske ter še severneje ležečega ozemlja je bila koncem XIV. stoletja povsem dovršena. Pa tudi drugod je bilo koncem XIV. stoletja ustvarjeno ono stanje, kakor je obstajalo v bistvu do XIX. stoletja. Plemstvo je bilo že popolnoma nemško ali ponemčeno. V prvi polovici XIII. stoletja je bil med koroškim plemstvom slovenski jezik še v navadi in tudi na vojvodovem dvoru še običajen. Isto nam potrjuje znameniti obred pri slovesnem vmeščevanju koroških vojvod, ki se je vršil dosledno v slovenskem jeziku kot domači govorici dežele. Toda že pri vmestitvi Majnharda l. 1286. je novi vojvoda na slovenska vprašanja kratko odvrnil: „Ne vem, kaj hočeš, ne razumem tvojega jezika.“ L. 1414. pa se je habsburški vojvoda Ernest kot zadnji dal slovesno vmestiti po starodavnem običaju.

S XIV. stoletjem se zaključí tudi naseljevanje Nemcev po južnem predelu slovenskega ozemlja. Po naselitvi Kočevcev niso več prihajali Nemci k nam kot poljedelski kolonisti, marveč le še v manjši meri kot obrtniki in trgovci v mesta. Preostalo slovensko ozemlje se je očuvalo germanizacije in slovenska-nemška narodna meja, ki se je umaknila na Gosposvetsko polje, na Kozjak in na Muro, je ostala v bistvu nespremenjena od početka XV. stoletja tja do srede XIX. stoletja.

Deželni stanovi. Da smo Slovenci izgubili svoje plemstvo, je postalo še posebno usodno, ker so se baš v dobi, odkar so zagospodovali Habsburžani, velikaši povzpeli do jako velike moči in dosegli znaten vpliv na vlado, na škodo deželnih knezov. V dobi borbe za vzhodnoalpske dežele so se plemiči postavili zdaj za tega, zdaj za onega vladarja in se navadili soodločati pri usodi dežele. Odtlej so se plemiči, grofje, svobodni gospodje in ministeriali često zbirali v deželne zbore, da se posvetujejo o ukrepih deželnega kneza, mu dajo nasvete in sklepajo o deželnih stvareh. Sprva so se shajali v deželne zbore le posvetni veleposestniki. Pozneje, na Kranjskem okr. l. 1400., so bili sprejeti v deželne zbore tudi duhovski veleposestniki. Naposled so bili (na Kranjskem od l. 1462.) pripuščeni k deželnim stanovom, kakor se je imenovalo to politično predstavništvo dežele, tudi še odposlanci deželnoknežjih mest, ali le prav maloštevilni. S tem je bila sestava deželnih stanov gotova.

Moč deželnih stanov je bila jako spremenljiva. Kadar je bil na vladi energičen knez, stanovi niso imeli mnogo vpliva; če pa je bil vladar slab, ali če se je nahajal v denarnih stiskah, ali če je imel opraviti z močnimi sovražniki ter je potreboval mnogo vojske, tedaj je moral iskati zaslombe pri stanovih, katerih moč je vsled tega rastla. V vzhodnoalpskih deželah je vpliv stanov posebno narastel, ko so si habsburški vojvode od XIV. stoletja dalje delili svojo posest in se pogostem prepirali med seboj.

Predvsem so stanovi deželnemu knezu dovoljevali davke, ki jih kmalu brez njihovega dovoljenja ni smel pobirati. Prvi Habsburžani so bili v denarnem oziru še neodvisni od stanov; imeli so mnogo alodov in fevdov, dobivali so dohodke iz regalov (rudokopov, mitnic, carine), davke od deželnoknežjih mest in trgov in bojevali so se s pomočjo svojih vazalov. Ker pa so regale in posestva prodajali in zastavljali plemičem ter mestom in ker so se pogostem

bojevali, so se njihovi denarni viri močno izčrpali in morali so se obračati na stanove po nove davke, za kar so morali dajati kot protiuslugo razne privilegije.

Mesta so se baš v XIII. in XIV. stoletju začela živahno razvijati in so dosegla v XV. veku višek razvoja. Že v XII. stoletju so pričeli velikaši na vso moč pospeševati nastajanje trgov, iz katerih so se običajno razvila mesta. Glavna podlaga za razvoj meščanstva je bila trgovina in obrt, ki sta pričeli od XII. stoletja, po prvih križarskih vojnah, vedno bolj cveteti. Trgovski promet je šel v naših krajih od Italije in Jadrana proti severu, deloma po starih rimskih, deloma po novih, a slabih cestah, kjer se je blago večinomoma tovorilo. Mesta so koj spočetka dosegla mnoge predprave; okoličani so morali vse svoje potrebščine kupovati v mestih, ki so imela pravico prvega nakupa sirovin, lastno tržno sodstvo in monopol za nekatere obrti. Obrtniki in trgovci so bili organizirani v cehih, ki so imeli monopol za svojo obrt; cehi so spočetka jako pospeševali obrt, ker so obrtnike ščitili pred konkurenco.

Mesta kot izključna torišča obrti in trgovine so bila potemtakem vir vedno bolj rastočega bogastva in blagostanja; vsled tega so mogla dajati lastnikom večje davke, nego poljedelska pokrajina. Zato se velikaši in deželni knezi ustanavljali trge in mesta ter se trudili, da smer trgovine in promet sploh napeljejo skozi svoje ozemlje ter si na ta način zvišajo dohodke. Nemškimi grofom so bila posestva na Slovenskem nekako isto, kar danes državam kolonije v Afriki ali Aziji. Zato so skrbeli za svoja mesta in trge, ustanavljali nove in se trudili, da pospešujejo promet v njih bližini. V ta namen so ustanavljali in vzdrževali tudi gostinjce ob cestah (na Ljubelju, „Špitalič“ v Tuhinjski dolini, „Spital“ na Koroškem itd.).

Toda mesta, ki so ostala last velikašev, so imela manj pravice, nego deželnoknežja. Taki meščani in tržani so morali dajati svojemu gospodu vse davščine in služnosti kakor ostali podložniki, deležni so bili le nekaterih olajšav. Smeli so si voliti sodnika, ki pa je imel le nižjo sodno oblast. Sodnik je načeloval vsej mestni upravi; šele proti koncu XV. stoletja je stopil na njegovo mesto župan. Višje in prizivno sodstvo je izvrševal mestni oziroma tržni gospod.

Kako velike pravice in privilegije so imela deželnoknežja mesta, je razvidno iz tipičnega primera Novega mesta na Dolenjskem. Ko je Rudolf IV. l. 1365. ustanovil to mesto, mu je postavil na čelo mestnega sodnika, ki je imel pravico sprejemati nove meščane in

razsojati prepire med njimi. Kdorkoli je že eno leto bival v mestu, tega je mogel soditi le mestni sodnik. Kdorkoli se je v mestu naselil, je bil sedem let davka prost, potem pa je moral nositi vsa tista bremena kakor drugi meščani: plačevati davke, pomagati pri mestni straži, skrbeti za mestno obzidje in druge nujne zadeve. V prospeh trgovine je bil vsak trgovec, ki je prišel ob sejmu s svojim blagom v Novo mesto, osem dni pred sejmom in osem dni po njem varen pred vsako tožbo ali drugim nadlegovanjem. Vsi trgovci, ki so prihajali z blagom z Ogrskega mimo mesta, so ga morali najprej meščanom ponuditi na prodaj in so smeli šele tedaj dalje, kadar ga Novomeščani nišo več potrebovali. Meščani so bili prosti vseh naklad, mitnin in carin, pri svoji trgovini v smeri proti bližnjim večjim krajem.

Razumljivo je, da so se mesta trudila, da pridejo izpod gospostva plemičev pod oblast deželnih knezov.

Kmetje. Položaj kmeta je bil v XII. in XIII. stoletju dosti ugoden, a se je potem pričel slabšati. Mnogo pa je moral kmet že v oni dobi pretrpeti vsled pogostnih bojov za posest dežele, zlasti ker je bilo običajno, da se vojske niso spopadle v pravih bitkah, marveč so si nasprotniki drug drugemu oblegali in razdevali gradove ter mesta in skušali škodovati nasprotniku s tem, da uničujejo vasi in imetje njegovih podložnikov. Mnogo gorja so povzročili tudi roparski vitezi, ki so iz svojih močnih gradov napadali mirne prebivalce, zlasti potujoče trgovce.

Sredi XIV. stoletja je zadelo naše kraje več hudih nesreč, ki so povzročile strašno zlo prebivalstvu. L. 1338. v poletju so prišle nenavadno velike trume kobilic nad vso srednjo Evropo in napravile na polju silno škodo. Kobilice so prihajale bodisi že preje kakor tudi pozneje še, a nikdar v tako velikih množinah kakor tega leta. L. 1348. je zadel vse pokrajine med Jadranom in Donavo silen potres, ki je povzročil katastrofalno razdejanje (podor Dobrača in dr.). Istega in sledečega leta 1349. pa je nastopila strašna kuga, ki je divjala malone po vsej Evropi; v naših krajih so ponekod izumrle cele vasi in ljudje so opuščali svoje delo in svoje bivališče ter tavalii okrog, samo da se rešijo. Trgovina, obrt, poljedelstvo, vse gospodarsko življenje je prenehalo za nekaj let. Ljudje so bili kakor iz uma; v domnevi, da so židje zastupili studence in povzročili kugo, so po mestih navalili nanje, jih mnogo pobili in povsem oplenili. Pojavili so se tudi bičarji, ljudje iz vseh stanov in slojev,

ki so hodili po cerkvah, v procesijah od kraja do kraja, nagi nad pasom, ter se med prepevanjem pesmi neusmiljeno bičali in se mučili, vse to v znak pokore. Nastopali so proti duhovščini in cerkveni oblasti sploh; posvetna oblast jih je naposled z vso strogostjo zatrla.

3. Hrvatska pod ogrsko vlado.

Borba za Dalmacijo. Za homatij v Hrvatski in borbi za prestol koncem XI. stoletja so se Benečani polastili dalmatinskih mest Zadra, Splita in Trogira ter otokov Raba, Osora in Krka. Baš tedaj pa je kralj Koloman (v Hrvatski 1102—1116.), sklenil zvezo z Bizantinci zoper južnoitalske Normane, ki so si hoteli preko Drača osvojiti bizantinske balkanske pokrajine. Koloman je pri tem dosegel, da mu je bizantinski cesar prepustil dalmatinska mesta ter otoke, kar so morali Benečani priznati. Koloman je pustil mestom popolno avtonomijo ter jim podelil velike privilegije (svobodno volitev knezov in škofov, domače zakone in lastno sodstvo); osvobodil jih je tudi onega davka, ki so ga prej plačevali hrvatskim kraljem.

Toda ko so po Kolomanovi smrti na Ogrskem nastale homatije zaradi nasledstva, v katere so se vmešavali tudi Bizantinci, so Benečani z njih privoljenjem osvojili Dalmacijo, povrhu pa tudi hrvatski dve mesti Šibenik in Biograd (1116. l.) S tem se je pričela dolgotrajna borba za Dalmacijo med Benečani in Ogri-Hrvati, borba, ki je trajala nad tri in pol stoletja. Benečani so sicer l. 1133. Dalmacijo zopet izgubili, ali krvava borba za njo se je pričela kmalu znova.

Ogrski kralji si pridobijo Bosno. Ko so ogrski kralji zagospodovali nad Hrvatsko, so stremeli po tem, da svojo oblast raztegnejo še dalje proti jugu. Okr. l. 1137. so dobili v svojo oblast Bosno, ki je postala po Bodinovi smrti samostojna pokrajina. Ogri so imenovali Bosno Ramo, po rečici Rami, pritoku Neretvinem. Bosna pa je obdržala svojega domačega vladarja z dedno oblastjo; imenoval se je ban ali veliki ban. Kot prvi se imenuje ban Borič; njegov naslednik pa je bil ban Kulin (okr. 1170—1204.), ki ga pozna prebivalstvo še dandanes v pravljičah in pripovedkah.

Bizantinska nadoblast. Ogrska je postala v XII. stoletju zelo močna država; njen najmočnejši sosed pa so bili Bizantinci, gospodujoči domala vsemu polotoku do Donave in dolnje Save. Za

vlade podjetnih in sposobnih Komnenov je Bizant stremel po tem, da postanejo ogrski kralji njegovi vazali. Zlasti je skušal doseči to cesar Manuel (1143—1180.), ki si je nadel nalogo, obnoviti vzhodno-rimsko cesarstvo v prvotnem obsegu. Vsled tega so iskali Madžari zaveznikov zoper Bizantince v Srbih; v XII. stoletju so Madžari in Srbi kot zavezniki ponovno vodili skupne vojne zoper premočni Bizant. Manuel se je s posebno vnemo in z uspehom vmešaval v ogrske spore za nasledstvo, premagal Madžare ter si končno osvojil l. 1167. Srem, Bosno, Hrvatsko južno od Krke in Dalmacijo razen Zadra in otokov, kjer so se držali Benečani. Vse te pokrajine so ostale pod bizantinskim gospostvom do Manuelove smrti l. 1180., na kar so prišle zopet pod oblast ogrskih kraljev. Po Manuelovi smrti pa je bizantinsko cesarstvo hitro propadalo; po katastrofi l. 1204. ni imelo v Podonavju nikakega vpliva več. Zato pa je pričela Ogrska siliti preko Donave in Save na Balkanski polotok, hoteč prevzeti bizantinsko dedščino.

Ogrska uprava v Hrvatski. Moč plemstva. Ogrski kralji so spočetka upravljali Hrvatsko kot nekako sekundogenituro. Kralja je nadomestoval spočetka vojvoda (ali herceg), in sicer član kraljevske rodovine, običajno kraljev sin ali brat. Kadar ni bilo hercega, tedaj so Hrvatsko upravljali bani. Spočetka je bil samo eden ban, toda od druge polovice XIII. veka sta bila stalno po dva bana in sicer eden za Hrvatsko in Dalmacijo a drugi za Slavonijo, kakor se je pričela v listinah XII. stoletja imenovati dežela med Dravo in Gvozdom.

Politično središče Hrvatske se je že za prvih ogrskih kraljev preneslo iz Primorja v ravni del na Savi in Dravi. Kmalu so se pričeli kazati učinki skupnosti z Madžari; Hrvatska se je jela preobrazati v smeri vedno večje sličnosti z Ogrsko, ki je bila mnogo večja in močnejša in urejena po načinu srednjeevropskih fevdalnih držav.

Že za Kolomana je pričelo sporadično naseljevanje madžarskega plemstva v Slavoniji, ki je bila tedaj pokrita z gostimi gozdi. Nasprotno pa se v kraški deželi med Gvozdom in morjem Madžari niso nikdar naseljevali.

Že koncem XII. stoletja se je hrvatsko plemstvo začelo fevdalizirati po zapadnoevropskem vzoru; ogrski kralj Bela III. (1172—1196) je obdaril najimenitnejše hrvatske velikaše z župani-jami, in sicer je dobil krški knez, ki se je od XV. stoletja dalje

imenoval Frankopan, modruško, župan bibrirski iz plemena Šubićev, pozneje Zrinski imenovan, bibrirsko županijo, a župan iz plemena Babonićev — pozneje knezi Blagajski — vse ozemlje med Uno in Savo v današnji severozapadni Bosni, in sicer v dedno posest. S tem so postali stari hrvatski plemiči kraljevski vazali; obvezati so se morali, da bodo vršili vojno službo v kraljevi vojski z določenim številom oborožencev.

Hrvatsko plemstvo je, prav tako kakor tudi ogrsko, postalo silno mogočno pričetkom XIII. stoletja, ko so med člani kraljevske rodovine zavladale hude razprtije za prestol, še posebno pa vsled uspešne borbe ogrskega plemstva zoper slabotnega in nezmožnega kralja Andreja II. („zlata bula“ l. 1222.). Na Hrvatskem so se posamezne velikaške rodovine tako ojačile, da so postale v svojih županijah takorekoč popolnoma nezavisni gospodar, vzdržujoč okrog sebe celo vojsko siromašnejših plemičev. Poleg krških knezov (Frankopanov) in Bibrirskih knezov (Šubićev) so bili najmočnejši Svačići, gospodarji županije cetinske, in Kačići, gospodarji Omiša in vsega primorja od Splita do Neretve. To je pričetek plemiške oligarhije, ki je trajala v Hrvatski tja do l. 1348., do vlade kralja Ludovika.

Tatarski naval. Nastajanje mest po notranjosti. Eden najimenitnejših kraljev iz rodu Arpadov je bil Bela IV. (1235—1270.) nasprotnik Otakarja II. Za njegove vlade so pridrli divji Tataři preko Karpatov v severno Ogrsko in strahotno potolkli Belo v bitki ob reki Šajo (l. 1241.). Ogrska vojska je bila uničena, kralj Bela je komaj utekel preko Slovaške in Avstrije v Zagreb, od koder se je umaknil v primorje pri Splitu. Tatarske trume so se vsule preko Ogrske, povsod strahotno moreč, pustošeč, požigajoč. V zimi so udarile glavne tatarske čete preko Drave v Hrvatsko, kjer so porušile Zagreb, udarile v primorje pri Splitu in Trogiru, da bi dospele do kralja, toda močno utrjenih primorskih mest niso mogle zavzeti. Odtod so se Tataři po raznih potih preko Bosne, Srbije in Bolgarske vrnili v južno Rusijo.

Tatarska vihra je zapustila za seboj strašno razdejanje; dežela je bila opustošena, prebivalstvo razkropljeno po gozdih in gorah; zavladala je lakota in naposled kuga, ki je pomorila veliko množino ljudi. Vladalo pa je splošno mnenje, da se bodo Tataři v kratkem zopet vrnili. Ker pa se je izkazalo, da so edino utrjena mesta mogla nuditi prebivalstvu varno zavetje, je dal kralj Bela

zidati po Ogrski in Hrvatski nova mesta, utrjena z močnim obzidjem. Sedaj je tudi posavski in podravski del Hrvatske dobil prva mesta in trge. Vanje je kralj poklical tuje prebivalce, poglavito Nemce, in sicer največ obrtnike. Priseljenci so dobili velike privilegije; imeli so vso mestno upravo v svojih rokah, volili so si sodnika, župnika ter mestno svetovalstvo. Volitve so se vršile vsako leto. Meščani so smeli svobodno razpolagati s svojim imetjem. Ti privilegiji so privabili v mesta tudi mnoge nižje plemiče in kmete, ki so tvorili hrvatski element v mestih. Zato pa so morali meščani vzdržavati mestne utrdbe in dajati določeno število oborožencev v kraljevsko vojsko. Poleg obrti je bila trgovina glavni poklic meščanstva in v ta namen so imela mesta privilegije sejmov i. t. d. Obrtniki so se družili v cehe. — Kakor razvidno, so se mesta v Slavoniji uredila povsem po nemškem vzoru, slično kakor v slovenskih pokrajinah. — Tako so nastajala kraljevska svobodna mesta — l. 1242. Gradec tik Zagreba (danes Gornji grad v Zagrebu, kajti pod Zagrebom se je razumeval samo Kaptol okrog škofijske stolice), Samobor, Križevci i. dr. Prav tako so začeli tedaj graditi močno utrjene gradove (n. pr. Kalnik, Medvedgrad i. t. d.), da bi nudili zaščito v slučaju novega tatarskega navala.

Notranja delitev Hrvatske. Sabor. Tekom XIII. stoletja sta se v Hrvatski pričela razlikovati zopet dva dela: Hrvatska, ležeča med Neretvo in Trsatom ter gornjo Kolpo in med Gvozdom (Kapelom) ter Vrbasom in morjem, in pa Slavonija (nekdanja posavska ali panonska Hrvatska), to je dežela med Dravo in Kapelom, segajoča od Gorjancev in Sotle še nekoliko čez Savo v dolnje porečje Une, Vrbasa ter Bosne in do ravnine pri Vinkovcih. Posebej se je štela še Dalmacija, obsegajoča kakor preje le nekatera primorska mesta in otoke, le da sta se k njej pričeli šteti tudi nekdanj hrvatski mesti Šebenik in Nin ter otoka Brač in Hvar. Delitev v Hrvatsko in Slavonijo pa je postala stalna, ko je Bela IV. postavil za vsako deželo po enega bana. Odslej sta imeli Hrvatska-Dalmacija in Slavonija vsaka svojega bana ves čas do XVI. stoletja, in tako se je Hrvatska razdelila v dva posebna politična in upravna teritorija.

Vojvode in bani so sklicevali po kraljevem nalogu sabore; od XIII. stoletja sta se sestajala hrvatsko-dalmatinski sabor in slavonski sabor posebej, prvi največ v Kninu, Ninu ali Bihaću, a drugi največkrat v Križevcih, potem v Zagrebu ali Čazmi. Na sabor so

prihajali vsi cerkveni in svetni velikaši, nižje plemstvo in zastopniki mest. Na saborih se je posvetovalo o upravi, davkih, vojni obrambi, zlasti pa so se v starejši dobi vršile tu tudi sodne obravnave.

4. Bosna.

Bogomili. Bosna se je nahajala od l. 1137. pod ogrsko nadoblastjo. Oblast ogrskih kraljev, ki sprva ni bila močna, je rastla radi verskih razmer. V Bosni se je namreč v drugi polovici XII. stoletja razširila bogomilska ali patarenska vera, imenovana tudi babunska. Ta vera je nastala v Mali Aziji, pod vplivom tamkajšnjih krščanskih sekt. Na Balkanski polotok so jo prinesli največ vojaki in pa priseljeni Grki ter Armenci. Po Bolgarskem se je razširila v X. stoletju, ko jo je propovedoval pop Bogomil. Odtod se je razširila v Srbijo, posebno pa v Bosno.

Bogomilski nauk je temeljil na starem perzijskem (Zaratustrovem) dualizmu, nazoru o dveh načelih, ki vladata svet: Bog je načelo dobrega, stvarnik duše in vsega nevidnega; zli duh, Lucifer ali Satan, njegovo nasprotje, pa je vstvaril vidni, materijalni svet.

Bosanski bogomili so sami sebe zvali kristjani. Za svete knjige so smatrali sveto pismo novega zakona in psaltir. Kristus jim ni bil bog, marveč le najvišji angel z navideznim telesom, zato je bilo tudi njegovo trpljenje njim le navidezno. Zakramente so zametavali vse, od molitev so obdržali le očenaš. Niso poznali ne cerkva, ne oltarjev, ne križa; k službi božji, ki je sestojala le iz petja in lomljenja kruha, so se zbirali ali v gozdu ali pa v kaki običajni sobi.

Prave hierarhije niso imeli; djeđ (nekak škof) se je smatral njihovim predstavnikom, gosti (duhovniki) in starci (dijakoni) so bili bogomilski svečeniki. Evangelij so čitali in ga tolmačili povsem svobodno. Bogomili so se delili na popolne (savršene), ki so natančno izpolnjevali bogomilske predpise, in na navadne vernike, ki so postali popolni šele pred smrtjo, ko so se odrekli svetu in vsemu materijalnemu, v prvi vrsti ženam. Popolni pa so večino svojega življenja preživeli kot samci v postu in molitvi.

Bogomilstvo je sprejel tudi Kulin ban (1170 — 1204) z večino bosanskega plemstva. Tedaj pa ga je na zahtevo papeža Inocenca III. ogrski kralj (Emerik) pozval na odgovornost. Po posebni preiskavi se je ban Kulin z predstavniki bogomilstva odrekel krivoverstvu in se povrnil v katoliško cerkev (l. 1203.). Odtlej so se ogrski kralji pod pretvezo intervencije zoper krivoverstvo vmešavali v bosanske

zadeve. Bogomilska vera pa ni prenehala, marveč se je baš za Kulinovih naslednikov še prav posebno razvila ter ostala takorekoč bosanska narodna cerkev. *bogomilstvo*

Ban Matej Ninoslav. Ko je Bosni zavladal ban Matej Ninoslav (1230—1250.), sam vnet bogomil, so Ogri porabili priliko, udarili z vojsko v deželo ter z orožjem in besedo vodili boj zoper bogomilsko vero. Ban Ninoslav se je z bogomili spreobrnil v katoliško vero, na kar so Ogri zapustili Bosno; komaj pa so bili iz dežele, so se Bosanci zopet povrnili v bogomilstvo (1234). Ogri so se zopet vrnil in prisilili Ninoslava na pokornost. Ta igra se je pozneje še večkrat ponovila. Bosanski škofiji, ki je imela svoj sedež v župi Vrhbosni (okrog Sarajeva), so ogrski kralji podelili jako velika posestva v severni Bosni in tudi Djakovo z okolico. Toda ker so imeli škofje med bogomili pretežno stališče, so prenesli svoj sedež v Djakovo, ki je postalo s tem redni sedež bosanske škofije.

Delitev Bosne. Za Ninoslava se je Bosna razprostirala na sever v bližino Save. Ko pa so po njegovi smrti nastali boji za nasledstvo, je ogrski kralj Bela IV. okr. l. 1254. razdelil deželo na troje: banovino Bosno, obsegajočo porečje gornjega Vrbasa in Bosne, je pustil Ninoslavovim naslednikom; Usorsko banovino, obsegajočo porečje Usore, in banovino Soli, to je porečje Spreče, okrog Soli (danes Tuzla), pa je ločil od Bosne in jima dal za upravitelje zanesljive svoje madžarske velikaše. Istočasno je v svrhu obrambe proti Srbom osnoval banovino Mačvo v današnji severozapadni Srbiji.

5. Plemiška oligarhija na Hrvatskem.

Konec Arpadovega rodu. Anžuvinci. Za Belo IV. so vladali še trije kralji iz rodu Arpadovega, vsi slabi vladarji za katerih so se odigravali tudi hudi notranji boji. V takih zmedah so postali velikaši še mogočnejši, osobito tudi na Hrvatskem, kjer je kraljevski ugled nehal popolnoma. Vsemogočni velikaši so se borili med seboj za posestva in za bansko oblast, v Slavoniji pred vsem priseljeni plemiči madžarskega in nemškega rodu, od domačih pa zlasti mogočni Baboniči, a v Hrvatski poleg krških knezov najbolj mogočni knezi Šubići-Bribirski.

Andrej III., zadnji ogrski kralj iz Arpadovega rodu, je bil član stranske vrste; nasprotniki so sploh oporekali, da je Arpadovega rodu. Proti njemu so nastopili notranji in vnanji sovražniki, med

njimi zlasti neapeljski anžuvinski kralj, ki je kot najbližji sorodnik zahteval ogrsko krono za svojega sina Karla. Da si pridobi zase mogočne velikaše v Hrvatski, ki je zapirala pot z Jadrana na Ogrsko, je neapeljski kralj l. 1292. podelil knezu Pavlu Šubiću-Bribirskemu, takratnemu hrvatskemu banu, vso Hrvatsko od Kapele do Neretve v dedno last. Da bi ga pridobil zase, je takoj sledečega leta tudi ogrski kralj Andrej III. podelil knezu Pavlu in njegovemu rodu hrvatsko-dalmatinsko banovino in bansko dostojanstvo z dedno pravico.

Ko je l. 1301. nenadoma umrl ogrski kralj Andrej III., poslednji Arpadovec, je hrvatski ban Pavel privedel kraljeviča Karla Roberta v Zagreb, odkoder so ga ogrski velikaši odpeljali v Ostrogon in okronali kot Karla I. S tem so zavladali Anžuvinci na Ogrskem in Hrvatskem. Toda novi kralj se je mogel utrditi šele po devetletnih krvavih bojih z nasprotniki. Ta čas je bila Hrvatska takorekoč nezavisna; dedni ban Pavel Šubić Bribirski je razširil svojo oblast celo nad Bosno, odkar se mu je l. 1299. poklonil bosanski ban Štefan Kotroman kot vrhovnemu gospodarju. Tudi vsa Dalmacija mu je bila pokorna, razen edinega Zadra, ki so ga kljub tolikim upornim poskusom vendarle držali Benečani. Tako je modri, odločni in prevdarni knez Pavel združil pod svojim gospostvom malodane enako veliko ozemlje, kakor nekdanji hrvatski narodni kralji. Toda že l. 1312, je umrl; sledil mu je sin Mladen (1312—1322.), ki je bil sicer izobražen in hraber, a previhrav, nepremišljen in nasilen vladar. Benečani so začeli ščuvati zoper njega dalmatinska mesta, s katerimi je potegnila tudi večina hrvatskega plemstva. Notranjo borbo, ki se je vnela v Hrvatski, je sklenil izrabiti kralj Karel. S pomočjo slavonskega bana Ivana Babonića je porazil Mladena, mu vzel bansko čast in ga odpeljal s seboj na Ogrsko. Od tega nenadnega padca si rodbina Bribirskih dolgo ni opomogla.

Toda Hrvatska se s tem ni umirila; kmalu so se velikaši znova uprli kraljevski oblasti, ki je južno od Gvozda popolnoma prenehala, tako da ji je ostala le Slavonija. Med njimi je zavzemal prvo mesto vojvoda Nelipić, ki je naposled samostalno gospodoval Hrvatski. Toda med temi burnimi homatijami so Benečani spravili pod svojo nadoblast vsa primorska mesta, dalmatinska in hrvatska, razen Omiša in Skradina. Hkrati pa je bosanski ban Štefan Kotromanić odtrgal od Hrvatske Neretljansko ozemlje ter vzhodni predel (Imotski, Livno, Duvno in Glamoč) in ga kot „Zapadne strane“ ali „Završje“ priključil Bosni.

Padec hrvatskih velikašev. Karlu I. je sledil sin Ludovik (1342—1382.), nenavadno sposoben, nadarjen in odločen vladar; za njega je dosegla Ogrska višek svoje moči. Mladi kralj je že koj v začetku sklenil ukloniti si Hrvatsko in obnoviti v njej ogrsko oblast. Ko je l. 1344. umrl vojvoda Nelipić, je poslal Ludovik vojsko na Hrvatsko in naposled prišel tudi sam; hrvatski velikaši so se mu morali pokoriti in mu ostati zvesti vazali, v deželi je nastal zopet red in mir. Pa tudi z Benečani se je pričel bojevati za posest Dalmacije; pri tej priliki je Bribirskim knezom, zaveznikom Benetk, vzel Ostrovico pri Bribiru, močno postojanko pred Zadrom, za to pa jim je dal grad Zrin v Slavoniji (1347). Po tem gradu so se knezi Šubići-Bribirski odslej zvali Zrinski. Vojna z Benečani se je končala naposled s popolno Ludovikovo zmago; prepustiti so mu morali l. 1358. vso Dalmacijo.

6. Dubrovnik.

Prvi početek Dubrovnika predstavlja grška kolonija Epidaurus (ali Epidaurum), ki je stala na mestu današnjega Cavtata, ki pa se je za Rimljanov poromanila. Ko so Slovani pričetkom VII. stoletja razdejali mesto, so si prebivalci, kar se jih je rešilo, v bližini zgradili novo mesto Ragusium, pozneje med Slovani Dubrovnik imenovano. Prebivalstvo Dubrovnika je bilo sprva romansko; v XII. stoletju so se pričeli vanj doseljevati Srbohrvati, ki so že v XV. stoletju prevladali.

Meščani, ki so imeli sprva le malo plodne zemlje, so se pečali z ribarstvom in trgovino. Za vinograde in oljčne nasade, ki so jih imeli izven mestnega ozemlja, so morali sosedoma, zahumskemu in trebinjskemu knezu, plačevati davek. Sicer pa je Dubrovnik pripadal bizantinski Dalmaciji, toda znal si je pridobiti skoro popolno samostojnost tekom razprtij med Bizantinci, Benečani in Normani. Tudi v cerkvenem oziru je postal nezavisen, ko se je dubrovniška škofija koncem XI. stoletja povzdignila v nadškofijo.

Ko so križarji četrte križarske vojne namesto Bizantinskega osnovali Latinsko cesarstvo, se je l. 1205. Dubrovnik podal pod nadoblast Benetk. Odslej je v mestu stoloval benečanski knez (comes), imenovan na dve leti, a podknez in vsa ostala uprava je bila sestavljena iz domačinov. Dubrovačka republika je bila spočetka urejena demokratsko; ko pa je pozneje mestno plemstvo prevladalo, je dobil Dubrovnik značaj patricijske republike. *ali Benetke*

Pod benečansko nadoblastjo se je dubrovniška trgovina silno razvila, po morju in po suhem, osobito v Srbiji in Bosni. Meščani so zelo obogateli. Med tem se je znatno razširilo ozemlje republike, ki si je pridobila otok Lastovo in Stonski rat (Pelješac).

L. 1358. so morali Benečani ogrskemu kralju Ludoviku poleg Dalmacije odstopiti tudi nadoblast nad Dubrovnikom, ki je s tem prešla na Ogrsko. str 102

7. Srbija za Nemanjićev.

Raška — vodilna srbska država. V XII. stoletju je oslabela Duklja in prvo mesto med srbskimi državami je zavzela zopet Raška. Glavno vsebino njene zgodovine v XII. stoletju tvorijo boji z Bizantinci. Vladarji Raške so se zvali veliki župani. Najimennitnejši med njimi je Desa, ki se je moral neprestano boriti z Manuelom, a si je pridobil vendarle nadoblast nad Dukljo.

Iz nasprotja do Bizanta so si bili Srbi in Ogrji v XII. stoletju dobri zavezniki. Raška se je toliko razširila, da se je njena vzhodna meja od Rasa (pri Novem Pazarju) pomaknila tja do Niša, a na severu v bližino Save.

Štefan Nemanja (1168—1196.). Temelj novi moči Srbije in pričetek najslavnejše dobe srednjeveške srbske zgodovine je ustvaril Štefan Nemanja. Bil je iz rodovine velikih županov, toda njegov oče Zavida ni bil veliki župan; rodil se je v Ribnici (danes Podgorica) v Duklji. Ko je dorastel, je dobil v vladu predel Srbije, ležeč med Rasom in Nišem; njegovi trije bratje pa so gospodovali v ostalih predelih. Najstarejši med njimi, Tihomir, je bil hkrati veliki župan. Toda pozneje so nastale med brati razprtije in naposled je postal Štefan Nemanja veliki župan ter je zagospodoval po vsej Srbiji z Dukljo, Zahumljem in Trebinjem vred.

Štefan Nemanja se je spočetka v zavezništvu z Ogrji in Benečani bojeval zoper Bizantince; ko pa so Ogrji [sklenili mir z Manuelom, se mu je moral tudi Nemanja pokoriti (1172). Toda ko je Manuel umrl, je prenehala bizantinska nadoblast tudi nad Srbijo in Nemanja je znova pričel ofenzivo, zopet v zavezništvu z Ogrji.

Med tem je nastal po dvestoletnem podložništvu upor v Bolgariji. Pod vodstvom bratov Petra in Asena so se Bolgari s pomočjo Vlahov in Kumanov osvobodili (l. 1186.) ter si osnovali novo državo med Donavo in Balkanom. Nemanja je stopil z njimi v zvezo ter jim je pomagal v boju.

L. 1189. se je pomikala tretja križarska vojska pod vodstvom Friderika Barbarosse preko Balkanskega polotoka. Nemanja jo je slovesno sprejel v pravkar osvojenem Nišu ter se pričel s Friderikom dogovarjati za zvezo zoper Bizant. Tudi bolgarski odposlanci so se pojavili ter ponudili pomoč zoper Grke. Z velikimi nadami so Srbi, kakor tudi Bolgari, pričeli vojno ter si osvojili mnoga utrjena mesta ob gornji Strumi in Vardarju. Toda Barbarossa, ki mu je bilo pred vsem za osvojitev Jeruzalema, je nenadoma sklenil mir z Bizantinci, na kar so se slednji z zbranimi silami obrnili na Bolgare in Srbe. Nemanja je sklenil mir (1190.) ter vrnil nekatere osvojene kraje, toda ostale so mu mnoge osvojitve. Na severu so mu morali Bizantinci prepustiti pokrajino tja do velike Morave ter do bližine Beograda in do Južne Morave pri Nišu, na jugu vse Kosovo polje in severni del Metohije (pokrajino Hvosno) s Pečjo in Dečani, severni del Albanije z dolino Velikega Drima in s Skadrom in pa dukljansko primorje z mesti Bar, Ulcinj in Kotor. Vse to ozemlje je ostalo trajno v srbski posesti.

Tekom dolgotrajnih bojov z Bizantinci je Nemanja oblegal tudi Dubrovnik, a ga ni mogel zavzeti, ker je bil s kopne strani premočno zavarovan.

Verske razmere. Dočim je bil vpliv latinske cerkve v Duklji jako močan, je bila Raška pod vplivom vzhodne cerkve in sicer avtokefalne ohridske arhiepiskopije. Za Nemanje je vzhodna cerkev popolnoma prevladala v Srbiji, kljub najljutejši politični borbi zoper Bizant.

Tudi v Srbiji se je močno razširila bogomilska ali babunska vera. Toda Nemanja je nastopil z vso strogostjo zoper bogomile ter je prepovedal njihovo vero. Glavne vodje in propovednike je dal sežgati in jim zapleniti posestva v korist revežem. Nekateri babuni so se udali in se spreobrnili, drugi pa so bili pregnani ali pa so sami pobegnili v Bosno. Kmalu je bila bogomilska vera zatrta in se odtele v Srbiji ni več pojavljala.

V svoji verski gorečnosti je pričel Nemanja ustanavljati samostane, med njimi Studenico v bližini dolnjega Ibra. Njegov najmlajši sin Rastko (Rastimir) je bil prav posebne naravi; pobegnil je s potujočimi menihi na tihem z doma ter vstopil v samostan na Atosu, z meniškim imenom Sava. Nemanja, ki je bil spočetka nezadovoljen s sinovim begom, se je naposled, ko je videl državo krepko in varno, celo sam odpovedal prestolu in odšel k sinu na

Atos, kjer je postal menih pod imenom Simeon. Tu sta s Savo zgradila znameniti samostan Hilandar, ki stoji še danes. V njem je umrl Simeon l. 1199.; pravoslavni ga časte kot svetnika.

Štefan Nemanja je za trajno združil srbske državice, povečal in zaokrožil svojo državo in jo na znotraj okrepil v političnem in verskem oziru. S tem je položil trdne temelje Srbiji, da je mogla stalno napredovati in je tako močno utemeljil ugled svoji rodovini, da je ostala na vladi brez presledka domala dvesto let, dokler ni izumrla. Za Nemanjićev je postala Srbija prva država Balkanskega polotoka.

Štefan Prvovenčani. Sv. Sava. Štefan Prvovenčani (1196— 1228) je sledil očetu kot veliki župan v Srbiji; brat njegov Vukan (Vlkan) je dobil še za očetove vlade kot veliki knez Dukljo s Trebinjem in še nekatere predele na vzhodu. — Štefan je bil po bizantinsko izobražen, jako dober diplomat in spreten vojskovodja. Da bi si dobil proti Bizantu zaslombe na zapadu, je stopil v stike z mogočnim papežem Inocencem III. ter mu predlagal, naj pošlje v Srbijo svoje legate, njemu pa kraljevsko krono. Inocenc III. je hotel ustreči tej želji, toda ogrski kralj Emerik je preprečil načrt. Odkar je namreč Bizantinska država oslabela, je hotela Ogrska stopiti na njeno mesto, zato se je dotedanje srbsko-madžarsko zaveznitvo spremenilo v nasprotstvo, ki je trajalo do prihoda Turkov. Emerik je celo naščuval Vukana zoper brata, tako da so se vneli med njima boji, v katerih se je Štefanu radi ogrskega vmešavanja slabše godilo; Emerik si je radi svojega vpliva celo privzel naslov kralja Srbije. Šele ko se je vrnil v domovino tretji brat Sava, je pomiril brata; Vukan pa je malo pozneje umrl.

Povratek Save je bil v zvezi z velikimi dogodki v Carigradu. Križarji četrte križarske vojske so bili l. 1204. zavzeli Carigrad in ustanovili Latinsko cesarstvo, kateremu so podredili evropske bizantinske province. Bila je podoba, da je Bizantinsko cesarstvo nehalo obstojati; le del Male Azije je ostal še pod bizantinskim gospostvom s sedežem v Niceji, kamor se je umaknil tudi carigrajski patrijarh. Širjenje Latinskega cesarstva po notranjosti polotoka pa je preprečila Bolgarija, ki je baš tedaj za vladarja Kalojana dosegla znova veliko moč, dasi le za kratko dobo.

V novi situaciji se je Štefan znova obrnil na Rim in Inocencev naslednik papež Honorij III. mu je res poslal kraljevsko krono, s katero se je Štefan l. 1217. slovesno ovenčal za kralja; od tega

njegovo ime Prvovenčani. Ogri so se sicer zoper Srbijo zvezali z Latinci, ali Štefan je spretno preprečil njih nakane.

Med tem je Latinsko cesarstvo doživelo več porazov, Grki so si zopet opomogli. Štefan je poslal brata Savo v Nicejo, da se s cesarjem in patrijarhom dogovori o ustanovitvi srbske arhiepiskopije. V Niceji so tej želji ustregli, da si pridobijo srbsko zavezništvo, in patrijarh je Savo posvetil za prvega arhiepiskopa Srbije (l. 1219.) S tem je prenehala oblast avtokefalne ohridske nadškotije nad Srbijo, ki je sama postala avtokefalna. Sava je ustanovil svojo nadškofijsko stolico v novo zgrajenem samostanu Žiča. Sv. Sava je ustanavljal nove škofije, — najstarejša škofija Srbije je bila v Rasu —, oskrbel potrebne knjige, ustanavljal šole, v katerih so se vzgajali dobri svečeniki. Sam je pisal in prevajal cerkvene knjige v cerkveno-srbski jezik; napisal pa je tudi življenjepis svojega očeta. S temi deli je postavil sv. Sava srbsko cerkveno življenje na domače osnove, ga osvobodil grškega vpliva, vstvaril pa tudi temelje srbski narodni prosveti. Zato mu je zgodovina dala ime srbskega prosvetitelja.

Štefan Uroš I. Štefanu Prvovenčanemu so sledili zaporedoma njegovi trije sinovi, najpreje Radoslav, nato Vladislav in naпослед Uroš.

Štefan Uroš I. (1243—1276) je bil sicer najboljši izmed bratov, toda niti on ni bil dovolj odločen in sposoben vladar. Znamenita je doba njegove vlade, ker je tedaj začelo v Srbiji cveteti rudarstvo. Sicer kopanje rud od rimske dobe dalje ni nikdar popolnoma prenehalo, za Uroša I. pa so prišli v Srbijo rudarji Sasi iz Slovaška ter začeli z velikim uspehom kopati rude (zlasti srebro, a tudi zlato, železo, svinec in baker); najimennitnejši, daleč po svetu znani rudniki so bili: Rudnik, Kopaonik, Novo brdo in Janjevo (jugovzhodno od Kosova). Sedaj so začeli v Srbiji kovati domač denar, dočim so preje, deloma pa tudi nadalje še, vporabljali tuje novce, bizantinske, benečanske in dubrovčanske. Vedno bolj rastoči dohodki iz bogatih rudnikov so omogočali odslej srbskim kraljem vzdrževati veliko vojsko, s katero so uspešno razširjali državne meje.

V vnanji politiki ni imel dovolj spretnih roke. Z osvojitvijo Prizrena je sicer Srbijo razširil do Šar planine, sicer pa je omaroval med prijateljstvom z Ogri in z Grki, najmočnejšima sosedoma Srbije. Spočetka se je nahajal v dobrih stikih z madžarskim kraljem Belo IV.; oženil je celo svojega sina Dragutina s Katarino,

vnukinjo Bele. Srbi so se kot ogrski zavezniki bojevali tudi zoper češkega kralja Otakarja II. Toda ko je Bela IV. pričel smatrati Uroša I. za svojega vazala, se je ta odvrnil od njega ter se pričel nagibati na grško stran. Dvignil se je celo z vojsko zoper Ogre ter je napadel Mačvo, to je deželo zapadno od Beograda med Savo, Drino in Cer planino z Beogradom vred, ki se je nahajala kot nekaka mejna krajina pod ogrsko vlado. Bela IV. pa ga je premagal in ga celo vjel; v mirovnem dogovoru je moral Uroš obljubiti, da bo zanaprej delil vlado v Srbiji s sinom Dragutinom. Ko pa se je pozneje branil izvršiti mirovno pogodbo, se je sin uprl in z madžarsko pomočjo premagal očeta ter sam zavladal v Srbiji.

Toda kralj *Štefan Dragutin* ni vladal dolgo (1276—1282). Ko si je nekoč pri padcu s konja zlomil nogo, je videl v tem kazen božjo radi upora zoper očeta. Prepustil je tedaj vlado v Srbiji svojemu mlajšemu bratu Urošu Milutinu, sam pa je dobil malo nato od ogrskega kralja Mačvo z Beogradom in pa severovzhodni del Bosne (Usoro in Soli); tu je vladal zelo spretno do l. 1316, prestolica mu je bila večinoma Beograd.

Štefan Uroš II. Milutin (1282—1321) je zapustil zelo dobro ime v srbski zgodovini. S pomočjo močne najemniške vojske, ki jo je vzdrževal z bogatini dohodka iz rudnikov, je razširil svojo državo proti jugu in severu. Izrabil je slabost Bizantinskega cesarstva ter iztrgal Grkom severni del Vardarjevega porečja, in sicer Skoplje, Ovče polje ter Zletovo in Pijanac ob Bregalnici, Tetovsko kotlino ali Polog, Poreč, Kičevo in Debar. Milutin je odslej stoloval najraje v Skoplju, ki je imelo takrat povečini grško prebivalstvo. V severni Albaniji je začasno zavzel tudi Drač, trajno pa mu je ostala pokrajina do reke Mače. V zvezi z bratom Dragutinom si je osvojil tudi pokrajino Braničevo, ki je bila dotlej v bolgarski oblasti, po bratovi smrti pa je zagospodoval tudi nad Beogradom, Mačvo in Usoro ter Soli. Toda ogrski kralj Karel I. Anžu je zahteval te obmejne pokrajine zase; po hudih bojih mu jih je Uroš II. Milutin naposled moral prepustiti.

V notranji politiki vlada Uroša II. Milutina ni bila tako ugodna; kralj se je zapletel v spore in boje z bratom Dragutinom in celo s sinom Štefanom, katerega je poslal v pregnanstvo v Carigrad. V notranjih homadijah pa se je ojačilo srbsko plemstvo, ki je, kakor povsod, iskalo sebičnih koristi, s čimer se je slabila centralna kraljevska oblast. Tudi kraljevsko rodbinsko življenje ni bilo

vz gledno; oženil se je štirikrat, in sicer tako, da je ženo, ki se jo je naveličal, kratkomalo poslal na očetovski dvor nazaj. Pač pa si je pridobil imeniten sloves s tem, da je dal s svojimi bogatimi denarnimi sredstvi zgraditi več prekrasnih zadužbin, med katerimi je najlepša znameniti manastir Gračanica na Kosovu.

Štefan Uroš III. Dečanski (1321—1431.). Po smrti Uroša II. Milutina so nastali hudi boji za prestol, za katerega so se potegovali trije člani vladarske rodovine. Naposled pa je zmagal Milutinov sin Štefan Uroš III. Istočasno kot njega za kralja je nadškof na državnem zboru svečano okronal sina prestolonaslednika Dušana kot „mladega kralja“, ki je odslej upravljal Zeto s prestolico v Skadru. Toda boje za nasledstvo v Srbiji je porabil bosanski ban, da si je l. 1325. osvojil Zahumlje. Kljub temu pa je ostala Srbija najmočnejša država na Balkanskem polotoku; da bi jo ponižali, so sklenili Bizantinci zvezo z Bolgari in začeli vojno zoper Uroša III. Bolgarska vojska je prodirala od vzhoda proti Skoplju, toda že pri Velbuždu (danes Čustendil) je navalila nanjo srbska vojska in jo popolnoma premagala (l. 1330.); sam bolgarski car Mihael je padel v bitki, v kateri se je najbolj odlikoval srbski mladi kralj Dušan, tedaj šele 21 let star. V spomin na to zmago, ki je odločila o prvenstvu Srbije na polotoku, je zgradil kralj Uroš III. znameniti manastir Dečani pri Peći, po katerem mu je v zgodovini ostal pridevek Dečanski. Bolgari so morali skleniti mir in priznati Ano, Urošovo sestro, ki jo je bil pokojni car Mihael zavrgel, z mladoletnim sinom za vladarja; srbska vojska ju je povedla v bolgarsko prestolico Trnovo. Bolgarija je ostala pod srbskim vplivom.

Kmalu po zmagi nad Bolgari je v Srbiji prišlo do nove borbe za prestol. Kralj Uroš III. je hotel imeti za naslednika mlajšega sina Simeona, ki je bil otrok iz njegovega drugega zakona. Temu se je uprl Dušan, ki je bil radi vojnih uspehov zelo priljubljen, opirajoč se zlasti na velikaše v Zeti. Dušan je v boju zmagal in vjel očeta, ki je malo nato umrl v ječi; zmagovitega sina so okronali za kralja.

Štefan Dušan Silni (1331—1355) je najimenitnejši vladar srednjeveške Srbije, ki je za njegove vlade dosegla vrhunec svoje moči. Štefan Dušan je bil visoke postave in lepe vnanjosti, v vojaških in vladarskih poslih zelo spreten in podjeten ter energičen vladar. Razpolagal je z velikimi denarnimi sredstvi; njegov dvor je bil sijajen, na njem je bilo zastopnikov vseh balkanskih držav in narodov. Dušan se je mnogo bojeval in je zelo razširil srbske

meje, veliko važnost pa je polagal tudi na notranjo vlado. Skrbel je za dobro upravo, za dobre zakone, za sigurnost cest in za trgovino.

Z Bolgarijo je ostal Dušan ves čas svoje vlade v dobrih odnosajih; svoj vpliv v tej državi, ki ni več poskušala tekmovati s Srbijo, je utrdil, ko se je oženil z Jeleno, sestro bolgarskega carja — tudi njegova mati je bila bolgarska princesa. Takoj v prvih letih svoje vlade se je začel bojevati z Bizantinci s ciljem, da razširi svojo državo proti jugu. Zavzel je Strumico, Prilep, Ohrid, Kostur in razen Soluna tudi vso južno Makedonijo z Dramo, Serezom in Berom ter si osvojil vso Albanijo. Po teh velikih uspehih, ki so očito pokazali nemoč Bizantinske države, je začel Dušan misliti na popolno osvojitve Bizantinskega cesarstva, katerega dedič naj bi postala Srbija. Odslej je delal na to, da si osvoji tudi Carigrad, v katerem je preživel z očetom svoja otroška leta; on sam naj bi postal bizantinski vladar. Proglasil se je tedaj za carja in na Veliko noč dne 16. aprila l. 1346. se je dal v Skoplju na veličastnem državnem zboru kronati za „carja Srbov in Grkov.“ Ker je po naziranju pravoslavnega vzhoda moral imeti car ob strani patrijarha in ker je le ta mogel vladarja ovenčati za carja, je malo poprej Dušan proglasil nadškofa Joanikija za srbskega patrijarha; Peć je bila odslej dolga stoletja stolica srbskih patrijarhov. Istočasno je bil sin in prestolonaslednik Uroš okronan za mladega kralja. Novi carski dvor je uredil z velikim sijajem; številnim dvorjanom, ki jih je jemal iz najimenitnejših velikaških rodbin, je dajal časti in naslove po vzoru bizantinskega dvora. Z bogatimi darovi se je spominjal tudi cerkva in samostanov. V svrhu izboljšanja notranje uprave je izdal in proglasil na državnem zboru v Skoplju l. 1349. državni zakonik, zbirko srbskih osnovnih zakonov. Sicer pa se je njegova vlada opirala na velikaše, katere je postavljajl za namestnike v novoosvojenih pokrajinah; velikaši pa so imeli tudi v starem srbskem ozemlju veliko oblast.

Ko se je proglasil za carja, se je Dušan bojeval še nadalje z Bizantinci ter jim vzel še Tesalijo in Epir ter Akarnanijo. Ker pa je stremel največ po osvojitvah na jugu, se mu ni posrečilo razširiti meja proti severu, dasi je skušal Bosancem z vojskami iztrgati Zahumlje, Ogrom pa Mačvo. V teh vojnah so bili vedno Benečani njegovi zavezniki.

Ko se je Dušan bojeval zoper Bizantince, so se nahajali v bizantinski vojski mnogoštevilni turški najemniki. Turki so bili takrat že zelo močan činitelj v Mali Aziji; kot najemniki v bizantinski voj-

ski so se dodobra seznanili z balkanskim ozemljem ter so začeli naposled stremeti po tem, da si s silo prisvoje evropsko stran. Dušan Silni je spoznal nevarnost, ki bi mogla zapretiti vsemu balkanskemu polotoku, zato je iskal zaslombe na zapadu in se pripravljal na veliko vojno zoper Turke. Poslal je poslanstvo k papežu, mu sporočil svojo namero in ga pozval, naj njega imenuje za vrhovnega vojskovodjo krščanskega sveta zoper Turke, hkrati pa izjavil, da je pripravljen papeža priznavati za vrhovnega cerkvenega poglavarja. Ko je znameniti Dušanov sodobnik češki kralj Karel I. Luksemburški, ki je bil obenem nemški kralj in se je ravno dal v Rimu okronati za cesarja, zvedel o tem poslanstvu, je poslal Dušanu pismo, v katerem ga pozdravlja kot „dragega brata,“ s katerim ga ne veže le skupen vladarski poklic, marveč tudi skupnost plemenitega slovanskega jezika („nobilis slavici idiomatis“).

Toda malo nato je car Dušan umrl v decembru l. 1355., še ne petdeset let star. Njegovo truplo počiva v Prizrenu v samostanu sv. Arandjela, njegovi zadužbini.

Car Uroš (1355—1371). Dušanu je sledil na prestolu sin Uroš, ki je bil star šele 19 let, vrh tega nezmožen vladar, brez energije in drugih vladarskih darov. Za njegove vlade je Srbija hitro nazadovala. Mogočni velikaši, ki so vladali kot carski namestniki v posameznih pokrajinah, so postali sedaj, ko ni bilo nad njimi več krepke Dušanove roke, takorekoč samostojni vladarji, ki se za osrednjo oblast niso brigali. Vlado nad Tesalijo in Epirom ter Akarnanijo si je prisvojil Simeon ali Siniša, Dušanov popolubrat, ki je bil poleg Uroša edini še živeči moški član rodovine Nemanjičev; tamkaj je vladal do smrti (l. 1370). V predelu na obeh straneh Šar planine s Prizrenom in Prilepom je gospodoval energični velikaš Vukašin s prestolico v Prilepu. Vzhodno od dolnjega Vardarja je vladal njegov brat Uglješa s sedežem v Serezu. V Zeti in severni Albaniji so bili gospodarji močni Baošići. V kosovski pokrajini in okrog Skoplja je bilo ozemlje Vuka Brankovića. V pokrajini okrog Rudnika in v Moravski dolini je gospodoval spretni in podjetni knez Lazar Hrebeljanović. Da take razmere niso bile v korist Srbiji, je samo ob sebi umljivo; car Uroš ni imel moči, da bi preprečil propadanje centralne oblasti. Naposled se je na jugu mogočni Vukašin, ki je imel največji ugled v južni Srbiji, oklical za kralja.

Ravno v tej dobi pa je Srbija najbolj potrebovala močne osrednje vlade. Zakaj vedno bolj preteča je postajala na vzhodu turška nevarnost.

Turki so prišli iz centralne Azije preko Turana in Armenije v Malo Azijo, kjer jih je ikonjski sultan naselil ob bizantinski meji v pokrajini okoli mesta Dorileum (danes Eski Šeher). Tu si je njihov poglavar Osman (1288—1326), po katerem je ljudstvu ostalo ime Osmani, v bojih z Bizantinci znatno razširil svoje ozemlje. Ko je l. 1307. padel zadnji ikonjski sultan v boju s Tatari, je postal Osman samostojen vladar. Njegov sin Orhan (1326—1359) je preložil prestolico v Bruso in razširil osmansko oblast do Marmarskega morja. Osmani, ki so med tem sprejeli islam, so imeli povsem vojaško urejeno državo; njihova bojna moč je obstojala iz lahko oboroženih, zato pa izredno okretnih in urnih konjikov in iz janičarjev, to je zelo strogo discipliniranih in jako junaških pešcev, ki so se dopolnjevali povečini iz ugrabljenih krščanskih dečkov.

Kot bizantinski najemniki so Osmani spoznali evropska tla, hkrati pa tudi slabost bizantinske države. L. 1354., tedaj eno leto pred Dušanovo smrtjo, so Turki kljub bizantinskemu protestu zasedli Galipoli, ki obvladuje najlažji prehod iz Azije v Evropo. Odtod so vedno češče napadali in plenili sosedno grško in bolgarsko ozemlje. Kmalu so si osvojili večino Trakije in novi sultan Murat (1359—1389) je naposled preložil turško prestolico v Adrijanopolj.

Bitka ob Marici l. 1371. Bizantinska in Bolgarska sta bili proti rastoči turški nevarnosti brez moči. Bila je naloga Srbije kot najmočnejše balkanske države, da ustavi turško prodiranje. K nesreči pa se je ravno takrat nahajala v upadku svoje moči. Kljub temu so v južni Srbiji pravilno presojali položaj; brata Vukašin in Uglješa sta sklenila, o pravem času pognati Osmane iz Evrope. Zato sta zbrala vojsko in odkorakala na čelu južnosrbskim knezom proti Trakiji. Pri mestecu Černomenu, dan hoda zapadno od Adrijanopolja, so zadeli Srbi na Turke. Močna srbska vojska se je zanašala na svojo bojno silo, toda Turkom se je posrečil nenaden ponočni napad. Srbe je zadel strašen poraz; cvet njihove vojske je obležal na bojišču, velik del je utonil v Marici, mnogo jih je bilo vjetih; Vukašin in Uglješa sta našla smrt v bitki.

Bitka ob Marici je eden najusodnejših dogodkov v zgodovini Balkanskega polotoka; z njo se pričenja turško gospodstvo nad južnimi Slovani. Turške konjeniške čete so prihajala odslej do

Šar planine, v Albanijo in Tesalijo. Srbski knezi v južni Srbiji so morali priznavati sultanovo nadoblast, mu plačevati letni davek in mu dajati pomožno vojsko.

Dva meseca po bitki ob Marici je umrl car Uroš, zadnji potomec dinastije Nemanjičev.

Doba Nemanjičev je najslavnejši oddelek stare srbske zgodovine. Za njih vlade se je obseg Srbije neprestano večal, dokler ni država v sredini XIV. stoletja zavzemala skoro dve tretjini Balkanskega polotoka in postala prva balkanska sila. In ko je pričela mlada Turčija prodirati na polotok, so bili Srbi na njem edini narod, ki se je Turkom mogel postaviti nasproti v velikih bitkah na odprtem polju. Grki so bili povsem oslabljeni in so se držali le za mestnim obzidjem, a Bolgari so tako opešali, da niso mogli sprejeti nikakih večjih bojev s Turki, marveč je njihova razdrapana država na miren način prišla pod turško oblast. *4 leta po Kosovu*

8. Notranje razmere v Srbiji.

Srbska država je bila za Nemanjičev urejena slično, kakor zapadne in srednjeevropske države tedanje dobe.

Vladar. Kakor v stari Hrvatski tudi v Srbiji ni bilo stalne državne prestolice. Kralj se je nahajal vse leto na potu, potujoč z dvora na dvor. Poleti je bival v goratem ozemlju, pozimi v rodovitnejših dolinah ali na toplejši obali. Dvor je bil ali utrjen grad z močnim obzidjem in stolpi, ali pa ograjena skupina večjih lesenih zgradb z velikimi gospodarskimi poslopji in cerkvijo. Takih kraljevskih gradov in dvorov je bilo jako mnogo, med najimenoitnejšimi so: Ras, Zvečan, Vrhlab, Priština, Skadar, Nerodimlja, Prizren, pozneje tudi Skoplje, Prilep, Serez. Običajno se je vladar v nekatereh prestolicah zadrževal najraje.

Vladarji se imenujejo do l. 1217. veliki župani, potem kralji, po l. 1346. carji. Po sv. Štefanu, prvem mučencu, ki je bil patron srbske države, nosilo vsi vladarji ime Štefan.

Uprava. Država se je delila na župe, katerim so načelovali kot vladarjevi namestniki župani, navadno taki velikaši, ki so imeli v župi posestva. Župan je bil načelnik uprave, sodnik in poveljnik čet svoje župe. Za finančne zadeve, pobiranje davkov, glob i. t. d. so bili posebni uradniki. — Župani so bili prvotno plemiči

župe, toda ko se je Srbija širila na jug v bizantinske predele in prihajala pod vpliv bizantinske uprave, ki je poznala le uradniški sistem, so vladarji pričeli postavljati na čelo župam svoje uradnike, povsem odvisne od njih. Obenem so se vpeljali tudi grški naslovi; župansko ime je postalo za Dušana visoko dostojanstvo, vladarski namestniki pa so se imenovali sevasti, pozneje kefalije (kapitaneus), ime, ki je značilo prvotno le poveljnike obmejnih mest (n. pr. Skoplja, Skadra). Obmejnimi župam, ki so se imenovale krajište, so načelovali krajišniki. — Vsak upravitelj, pa naj je bil najvišje stopnje, načelnik mesta ali glavar navadne vasi, se je imenoval knez; šele v Dušanovi je ta naslov postal visoko dostojanstvo.

Najvišji uradniki za posamezne panoge uprave so se nahajali na kraljevem dvoru, tvoreč vladarski svet. Po velikih Dušanovih osvojitvah so imeli najvišji dostojanstveniki in dvorjani povečini grška imena in časti po bizantinskem vzoru. Uradne listine so se pisale v dvorni pisarni povečini srbsko, v cirilici, včasih v grščini. Datiralo se je po bizantinskem koledarju, ki je štel po ustvaritvi sveta (5509. pred. Kr.) in je pričeval leto s 1. septembrom, dočim se je v Bosni, Dalmaciji, v Hrvatski i. t. d. štel po zapadnjaškem načinu po Krist. rojstvu.

Državni zbori (zbor ali sbor) so se shajali v kraljevskih dvorih ali v večjih mestih, in sicer so se zbrali okrog vladarja državni uradniki vseh stopenj, veliki in mali plemiči ter visoka duhovščina (škofje in igumani, t. j. opati). Državni zbor se je zbral, kadar je šlo za spremembo na prestolu, za vladarjevo kronanje, uvedbo zakonov, vmetitev novega nadškofa i. t. d. — Tudi župe so imele svoje zборе za obravnavanje lokalnih zadev, za sodne obravnave, objavljanje vladarskih povelj i. t. d.

Družabne razlike. Polagoma so se razvili posamezni stanovi, slično kot v srednji in zapadni Evropi. Nastalo je plemstvo, višje in nižje. Višje plemstvo (vlastelin, vlastela, barones) je opravljalo običajno najvišja upravna in vojaška mesta; po dostojanstvu je bilo enako patricijem v primorskih mestih. Vsled pogostnih sporov med člani vladarske rodovine je visoko plemstvo postalo zelo močno. Dušan Silni je podeljeval nekaterim vlastelinom obširna ozemlja, ki so postala na ta način izvzeta iz oblasti običajnih carskih namestnikov; to se je godilo posebno v novoosvojenih predelih na jugu in je postalo jako škodljivo za enotnost države. — Nižji

plemiči, slični vitezom po ostali Evropi, so se imenovali spočetka kratkomalo vojín, vojník, pozneje vlasteličić.

Mesta so bila, kakor v Hrvatski, dvojne vrste: stara mesta rimskega in grškega izvora, in pa novejša mesta, ki so jih ustanovili Srbi, toda šele od XIII. stoletja dalje.

Večje število mest iz rimske dobe je bilo v dukljanskem primorju; obdržala so tudi pod srbskim gospostvom veliko avtonomijo, s posebnim mestnim pravom, aristokratskim velikim svetom in vsako leto voljenimi sodniki ter uradniki — slično kot v Dalmaciji. Za svojega zastopnika v mestu je imenoval srbski vladar posebnega kneza. Veliko blagostanje so dosegla ta mesta v XIII. in XIV. stoletju, potem pa je sledilo kmalu nazadovanje, povzročeno tudi po velikem nasprotju med mestnim plemstvom in neplemenitimi. Mnoga izmed mest so bila prav majhna (Skadar, Drivost, Ulcinj, Budva) imenitni pa sta bili zlasti Bar in Kotor. Kotorani, tekmeči Dubrovčanov, so imeli jako velik vpliv in velike privilegije v Srbiji; obvladali so domala vso trgovino po notranjosti, služili kraljem kot finančni upravitelji ter kot diplomatski odposlanci v inozemstvu. V Kotoru pa je cvetela tudi vsakovrstna obrt, obrtniki so bili organizirani v cehe.

Stara mesta na jugu, poprej na bizantinskem ozemlju, niso imela toliko avtonomije, marveč kvečjemu mestno sodišče z namestnikom na čelu ter sodniki iz mestnih patricijskih družin. Največje mesto grškega izvora je bilo Skoplje, opremljeno z gradom, obzidjem, s številnimi stolpi in palačami. — Prebivalstvo v teh mestih je bilo povečini grško, dočim je bilo v jadranskih deloma romansko, ponekod albansko, deloma srbsko.

V notranjosti so nastajala mesta domačega izvora šele pozneje, poglavitno od XIII. stoletja dalje, toda dosegla niso posebne veličine niti popolne samouprave mestnih občin. Nastala so običajno na vznožju višin z večjimi gradovi, na točkah, ki so imele važno lego za promet, za trgovino. Njih prvi začetek so naselbine trgovcev; nekatera pa so nastala na ostankih rimskih mest. Tudi v XIV. stoletju so obstojala ta mesteca povečini le iz lesenih hiš s prodajalnami; celo večja mesta kakor n. pr. Prizren ali Rudnik so imela le naslov trgov. Tu so se vršili sejmi. Oboje, grad zgoraj in trg pod njim, se je imenovalo grad; madžarsko ime varoš se je razširilo šele mnogo pozneje. Ta mesta niso bila obzidana in sploh ne utrjena; v času nevarnosti so se prebivalci umaknili v utrjeni grad,

kjer je stoloval vladarjev namestnik ali kefalija. Poleg tega sta bili najpoglavitejši osebi še mestni knez in pa carinik. Prebivalstvo je bilo v narodnostnem oziru nenavadno pestro; poleg domačinov — Srbov, ki so se tudi pečali s trgovino, je bilo največ primorcev, trgovcev iz Kotora, Bara, Dubrovnika, Splita, dalje Benečanov, Florentincev, Grkov, Vlahov i. t. d. Vsaka skupina je imela svoja posebna prava. Obrti niso bile razvite po mestih, marveč po vaseh. Znamenitejša, a povečini le manjša mesta so bila: Prizren, Priština, Brskovo (ob Tari pri Kolašinu), Beograd, Braničevo.

Notranjesrbska mesta so se pomnožila z razvojem rudarstva, ki je pričelo koncem XIII. stoletja jako cveteti. Rudarji so bili Nemci, priseljeni iz slovaške Ogrske; Srbi so jih imenovali vedno le Sase. Imeli so svoje sodišče pod predsedstvom lastnega sodnika. Najimnitnejše rudarsko mesto je bilo Novo brdo v povirju južne Morave, manjša so bila: Rudnik, Janjevo, Kratovo.

Kmetско prebivalstvo neplemenitega stanu se je imenovalo seabri. Kakor drugod po Evropi so postajali tudi v Srbiji kmetje vedno bolj zavisni od gospode. Razlikovala sta se med njimi dva natančno ločena razreda: poljedelci in pastirji. Položaj poljedelcev je bil vedno težavnejši; vedno bolj so bili navezani na grudo, ki je že od konca XII. stoletja dalje niso smeli zapustiti. Nasprotno pa so živeli pastirji mnogo svobodneje. Med pastirji so bili močno zastopani Vlahi. Poljedelci se niso smeli družiti s pastirji, ponekod se n. pr. niso smeli ženiti med seboj. Svobodni kmetje, ki so mogli svobodno razpolagati s svojim posestvom, so se ohranili samo v primorju; na vzhodu v notranjosti so zginili popolnoma, povečini so prešli v nižjo plemstvo. — Jako stroge so bile določbe, ki so prepovedovale kmetu zapustiti svoje zemljišče, hude kazni določene tudi za one, ki bi mu pri begu pomagali ali ga sprejeli in naselili. Tudi mesta niso smela dati kmetom-beguncem zavetja; kljub temu pa so jih primorska mesta prav rada sprejemala in naseljevala na svojem teritoriju. Važno pa je, da so se v notranji Srbiji obrti razvile po kmetih, ne toliko v mestih.

Tudi sužnji so bili še običajni in sicer hišni služabniki in služabnice ter agrarni sužnji. Ti so bili često naseljeni skupaj z podložnimi kmeti v vaseh in so skupno z njimi plačevali davščine in delali tlako. Sužnji so postali ali vojni ujetniki ali zadolženci ali pa po sodiščih obsojeni.

Posest je bila dvojna, baština in pronija. Baština, to je

podedovana ali kot dar pridobljena lastnina, s katero razpolaga lastnik povsem poljubno. Vladar je podaril v baštino nele posamezne vasi, marveč tudi cele župe. Pronija, neke vrste fevd, vpeljan po bizantinskem vzgledu, je bilo posestvo, ki ga je dal vladar nekomu v užitek, da mu vrši vojaško službo. Pronija je postala kmalu dedna; toda pri vseh posestvih je veljala dednost le v moškem rodu.

Verske razmere. Še v XI. stoletju je primorski del srbske zemlje spadal v delokrog latinskih škofij v romanskih primorskih mestih. Notranjost pa se je nahajala pod vplivom grških škofij oziroma nadškofij. Ko se je za časa Nemanjićev težišče države preneslo na vzhod, je prevladala grška cerkvena smer, osobito od ustanovitve avtokefalne nadškofije l. 1219. dalje, kar pomeni začetek srbske pravoslavne narodne cerkve. Odslej se je obseg pravoslavne cerkve razširil še bolj proti zapadu, tako da so naposled katoliškim primorskim škofom ostali le še Romani in Albanci. Pravoslavje je postalo državna vera in Dušanov zakonik ima n. pr. stroge določbe glede odpada k „latinskemu krivoverstvu“ in zoper zakone med raznoverci. — Bogomile sta preganjali obe veri enako nestrpno.

Duhovniki (sveštenik, pop) so bili oženjeni in so živeli od užitka posebnega posestva in od davščine faranov. Samo neoženjeni, t. j. menihi so mogli doseči višja cerkvena dostojanstva, kakor je splošno pravilo pri pravoslavnih. Škofje so bivali običajno v samostanih. Nadškofija v Ohridu, pod katero se je nahajalo spočetka ozemlje Srbije, se je vedno bolj krčila. Nadškof v Peći, pozneje patrijarh, je bil izbran iz onih menihov, ki so bili plemenitaškega rodu. — Splošno je bilo duhovnikov jako mnogo, tako da od l. 1330. sinovi podložnih kmetov niso mogli doseči posvečenja.

Samostani, (manastir), ležeči povečini v samoti, v skritih gozdnatih stranskih dolinah, s prostranimi poslopji, so bili običajno jako bogati, prav kakor v katoliški Evropi. Samostanom so običajno volili jako velike zapuščine; od vladarjev so dobili v dar obilo vasi. Samostauska posestva (metohije) so bila tudi tu vzor dobrega gospodarstva. Samostani so prav kakor v srednji Evropi kolonizirali neposeljene predele in jih gospodarsko dvignili.

Katoliške škofije so obstojale samo v primorskih mestih. Poleg barske nadškofije je bila najimenitnejša kotorska škofija, ki se je razširila na škodo drugih in kateri so bili naposled podrejeni vsi katoliki notranjosti (Sasi itd.).

Vojska je sestojala iz konjenice in pešcev; orožje in vojaška oprema je bila slična oni v ostali Evropi. V vojsko so šli ne le velikaši in plemstvo sploh, marveč tudi meščani, kmetje in pastirji. Čete so se nahajale pod vodstvom županov in vojvod, pod vrhovnim vladarjevim poveljstvom. Bojevanje se je vršilo tudi tu običajno na ta način, da se je oplenilo in opustošilo sovražno ozemlje ter se požgale vasi. Ujete sovražnike, razen poveljnikov, so običajno razorožene izpustili domov, razen v bitki niso pobijali nasprotnikov. — Odkar je rudarstvo dajalo vladarjem mnogo dohodkov, so jemali v vojaško službo tudi najemnike iz raznih tujih dežel (Tatаре, Špance, Nemce i. t. d.). Lastne vojne mornarice država ni imela.

V pravnih in sodnih zadevah je bila Srbija spočetka mnogo sličnejša n. pr. Ogrski, Češki, Poljski nego Bizantu. Sodilo se je spočetka po starih običajih, ki so veljali kot zakon, a so se sporočali od roda do roda ustno. Pozneje so vladarji s pritrditvijo državnih zborov izdajali natančnejše določbe ali pa tudi omejitve zakonov. Bizantinski vpliv se je začel uveljavljati od XIII. stoletja dalje, in sicer najprej po posredovanju cerkve, ki si je najprej privzela bizantinsko pravo, prav kakor se je na zapadu rimsko pravo začelo recipirati potom katoliške cerkve. Deloma na podlagi starih domačih zakonov, deloma pod bizantinskimi vplivi se je sestavil znameniti Dušanov zakonik, ki je dal trdno pravno podlago obstoječemu redu. Za Dušana so se že vpeljali posebni sodniki po provincah. V veljavi je bila še krvna osveta. *Wervolf*

Notranje selitve. Gorato prvotno ozemlje Srbov je bilo kmalu močno preobljudeno. Kakor hitro se je za Nemanje država pričela širiti v nižje, ravne pokrajine na vzhodu in jugu, so se pričeli Srbi v velikih množicah seliti v te boljše in rodovitnejše predele, predvsem na Kosovo, v Metohijo, v Skadarsko ravan, v makedonske kotline, pa tudi v gričevnate predele. Povsod tod je bilo n. pr. v XIV. stoletju prebivalstvo mnogo gostejše nego danes. Nasprotno pa je bil kraški primorski predel redkeje obljuden nego sedaj. Vrh tega so se Srbi močno priseljevali v primorska mesta, ki so jih rada sprejemala.

Umetnost in književnost. Znak velikega blagostanja, nadarjenosti in smisla za umetnost so mnogoštevilne jako lepe cerkve in samostani („zadužbine“), zgrajene od dobi v XII. do XV. stoletja. V starejši dobi prevladuje romanski vpliv, v mlajši bizantinski vpliv, nekako po l. 1360. pa se kaže večja samostojnost.

V domačem jeziku je bilo v tej dobi napisane že mnogo cerkvene in tudi že svetne literature, življenjepisov svetih mož i. t. d. Pisalo se je v cirilici, in sicer v cerkvenoslovanskem jeziku ali pa v živem jeziku.

9. Poraz na Kosovu.

Knez Lazar. Srbija severno od Šar planine je ostala po bitki ob Marici svobodna. Po smrti carja Uroša je bil izmed mnogoštevilnih knezov najmočnejši in najspodobnejši knez Lazar (Hrebeljanović); z mirno prevdarnostjo je delal na to, da postane naslednik Nemanjićev. Polagoma je razširil svojo oblast nad sosednimi manjšimi velikaši; nekaj si jih je pridobil na miren način, druge s silo, kmalu je bil prvi vladar v vsej severni Srbiji. Njegova prestolnica je bil Kruševac ob Zapadni Moravi. Tako spretne politike pa je bilo Srbiji krvavo potreba, kajti Turki so prihajali preko Bolgarske, ki so si jo bili polastili brez večjih bojov, tudi že v severno Srbijo na roparske pohode, zlasti ko so si l. 1386. osvojili Niš, ključ do pomoravske Srbije. Toda knezu Lazarju se je naslednje leto posrečilo potolči turško vojsko pri Pločniku (ob Toplici) ter zopet zavzeti Niš in Piro, Bosanci pa so v sledečem letu potolkli drugo roparsko trumo pri Bileci.

Bitka na Kosovu l. 1389. Sultan Murat je sklenil maščevati se nad Srbi in si pokoriti Srbijo. Z veliko vojsko se je dvignil proti severozapadu. Toda tudi Srbi so se dobro pripravili; knez Lazar je zbral veliko vojsko, vrh tega so mu Bosanci poslali močne čete na pomoč. Na Kosovem polju blizu Prištine sta na Vidov dan dne 15. junija l. 1389. vojski zadeli druga na drugo. Središču srbske vojske je zapovedoval knez Lazar, desnemu krilu Vuk Branković, dočim so stali na levem krilu Bosanci pod vojvodom Vlatkom Vukovićem. Turškemu središču je poveljeval sam Murat, levemu krilu sin Jakub, a desnemu drugi sin Bajazit. Takoj zjutraj je začela bitka, ki se je razvijala spočetka ugodno za Srbe; srbsko desno krilo pod Brankovićem je potisnilo Turke nazaj in povzročilo velik nered v njihovih vrstah. Tedaj se je prikradel Miloš Obilić skozi turške vrste do sultana Murata in ga zabodel. To je povzročilo med Turki še večjo zmedo, toda prestolonasledniku Bajazitu se je posrečilo vojski prikriti sultanovo smrt, pri tem pa hitro poslati pomoč umikajočemu se levemu krilu. S svežimi četami je udaril razvitemu srbskemu desnemu krilu v bok in ga po junaški,

nad vse krvavi in trdovratni borbi premagal. Med ujetniki je bil tudi knez Lazar, ki ga je dal novi sultan Bajazit z mnogimi srbskimi veljaki vred usmrtiti ob Muratovem truplu.

Bajazit je takoj po bitki zapustil Kosovo polje, hiteč v Adrianopolj in dalje v Malo Azijo, da si zasigura očetov prestol, — brata Jakuba je dal takoj usmrtiti. — Ta nagli odhod z bojišča na katerega so deloma vplivale tudi velike turške izgube in pa Muratova smrt, je bil vzrok, da so po krščanski zapadni Evropi smatrali kosovsko bitko za turški poraz in da so opravljali slovesne zahvalne službe božje za krščansko zmago.

Narodna pesem pripisuje krivdo na kosovskem porazu Vuku Brankoviću, a po krivici.

Po kosovski katastrofi je v imenu mladoletnih otrok prevzela vladno v severni Srbiji kneginja Milica, vdova po knezu Lazarju, ki je sklenila mir s Turki. Srbi so morali priznati turško nadoblast, plačevati letni davek in spremljati sultana na vojnah s primernim številom oborožencev. Važnejše trdnjave v Srbiji so morale sprejeti turške posadke. A kmalu je prevzel vladno Štefan Lazarević (1389—1427.). Srbi so morali odslej spremljati sultana na njegovih vojnih pohodih. L. 1393. so Turki brez boja zavzeli bolgarsko prestolico Trnovo in spremenili Bolgarijo v turško provinco. Naslednje leto je šla turška vojska čez Donavo zoper Rumune; v njej so se nahajali tudi južnosrbski knezi, med njimi kralj Marko („kraljevič Marko“), sin Vukašinov, ki je stoloval v Prilepu in vladal pod turško nadoblastjo precej veliki pokrajini. Kralj Marko je padel v bitki in z njim tudi nekateri drugi knezi; njihovo deželo je sultan spremenil v turško provinco.

10. Bosna v XIV. stoletju.

Bosna, na pol samostojna država pod ogrsko nadoblastjo, je dosegla najvišjo stopnjo svoje moči v XIV. stoletju.

Mateja Ninoslava naslednik Prijezda je bil slabejši vladar, zato bolj odvisen od Ogrske. Ogrski kralj Bela IV. je ločil od bosanske banovine, ki je ostala pod Prijezdo, banovini Usoro in Soli in ju izročil svojim zanesljivim velikašem, pozneje ruskemu beguncu knezu Rastislavu Mihajloviču.

Za bana Štefana Kotromana je knez Pavel Šubić Bribirski, dedni ban Hrvatske, razširil svojo oblast tudi nad Bosno.

Tudi njegov sin in naslednik ban Mladen je imel nadoblast nad Bosno, po njegovem padcu l. 1322. pa je začela hitro rasti moč in velikost Bosne.

Štefan Kotromanić (1322—1353.). Ustanovitelj bosanske veličine je ban Štefan Kotromanić, sin in naslednik Štefana Kotromana, sodobnik Dušana Silnega. Izrabivši borbo med mogočnimi hrvatskimi velikaši je pridružil Bosni vzhodne hrvatske županije (Zapadne strane ali Završje) in nekdanje Neretljansko ozemlje. Ogrski kralj Karel Anžuvinec, ki je tedaj rabil bosansko pomoč proti premogočnim hrvatskim velikašem, mu je podelil Usoro in Soli. Borbe, ki so se vnele za prestol v Srbiji, pa je porabil, da si je osvojil Zahumlje, s čimer si je odprl ob Neretvi navzdol pot do morja (l. 1325.). Zahumlje se je s tem odcepilo od Srbije; Dušanovi poskusi, vzeti si ga znova, so bili brezuspešni, ostalo je znanprej združeno z Bosno.

S temi uspehi, ki so razširili Bosno do Drine, Save in do Adrije, je dosegel ban Štefan Kotromanić velik ugled; nahajal pa se je vedno v dobrih odnosajih z ogrskim kraljem, priznavajoč njegovo nadoblast. Tik pred smrtjo je celo oženil svojo hčer Jelisavo z mladim, pozneje tako mogočnim ogrskim kraljem Ludovikom Velikim. Na znotraj pomeni njegova vlada nadaljno utrditev in razširjenje bogomilske vere.

Tvrtko (1354—1391.). Sledil mu je mladoletni nečak Tvrtko. Dokler je cvetela na jugu Bosne močna Dušanova Srbija, so se Kotromanići naslanjali na Ogrsko; ko pa je jela Srbija propadati in so bili hkrati premagani Benečani, najhujši ogrski nasprotnik, se je poslabšalo razmerje med Ogrsko in Bosno. Kralj Ludovik je imel namen zmanjšati in oslabiliti premočno Bosno. Začel je ščuvati zoper Tvrtka bosanske velikaše, ki so se že takrat odlikovali po veliki moči in samopašnosti; na ta način se mu je posrečilo Tvrtka prisiliti, da mu je odstopil Zahumlje kot doto za hčer Jelisavo, hkrati pa je začel strožje izvajati v Bosni svojo fevdno oblast. To pa tudi plemstvu ni bilo všeč; postavilo se je enodušno na stran Tvrtka, ki se je uprl in začel vojno z Ludovikom. Dve močni ogrski vojski sta brezuspešno prodrli v Bosno; morali sta se vrniti premagani. Ko pa je pozneje nastal upor velikašev, je moral sam Tvrtko zbežati iz dežele in se zateči k Ludoviku. Zdaj se je z njegovo pomočjo vrnil na prestol in ostal kralju zvest vazal (1366.). Ker pa je Ludovik par let pozneje (l. 1370.) postal poljski kralj,

je imel s poljskimi zadevami toliko posla, da se za južne pokrajine ni več briga. Sedaj je Tvrtko, ki je med tem dorastel v zrelega moža, mogel razviti svoje vladarske sposobnosti in veliko podjetnost.

Ko so leta 1371. izumrli Nemanjići, se je Tvrtko kot njihov sorodnik začel potegovati za del dedščine. Osvojil si je (l. 1374.) zapadni del Raške, to je ozemlje ob gornji Drini. L. 1377. se je dal v Mileševu, kjer se je nahajal grob sv. Save, kronati za kralja Bosne in Srbije, smatrajoč se odslej za naslednika Nemanjićev. Ostal pa je v najboljših odnošajih s srbskim knezom Lazarjem, smatrajoč kot eno glavnih svojih nalog, da se osamosvoji od Ogrske. Tam so po Ludovikovi smrti nastale borbe za prestol, ki jih je izrabil tudi Tvrtko, da si je znova osvojil Zahumlje, podpirajoč hrvatske velikaše v uporih zoper Ogle.

Takrat so prvič udarili Turki v Bosno, a so bili odbiti. Pravilno ocenjujoč položaj je poslal Tvrtko knezu Lazarju močno pomožno vojsko, ki se je udeležila bitke na Kosovu. Po kosovskem porazu je kralj Tvrtko nadaljeval z osvajalno politiko na zapadu. Osvojil si je hrvatsko ozemlje južno od Velebita in večji del dalmatinskih mest razen Zadra — ter se je l. 1390. oklical tudi za kralja Hrvatske in Dalmacije. Tako je Tvrtko združil v svojih rokah Bosno, del srbskih in del hrvatskih zemelj in osnoval močno neodvisno jugoslovansko državo. Toda žal da podjetni vladar ni mogel dokončati svojega dela in utrditi svoje države, kajti umrl je že naslednje leto, star šele petdeset let. Tvrtko je bil gotovo eden najimenitnejših jugoslovanskih vladarjev.

Po njegovi smrti so nastale v Bosni slične razmere, kakor v Srbiji po Dušanovi smrti. Tvrtkovi nasledniki so bili slabiči, namesto katerih so imeli v državi vso oblast mogočni velikaši.

18. II. 1931

V. Invazija Turkov. Srbi, Hrvati in Slovenci v nepretrgani defenzivni borbi s Turki, sprva pod ogrskim, potem pod habsburškim vodstvom. Turčija doseže višek svoje moči (XV. in XVI. stoletje).

1. Sigmund Luksemburški ter Srbi, Hrvati in Slovenci.

Sigmund Luksemburški — kralj Ogrske in Hrvatske.

Ludoviku I. je sledila na ogrskem prestolu starejša hči Marija. Ker pa je bila še mladoletna, je vladala namesto nje mati Jelisava Kotromanička. Toda z žensko vlado mnogi velikaši niso bili zadovoljni, med njimi slavonski; pozvali so na prestol Anžuvince Karla Draškega iz Neapla (1385.) Toda njegova vlada ni trajala dolgo, ker so ga zavrato umorili, na kar je anžuvinska stranka proglasila njegovega sina Ladislava za kralja. Sedaj se je pričela krvava domača vojna, ki je divjala osobito po Hrvatski in Slavoniji in v katero se je vmešal tudi Tvrtko, razširjajoč pri tem oblast Bosne na hrvatske predele. Toda med tem se je kraljica Marija omožila s češkim Luksemburžanom Sigmundom, ki je postal ogrski kralj in pričel vztrajno borbo zoper nasprotnike, med katerimi so bili najhujši Hrvatje in Bosanci. Posrečilo se mu je, da so ga do l. 1394. priznali hrvatski velikaši in da so Bosanci sklenili mir ter priznali Sigmundovo nadoblast. Bosanski kralj pa se je moral odreči osvojenim delom Hrvatske in Dalmacije in tudi hrvatsko-dalmatinskemu kraljevskemu naslovu.

Ogrska prevzame vodstvo borbe zoper Turke. Uspeh na Kosovu je bil za Turke pobuda k novim osvajanjem. Sultan Bajazit se je pričel pripravljati, da zavzame Carigrad, zadnji ostanek Bizantinskega cesarstva. Po Evropi se je vzbudila zavest, da je s tem ogroženo krščanstvo nele vzhodno, marveč tudi zapadno. Zato je znova oživila misel križarskih vojn. Posebno je propovedoval idejo križarske vojne kralj Sigmund, kateremu so postali Turki po kosovski bitki neposredni sosed. Zato se je postavil na čelo križarskemu gibanju in kmalu so se pričele na Ogrskem zbirati čete iz vse krščanske Evrope, osobito iz Francije. Tudi iz slovenskih pokrajin je dospela precejšnja pomoč, pod vodstvom Hermana II. grofa Celjskega, tedanjega kranjskega glavarja. S precej veliko, iz samih konjenikov sestoječo, toda slabo disciplinirano vojsko je

udaril Sigmund l. 1396. ob Donavi navzdol. Pri Nikopolju v Bolgariji je zadel na močnejšo turško armado, ki jo je vodil sam sultan Bajazit. Križarska vojska je bila tu katastrofalno poražena, sam Sigmund se je le s težavo rešil na ladjo in se vrnil po dolgotrajni blodnji po Donavi, Črnem morju ter preko Carigrada in Dubrovnika domov. V gneči ga je rešil na ladjo Herman Celjski ter ga spremljal na neprostoVOLjni poti okrog Balkanskega polotoka. Bitko je baje odložil Štefan Lazarević, ki je kot turški vazal v odločilnem trenutku posegel v boj. — Po bitki so turške trume udarile ob Donavi navzgor, opustošile Srem in pridivjale preko Slavonije in jugozapadne Ogrske na slovensko ozemlje — prvokrat! — ter strašno opustošile Ptujsko polje, mesto Ptuj pa zavzele ter požgale in mnogo tisoč ljudi odvedle v sužnost.

Prvi spopad Ogrske in krščanske Evrope s Turki je sicer končal z njiju porazom, vendar je ostala Ogrska še vedno močna in je mogla še do l. 1448. voditi ofenzivne vojne zoper Turke, ves čas z namenom, da jih požene iz Evrope. Istočasno so prodirali Turki vedno bližje Ogrski, tako da sta se Srbija in Bosna odslej nahajali v neprijetnem položaju med sovražnima sosedoma.

Srbija za despotov. Štefan Lazarević (1389—1427.) je moral na pomoč Bajazitu tudi v Azijo zoper Tatare. Takrat je privihrala iz osrednje Azije proti zapadu zadnja mongolska vihra. Strašni kan Timurlenk je pridrl v Prednjo Azijo ter pri Angori l. 1402. zadel na Bajazitovo vojsko, v kateri so se nahajale tudi srbske čete pod Štefanom Lazarevićem. Turki so bili strašno poraženi, Bajazit sam je bil ujet in je umrl v ujetništvu že naslednje leto. Srbi, ki so se borili zelo junaško, so se rešili iz bitke ter se napotili preko Carigrada domu. Štefan Lazarević je smatral, da je nastopil ugoden čas za osvoboditev. Sklenil je zvezo z bizantinskim cesarjem, ki mu je podelil naslov despota, kar je tedaj veljalo za prvo dostojanstvo za cesarjem. Ta naslov so imeli odslej srbski vladarji do l. 1459.

Doslej je vladalo napeto razmerje med Ogrsko in Srbijo; kralj Sigmund je n. pr. takoj, ko je zvedel o kosovskem porazu, napadel Srbijo, da si od nje vzame kak kos. — Ko pa so po angorski bitki nastale zmede v Turčiji in boji za prestol, se je Štefan Lazarević naslonil na Ogrsko, da bi se tem lažje očuval pred Turki. Priznal je Sigmundovo nadoblast nad Srbijo, zato pa mu je ta prepustil Mačvo z Beogradom, kamor je Štefan preložil svojo pre-

stolico, malo pozneje tudi vzhodni del Bosne s Srebrenico. Naposled je po Balšićih podedoval tudi Zeto, toda s tem se je zapletel v boje z Benečani, katerim je moral prepustiti Kotor, Skadar in Ulcinj, a je obdržal Bar in Budvo.

Štefan Lazarević je vladal državi, ki je segala od Donave do Adrije, od Drine pa do razvodja med Timokom in Moravo in do Šar planine ter Skopske Crne gore. Na znotraj je bila Štefanova vlada zelo uspešna; trgovina je še vedno zelo cvetela, rudarstvo je silno oživelo ter je bilo takrat svetovno znano; dajalo je despotu mnogo dohodkov. Tudi za srbsko slovstvo je Štefan zelo skrbel. Kralj Sigmund mu je podaril mnoga bogata posestva na Ogrskem, zlasti v Banatu, Bački in Sremu; na ta posestva so se kmalu začeli naseljevati Srbi iz južnejših krajev, odkoder so bežali pred Turki. S Sigmundom je ostal v prijateljstvu, ga često spremljal na njegovih potih, se udeležil z njim cerkvenega zbora v Konstanci in mu pomagal s svojimi četami v bojih s češkimi husiti. Toda skozi južne dele Srbije je morala biti Turkom prosta pot v Bosno, in sicer preko Skoplja in Prištine.

Anarhija v Bosni. Vojvoda Hrvoje. Bosanski kralji, nasledniki mogočnega Tvrtka, so bili slabi vladarji, ki niso mogli uvesti reda v deželi. Nasprotno, mogočni velikaši so kralje po svoji volji postavljali na prestol in jih zopet odstavljali. Kraljeva oblast se je naposled omejila na gornji tok reke Bosne, v ostali Bosni pa so gospodovali povsem samostojno velikaši, med njimi najmogočnejši vojvoda Hrvoje Vukčić v Donjih krajih, kakor se je imenovalo vse ozemlje srednjega Vrbasovega porečja.

Ko je kralj Sigmund po nikopoljskem porazu blodil po tujem, se je na Hrvatskem zopet ojačila njemu nasprotna stranka, ki je znova proglasila neapeljskega Ladislava za kralja. Ko pa je Sigmund po svojem povratku ostro nastopil zoper nasprotnike, je nastal na Hrvatskem splošen upor, kateremu se je pridružila tudi Bosna z vojvodo Hrvojem, ki je bil med tem svojo oblast razširil na sever do Save in Une, a na jug preko Jajca, ki ga je sam ustanovil, do morja pri Splitu in celu na nekatere otoke (Hvar, Brač, Korčula). Ladislav Neapeljski je prišel v Zadar kjer so ga okronali za kralja (1403), kmalu nato pa se je vrnil v Neapelj, a namestniško čast je poveril vojvodi Hrvoju, ki je odslej gospodoval malone v vsej Hrvatski in Bosni, koval svoj denar, imel velik dvor, sklepal pogodbe i. t. d.

Križarska vojska zoper bogomile. Sigmund je sklenil, da pokori Bosno in Hrvatsko. Toda tri vojne, ki jih je vodil zoper Bosno v l. 1405—1407., so potekle brez uspeha. Tedaj je izrabil tedanje evropsko razpoloženje za boje zoper drugoverce ter proglasil križarsko vojsko zoper „bogomile in druge heretike v Bosni, Dalmaciji in Hrvatski“ ter pozval na pomoč papeža in ves krščanski zapadni svet. Zbrala se je res dokaj velika križarska vojska in z njo je Sigmund prodril v Bosno (1408.), vjel kralja Tvrtka II. in 170 bosanskih velikašev, ki jih je dal vse razen kralja na povratku okrutno usmrtiti in pometati v Bosno. Bosna je bila ukročena; celo Hrvoja je ta katastrofa tako prestrašila, da se je poklonil Sigmundu, ki pa mu je potrdil vse njegove posesti in naslov vojvode (hercega), dasi je bil bogomil. Tudi v vsej Hrvatski so Sigmunda po tej zmagi priznali za kralja.

Dalmacija postane benečanska. Ladislav Neapoljski je uvidel, da ne more imeti več nade na ogrsko-hrvatski prestol; prodal je kratkomalo svoje „pravice“ do cele Dalmacije Benečanom za 100.000 dukatov (l. 1409.). Benečani so zares še istega leta pričeli osvajati dalmatinska mesta in otoke in si jih obdržali kljub Sigmundovemu odporu. S tem je pričelo definitivno gospodstvo Benečanov na dalmatinski obali in na otokih, ki je trajalo do l. 1797. Vsled priseljevanja Benečanov so se nekatera mesta, v katerih je bil hrvatski element že prevladal, poitalijančevala, tako zlasti Zadar.

Vojvoda Hrvoje se zveže s Turki. Kljub hudemu porazu so si bosanski velikaši kmalu zopet opomogli ter pričeli znova delati neprilike Sigmundu. Bosna je sicer obdržala svojega kralja, pod ogrsko nadoblastjo, toda severne predele je Sigmund razdelil svojim velikašem. Naposled je sklenil uničiti premogočnega bogomila Hrvoja, katerega pa so črtili tudi mnogi hrvatski in bosanski velikaši sami. Ko je Hrvoje navalil na Zahumlje, deželo mogočnega vojvode Sandalja Hranića, baš ko je ta odšel na boj zoper Turke, so ga obdolžili, da je v zvezi s Turki. Tedaj ga je Sigmund, ki mu je bila to zaželjena prilika, proglasil za izdajaleca in upornika, mu vzel vsa posestva in pozval vse ostale velikaše, da se dvignejo zoper njega. Hrvoje pa se je zvezal s Turki ter jih pozval na pomoč. In res so prišli Turki iz Skoplja ter blizu Doboja popolnoma potolkli ogrsko-slavonsko vojsko (l. 1415.). S tem je bil ogrski vpliv v Bosni, razen v predelu tik južno ob Savi, uničen, bosanski velikaši s kraljem vred so morali priznavati sultanovo nadoblast in mu plačevati davek.

Vojvoda Hrvoje je postal sicer najmogočnejši mož Bosne, toda umrl je že naslednje leto, zapustivši brezpomembnega sina naslednika.

Turške roparske trume so ob tej priliki udarile preko Hrvatske in Slavonije in se prvič pojavile pred Ljubljano. 1419 — 36

Sigmund je imel odtelej opraviti s husiti do svoje smrti, tako da se za borbo zoper Turke ni več mnogo brigal. K sreči so imeli Turki sami notranje homatije.

Celjani in Sigmund. Sigmundova doba pomeni višek moči in slave Celjskih grofov.

Herman II. Celjski se je kot deželni glavar Kranjske s številnimi četami iz slovenskih pokrajin udeležil nikopoljske bitke, rešil Sigmundu življenje ter ga spremljal na njegovi nevarni odiseji. Te zasluge mu je Sigmund bogato poplačal. Podaril mu je velika posestva v hrvatskem Zagorju z Varaždinom, potem Čakovec z Medjimurjem, tako da so Celjski grofje postali hrvatski velikaši, ogrski magnati in vplivni kraljevi svetovalci. Naposled ga je imenoval celo za slavonskega bana. Celjska rodovina, ki je l. 1420. podedovala velika ortenburška posestva, je postala ena najmočnejših na slovanskem jugu in je imela neposredne stike z vladarji in velikaši Bosne, Srbije in Hrvatske; zavzemala je tudi prvo mesto med magnati Ogrske. Ena Hermanovih hčera se je omožila s poljskim kraljem; druga, Barbara, pa se je poročila s Sigmundom. Herman je odslej spremljal Sigmunda na vseh njegovih potih, se z njim udeležil cerkvenega zbora v Konstanci in mu pomagal z nasveti in dejanji. Najstarejši Hermanov sin Friderik se je poročil z Jelisavo Frankopansko, vnuk Ulrik pa s Katarino, hčerjo srbskega despota Jurija Brankovića, njegova mati pa je bila sestra bosanskega kralja Tvrtka II. Ta vladar je imel vedno večje neprilike vsled turških vpadov v Bosno, zato je iskal zaslombe pri Sigmundu, pri znal njegovo nadoblast in, ker ni imel otrok, imenoval za svojega naslednika Hermana Celjskega. Toda načrt se ni izvršil, ker mu je nasprotovala večina bosanskih in hrvatskih velikašev.

Celjani — državni knezi. Hermanu je sledil sin Friderik (1434—1454.), ki je dosegel, da je cesar Sigmund l. 1436. povzdignil Celjske grofe v državne kneze, s čimer pa je začelo hudo nasprotstvo med Celjani in Habsburžani, ki so se bali, da nastane na jugu Alp posebna celjska država in uniči dotedanje habsburške

uspehe. Vnela se je celo krvava vojna, v kateri so slovenski kraji jako mnogo trpeli; Celjani so naposled zmagali in Habsburžani so priznali njih knežje dostojanstvo.

2. Borba s Turki pod vodstvom Hunjadijev. Turško napredovanje.

Djuradj Branković (1427—1456.). Štefan Lazarević, ki ni imel sinov, je določil za svojega naslednika sorodnika Djurdja Brankovića, sina kosovskega junaka Vuka Brankovića. Djuradj je zadnji znamenitejši vladar srednjeveške Srbije. Njegov položaj je bil izredno neugoden; vedno težavneje je bilo vzdržati, se med Ogrsko in napredujočo Turčijo. Temeljem stare pogodbe je moral Djuradj Branković Sigmundu odstopiti Beograd in severni del Mačve, — dobil pa je od njega stara in še nova despotska posestva na Ogrskem. Istočasno so Turki zasedli Kruševac in Golubac, močno trdnjavo na Donavi, ter druga mesta. Djuradj si je zgradil novo prestolico Smederevo in jo utrdil z močnim obzidjem (1430). Moral pa je priznavati turško nadoblast in plačevati davek; že takoj ob nastopu vlade pa je priznal tudi ogrskega kralja za svojega gospoda. Najmogočnejšemu velikašu na Ogrskem grofu Ulriku Celjskemu, je dal svojo mlajšo hčer Katarino za ženo, starejšo hčer Maro pa je dal za ženo sultanu Muratu.

Zadnje ogrske ofenzive proti Turkom. Ko je l. 1437. umrl ogrski kralj Sigmund, so Turki takoj začeli ofenzivo zoper Ogrsko in Srbijo. Glavni turški napad je bil naperjen zoper Djurdja Brankovića; turške čete so si osvajale Srbijo kos za kosom, naposled je l. 1439. padlo tudi Smederevo. Despot Djuradj je moral zbežati na Ogrsko. Sultan je dal oslepiti oba Djurdjeva sinova Grgurja in Štefana, ki sta prišla v njegovo oblast. Dočim so se na Ogrskem, kjer je Sigmundu sledil Habsburgovec Albreht (1438—1439.), ki pa je umrl brž nato, sredi priprav za vojno zoper Turke, vršile hude borbe za prestol, so Turki oblegali močno utrjeni Beograd (1440.), ga oklenili od kopne strani ter ga bombardirali iz topov (prvikrat!) s kamenitimi krogli. Toda kljub šestmesečnemu obleganju in strašnim žrtvam sultan ni mogel zavzeti mesta, ki se je prvič izkazalo kot branik evropske kulture proti islamu.

Med tem so na Ogrskem v želji, da združijo proti Turkom ogrske in poljske sile, izvolili poljskega vladarja Vladislava Ja-

gelonskega (1440—1444.) za kralja. Začele so se priprave za veliko ofenzivo proti Turkom in jeseni l. 1449. se je pomikala velika vojska pod vodstvom kralja Vladislava, Ivana Hunjadija (Sibinjanin Janko), znamenitega junaka, velikaša iz Erdeljske, ki je bil dosegel v zadnjih letih več zmag nad Turki, in despota Djurdja ob Moravi navzgor. Turki so bili premagani pri Nišu in sklenilo se je desetletno premirje, v katerem je despot Djuradj dobil Srbijo nazaj. Toda pozabivši dano besedo so pod vplivom bojevitke stranke Ogri drugo leto znova pričeli vojno, ki se je Djuradj ni hotel udeležiti; prodrli so skozi Bolgarijo do Črnega morja, kjer pa so jih Turki pri Varni (1444.) popolnoma uničili; sam kralj je poginil v boju, Hunjadi pa se je rešil.

Despot Djuradj se je takoj lotil obnove svoje države; Bosancem, Zahumljanom in Benečanom je vzel one dele Srbije, ki so si jih bili med tem prisvojili. Ogri so pod vodstvom Ivana Hunjadija pričeli novo ofenzivo zoper Turke, da maščujejo poraz pri Varni. Toda izkušeni Djuradj, ki je smatral ogrske priprave za nezadostne, se ni maral udeležiti vojne, zato so Ogri na potu skozi Srbijo plenili in pustošili kakor po sovražni deželi. Hoteli so prodreti do Albanije ter se združiti z glasovitim Skenderbegom, ki je že več let junaško ključoval Turkom, toda na Kosovem polju so bili strahovito poraženi (l. 1448.). To je bila zadnja ofenziva zoper Turke do konca XVII. stoletja.

Borba za Beograd. Nova doba turške ekspanzije se je začela z novim sultanom Mohamedom II. Osvojiteljem (1451—1481.). L. 1453. je padel Carigrad v turške roke. Brez pravega povoda je začel sultan l. 1454. vojno zoper Djurdja; kljub junaški obrambi je moral ta prepustiti Turkom južno polovico države do Zapadne Morave ter dovoliti turški vojski prost prehod na Ogrsko.

Na Ogrskem so po Vladislavovi smrti priznali za kralja Ladislava Postuma (1444—1457.), nedoletnega Albrehtovega sina, namesto katerega je bil postavljen za državnega upravitelja junaški Sibinjanin Janko. Padec Carigrada je povzročil po vsej Evropi silno vznemirjenje; znova je oživela ideja križarske vojne zoper Turke, ki jo je oznanjal osobito italijanski menih Ivan Kapistran. Zopet so se pričele zbirati križarske čete na Ogrskem. Istočasno se je pripravljala sultan Mohamed na vojno, udaril l. 1456. na Beograd, ključ do Ogrske, in ga pričel oblegati na suhem in na vodi. Toda Hunjadi in Kapistran sta prišla o pravem času trdnjavi na

pomoč, razbila Turke in Beograd je bil rešen. Toda na nesrečo sta par dni po tej zmagi oba glasovita junaka umrla v Sremu za kugo.

Konec Celjskih grofov. Frideriku II., ki je umrl na Sovneku nad 90 let star, je sledil sin Ulrik II. (1454—1456.), katerega mati je bila Jelisava Frankopanska, a žena Katarina Brankovičeva. Imel je tedaj ozke rodbinske zveze na jugu, vendar se je težišče njegovega političnega udejstvovanja nahajalo na Ogrskem in v Avstriji. Na Ogrskem je prišel v nasprotje z rodovino mogočnega Hunjadija, kar je postalo usodno za Celjane.

Po Sigmundovi smrti je postal ogrski kralj njegov zet Albreht Habsburški, ki je imel za ženo Elizabeto, Sigmundovo hčer iz zakona z Barbaro Celjsko. Albrehta so izvolili tudi za nemškega cesarja. Odtlej je ostala rimsko-nemška cesarska krona trajno v posesti Habsburžanov. — Ali Albreht je umrl že čez dve leti; edini sin Ladislav Postumus se mu je rodil šele po smrti. Na Ogrskem so izvolili Vladislava Jagelonca za kralja, šele po njegovi smrti pri Varni so priznali mladoletnega Ladislava, dasi je Ulrik Celjski poskušal že poprej izsiliti z orožjem njegovo priznanje zoper nasprotno stranko, katere vodja je bil Hunjadi. Ulrik je postal Ladislavov namestnik na Avstrijskem, pozneje pa tudi njegov prvi svetovalec. Za Ladislavove mladoletnosti je vladal na Ogrskem kot gubernator Janko Hunjadi. Tega pa je hotel Ulrik izpodriniti, ker je sam hlepel po isti časti. In res se mu je posrečilo, pri petnajstletnem kralju očrnuti Hunjadija, tako da je moral ta odložiti namestništvo, še isto leto pa je umrl. Celjanu se je izpolnila želja; postal je kraljevski namestnik na Ogrskem. Vrhtega se je Ulrik, ki je bil slavonski ban, nasilnim potom polastil tudi hrvatske banovine, dasi je bil tam za bana imenovan Ladislav Hunjadi.

Toda s tem večina ogrskih velikašev ni bila zadovoljna, a Ladislav, starejši Hunjadijev sin, mu je zapretil z maščevanjem. Ko je l. 1456. nova križarska vojska s kraljem Ladislavom in Ulrikom dospela v Beograd, kjer je poveljeval Ladislav Hunjadi, je ta s svojimi ljudmi zavratno naskočil Celjana in ga dal posekati (1456.). Kralj je bil obveščen o umoru šele pozneje in Ladislav je moral z življenjem plačati strašno dejanje.

Boj za celjsko dedščino. Ulrik Celjski, kateremu so vsi otroci zgodaj pomrli, je bil zadnji svojega rodu; z njim je izumrla mogočna rodovina, ki je postala tako močna na slovanskem jugu v XV. stoletju. — Vnela pa se je krvava vojna za Celjsko dedščino,

ki si jo je lastil pred vsem Habsburžan Friderik III. Upirala se mu je vdova Katarina, ki je zahtevala delež zase; v Čehu Janu Vitovecu, najemniškem vodji, je imela dobrega poveljnika, v kralju Ladislavu, ki je tudi nasprotoval zahtevam Friderika in kot najbližji sorodnik zahteval dedščino zase, pa glavnega zaščitnika. Seveda je imelo odločiti orožje. Po tedanjih običajih pa je vojskovanje sestojalo v tem, da sta sovražni stranki druga drugi plenili, požigali vasi in mesta ter gradove, pustošili posestva mirnih prebivalcev, ne da bi iskali odločitve v pravih bitkah. Slovenske pokrajine so v teh bojih strašno trpele. Ko pa je že l. 1457. umrl ogrski kralj Ladislav, sta Katarina in Vitovec izgubila glavno oporo in morala sta se kmalu pogoditi s Friderikom. Habsburžani so dobili skoro vso Celjsko dedščino, nekaj gradov je dobil Vitovec, Krško in vdovsko rento pa Katarina. — S tem je bila habsburška oblast v slovenskih dešelah zopet utrjena.

Konec srbske despotovine. Usodnega leta 1456. je umrl sivolasi despot Jurij Branković, ki se je sam imenoval nesrečnega kneza. Zapustil je tri sinove: Grgurja in Štefana, ki sta bila oslepljena, in Lazarja, ki mu je postal naslednik (1456—1458.), a je umrl že čez dobro leto, ne da bi zapustil moških potomcev. Sedaj sta nastali dve stranki; prva je hotela za vsako ceno nadaljevati borbo zoper Turke, druga pa je uvidela nesmiselnost in brezplodnost nadaljne borbe zoper turško premoč ter je hotela mirnega sporazuma z njimi. Med obema 'strujama so se pričeli celo krvavi boji, v katere so se vmešavali Bosanci, posebno pa Turki.

V tem težkem položaju se je porodil načrt, ki bi bil v drugi dobi, v primernejši priliki, lahko najdalekosežnejšega pomena, sedaj pa je pač bilo zanj že prepozno. Bosanski in srbski dvor sta se dogovorila, da se združita Bosna in Srbija s tem, da se Mara, edina hči despota Lazarja, poroči s Štefanom Tomaševićem, bosanskim prestolonaslednikom, ki postane srbski despot. To se je res zgodilo l. 1459., toda Štefanova vlada je trajala le dva meseca. Sultan Mohamed je smatral Tomaševićev prihod za kršenje svojih pravic do vazalne despotovine ter je udaril pod Smederevo. V mestu samem je prevladala turkofilska stranka in čim se je prikazala sultanova vojska, je Štefan Tomašević zapustil Smederevo ter se vrnil v Bosno. Sultan je zavzel mesto in spremenil Srbijo v turško provinco. Srbske države je bilo konec.

Bosna postane turška. Kmalu je ista usoda kakor Srbijo zadelo tudi Bosno. Tu so vladale še vedno žalostne razmere. Avtoriteta kralja Štefana Tomaša (1443—1461), naslednika Tvrtka II. je bila neznatna, plemstvo je bilo še vedno vsemogočno; v Zahtumlju je gospodoval Štefan Vukčić, nečak in naslednik Sandalja Hranica, popolnoma samostojno in je mogel svojo oblast razširiti celo v zapadni del Raške. Ko si je osvojil Mileševo, se je oklical za „hercega sv. Save“ in od te dobe se je Zahumlje začelo imenovati Hercegovina. Ustanovil si je tudi novo pristanišče ob vhodu v Boko Kotorsko, to je današnji Erceg Novi.

Kralj Štefan Tomaš je smatral vzpričo številnih Hunjadijevih zmag za koristno, da se nasloni popolnoma na Ogrsko. Zato se je pobotal s krščanskim zapadom, prestopil v katoliško vero in začel preganjati bogomile ter jih siliti v prestop. Mnogo bogomilov se je zateklo v sosedne dežele, k vojvodi Vukčiću ali pa k sosednim turškim poveljnikom, pozivajoč jih na boj zoper kralja. Med bogomili je splošno prevladovalo nagnenje, raje sprejeti gospodstvo Turkov, ki so puščali versko prostost, nego se podati pod oblast katoliških ogrskih kraljev, ki so hoteli na vsak način spreobrniti bogomile.

Turki pa so svoje bosanske zaveznike izrabljali le v lastno korist. Po padcu despotovine so pričele turške čete od vzhoda in juga vpadati v Bosno, osvojivši si njene obmejne trdnjave.

Po smrti Štefana Tomaša je zavladal v Bosni njegov sin Štefan Tomašević (1461—1463), bivši srbski despot. Ta je upal samo še na pomoč papeža in Matije Korvina, ki so ga na Ogrskem izvolili za kralja po zgodnji smrti Ladislava Postuma. Papežev odposlanec je Štefana okronal za kralja v Jajcu — politično središče Bosne se je bilo med tem preneslo v dolino srednjega Vrbasa — z Matijo Korvinom se je sklenila vojna zveza zoper Turke, celo Štefan Vukčić, bogomil in turški zaveznik, se je sprijaznil s Tomaševićem. V svoji neprevdarnosti je kralj odpovedal sultanu davek, preden se je kaj resnega pripravilo za vojno. Toda sultanu je bilo to le dobrodošla prilika; udaril je v Bosno, kjer se je kralj, ko pomoči ni bilo od nikoder, umaknil iz Jajca v utrjeni Ključ. Tu se je naposled podal sultanovemu podpoveljniku, ki mu je obljubil prost odhod. Toda Mohamed II. ga je kljub temu dal obglaviti pri Jajcu l. 1463. Med tem so se turškim četam udali domala vsi bosanski utrjeni kraji, povečini brez boja. Tako je končal zadnji bosanski kralj, Bosna je postala turška dežela. Mnogo beguncev se je iz nje zateklo v Dalmacijo.

Čim je Matija Korvin izvedel, kaka usoda je zadela Bosance, je nemudoma prihitel preko Save in iztrgal še istega l. 1463. Turkom ves severni del dežele z Jajcem vred. Iz osvojenega ozemlja med Drino in Uno je osnoval dve ogrski banovini: banovino Jajce zapadno od reke Bosne, in banovico Srebrenik, vzhodno od tod, segajočo do Majevice na jugu. Prva je imela Turkom braniti dohod v Hrvatsko, druga pa v Slavonijo in južno Ogrsko. Obe banovini sta se držali nad pol stoletja.

Padec Hercegovine. Za časa turškega navala na Bosno se je hereceg Štefan Vukčić le s težavo obdržal v težko pristopnem gorskem ozemlju. Potem se je bojeval kot zaveznik kralja Matije, ali njegova posest se je vendarle naglo krčila. Za njegovih sinov so si Turki osvojili vso Hercegovino, l. 1482. tudi njen poslednji ostanek Ercegnovi.

Padec Zete. Doljno Zeto so si po padcu despotovine osvojili Benečani, dočim si je v gornji Zeti, skalovitem ozemlju med Skadarskim jezerom in Kotorskim zalivom, pridobil največjo oblast velikaš Štefan Crnojević, ki je priznal benečansko nadoblast. Bojeval se je zoper Turke ter pomagal glasovitemu Skenderbegu, ki se je junaško branil v severni Albaniji zoper turške navale. Ko so po Skenderbegovi smrti (l. 1468.) Turki zavzeli benečansko doljno Zeto s Skadrom, so si osvojili tudi gornjo Zeto, vendar so Crnojevići po smrti Mohameda II. znova zagospodovali v deželi, dasi kot turški vazali. Med njimi je imenitnejši Djordje Crnojević (1490—1496), ki je imel smisel za književnost ter je osnoval v svoji prestolici Cetinju prvo srbsko tiskarno, ki je natisnila več cerkvenih knjig. V tej dobi se prvič pojavi za gornjo Zeto naziv Črna gora. Toda od l. 1499. tudi Zeta ni imela več svojega domačega vladarja, marveč le še turškega namestnika, stolujočega v Skadru.

Notranje razmere v srbskih deželah za despotov. Srbija za despotov v prvi polovici XV. stoletja ni bila mnogo manjša nego za Nemanjičev v XIII. veku; segala je od Donave in Timokevega porečja do Skopske Crne gore in Šar planine, Drine ter morja med Bojano in Kotorom. Toda središče države se je prestavilo daleč na sever v Podonavje. Država je dobila stalnejšo prestolico, za kneza Lazarja Kruševac, potem Beograd in naposled Smederevo.

Oblast despotov je bila mnogo bolj absolutna, nego oblast Nemanjičev. Plemstvo je imelo prav malo moči in ni moglo nasto-

pati zoper despota. Baš nasprotno je bilo v Bosni, kjer je bil kralj poleg vsemogočnih in samopašnih velikašev skoro povsem brez moči. Plemstvo in duhovščina sta se v Srbiji sicer še vedno sestajala na sbore, toda ti niso imeli mnogo vpliva. Tu pa tam so poskušali nižji plemiči živeti po načinu roparskih vitezov.

Srbija je veljala takrat še vedno kot zelo bogata, cvetoča dežela. Vsi sodobni opisi hvalijo njena rodovitna polja, bogate zlate in srebrne rudnike ter zelo gosto obljudenost. Srbski rudniki so imeli svetovni sloves; osobito je bilo znano Novo brdo, kjer so „zlatu in srebru kar orali“. Vsled zelo pogostih vojn je postajala potreba po denarju vedno večja, zato se je za depotov rudarstvo gojilo vedno intenzivneje in otvarjali so se tudi novi rudniki, n. pr. pod Avalo (j. od Beograda) za srebro, za svinec pri Krupnju. Čiščenje rud se je vršilo doma. Denar, in sicer srebrni, se je koval na več mestih, največ v Novem Brdu. Bosanski kralji dolgo niso kovali lastnega denarja, marveč so rabili le dubrovniške novce; šele Tvrtko II. je imel lasten denar.

Trgovina je z začetkom turških vojn jela nazadovati, zakaj javna varnost je s prihodom Turkov pešala, zlasti v goratem ozemlju v bližini Adrije; po drugod pa potopisci hvalijo red in varnost pod turškim gospostvom.

Samostani starejše dobe so pričeli močno propadati; deloma so bili močno poškodovani in oplenjeni v vojnah, deloma ker so izgubili nekdanja bogata posestva in pa ker so vsled rastoče stiske izgubili davčno prostost ter druge privilegije. Med menihi se je nahajalo mnogo beguncev iz Bizanta in iz Bolgarije. Nastajali pa so tudi novi manastiri, ki so jih ustanavljali srbski vladarji od kneza Lazarja dalje, in sicer na severu, največ v porečju Morave. Despoti poslednje dobe pa so ustanavljali samostane v južni Ogrski, osobito v Fruški gori.

Mesta so dobila za časa despotov večje privilegije, vsaj nekatera. Toda nekdanj cvetoča mesta na jugu so propadala (n. pr. Prizren), v primorju so prišla mnoga pod benečansko gospostvo. Lepše so se razvila mesta na severu, kamor se je premaknilo državno središče. Vsled večje nevarnosti so dobila mesta močno, često dvojno obzidje z močnimi stolpi in posebnim gradom.

Pravne in sodne razmere so bile spočetka jako dobro urejene; za Štefana [Lazarevića se je oskrbela nova izdaja Dušanovega zakonika. Toda burna zadnja leta so omajala tudi pravni red.

Vojska je sestojala iz plemičev, kmetov, pastirjev in najemnikov; čete so bile pretežno konjenica in lokostrelci, poleg meča se je pojavila ukrivljena turška sablja. Kmalu pa je začelo postajati vedno važnejše orožje — puška in top.

Literatura izkazuje prevode iz bizantinskih kronik, iz sv. pisma, potem biografije iz domače zgodovine, domači anali i. t. d. Slostvo se je gojilo po samostanih; pečali so se z njim menihi. Prva srbska tiskarna se pojavi v Črni gori l. 1493. V stavbeni umetnosti se kaže vedno večja samostojnost, nastaja lastna, narodna umetnost, temelječa na bizantinskih osnovah. Slike (freske) kažejo največ italijanski vpliv.

Pričetek turških roparskih napadov na Hrvatsko in Slovensko ter južno Ogrsko. Odkar je padla Bosna v njihove roke, so Turki neprestano prihajali s svojimi četami čez mejo, napadali Hrvatsko in Slavonijo, pri čemer sta največ trpeli današnja Dalmacija in Lika. Turške čete pa so divjale še dalje v slovenske pokrajine Kranjsko, južno Štajersko, Koroško in Goriško, pridrle celo v Furlanijo, zlasti ko so se nahajali Turki v vojni z Benečani. Ti napadi so povzročili silno gorja, zakaj njih namen ni bil osvajanje dežele, marveč ropanje in pustošenje. Na tisoče in tisoče ljudi so odpeljali s seboj ter jih ali naselili kot „rajo“ na svojih posestvih ali pa jih prodajali dalje na vzhod.

Prav tako so Turki udarjali preko Save in Donave na slavonska in južnoogrška tla; tudi tam so se leto za letom ponavljale strašne grozote. Iz stalno ogroženega obmejnega ozemlja je pričelo prebivalstvo bežati v varnejše predele.

Ogrski kralj Matija Korvin, ki je slovel kot izkušen in zmagovit poveljnik, energičen in prevdaren vladar, se je na žalost zapletel v dolgotrajne boje na Češkem, tako da je zanemarjal turško mejo. Nekateri hrvatski velikaši, med njimi tudi mogočni Frankopani, ki so imeli v posesti večino zapadne Hrvatske s Primorjem in Krkom, so se vsled tega pričeli obračati za pomoč na Benečane in Friderika III., nemškega cesarja in gospodarja Avstrije.

Obnovitev bosanskega kraljestva. Med tem se je Matija Korvin vendarle z veliko energijo lotil vojne zoper Turke. L. 1472. je dal oklicati in okronati slavonskega velikaša Nikolo Iločkega za bosanskega kralja, z nalogom, da vzame Turkom tudi ostalo Bosno. Nikola Iločki (1472—1477.) je postal vrh tega tudi slavonski in hrvatski ban, tako da je gospodoval nad jako velikim

ozemljem. Toda nad, ki so jih stavili nanj, ni uresničil in kraljevska čast se po njegovi zgodnji smrti ni obnovila.

Obnovitev srbske despotovine. Matija Korvin je podeljeval srbskim velikašem, ki niso marali prenašati turškega jarma, velika posestva na južnem Ogrskem, to je v današnji Vojvodini s Sremom. Da si pridobi v srbskih beguncih obrambo proti neprestanim turškim napadom, je oklical l. 1471. Vuka Grgurovića, sina oslepljenega Grgura, za srbskega despota (1471—1485.), mu podaril mnoga posestva v Sremu in v Hrvatski ter mu podelil poveljstvo nad vsemi srbskimi četami v ogrski službi.

Sedaj se je pričelo divje četovanje na meji. Srbi so upali, da bo mogoče z Matijevo pomočjo osvoboditi Srbijo in obnoviti despotovino v nekdanjem obsegu, zato so prihajali izpod turške oblasti in se v vedno večjem številu zbirali okrog potomca srbskih vladarjev despota Vuka, ki ga je narod vsled nenavadne drznosti in junaštva imenoval Zmaj-despota. Srbske čete so v družbi z ogrskimi in hrvatskimi napadale obmejne turške kraje, čuvale mejo in odbijale turške navale. Da bi lažje prihajali čez Savo, so ustanovili Turki trdnjavo Zaslou (sedaj Šabac), toda l. 1476. sta jo Zmaj-despot in kralj Matija zavzela. Despot je poskusil zavzeti tudi močno Smeredovo, kar pa se mu ni posrečilo. Pač pa so krščanske čete zavzele in požgale mnoga utrjena turška oporišča, med njimi Kruševac in Sarajevo, ali ne da bi se mogle držati v njih. Bojevanje je imelo tedaj značaj medsebojnega uničevanja in pustošenja. Na svojih pohodih so despotove čete iz Srbije odvajale srbske begunce, ki so se nato naseljevali po širnih ravninah južne Ogrske in Srema, odkoder je bilo zbežalo že mnogo prebivalstva. Srbsko naseljevanje na južno Ogrsko je zavzelo prav velike dimenzije; samo v l. 1479—1483. se je preselilo iz Srbije do 200.000 ljudi. Srbski doseljenci so se naselili kot kmetje ali se lotili trgovine, največ so služili v vojski, na kopnem in na vodi, kjer so bili številni osobito na donavskem bojnem ladjevju („šajkaši“).

Kljub silnemu junaštvu in velikim žrtvam je vendarle ostala meja na Donavi in Savi. Na nesrečo se je namreč kralj Matija vedno znova zapletel v vojne na severu, v Češki in Avstriji, ki so ga odvrčale od glavne naloge, obrambe turške meje. Na teh vojnah ga je spremljal tudi despot Vuk, a se vračal vedno znova zopet zoper Turke.

Ko je Zmaj-despot l. 1485. umrl, mu je kralj Matija imenoval za naslednika njegovega bratranca Djurdja. Despot Djurdaj (1486—1496.)

je sicer vneto sodeloval v obrambi obmejnega pasu, toda kake večje akeije ni bilo mogoče začeti, ker se je na nesrečo težišče Korvinovega udejstvovanja prestavilo v polni meri na severozapad. Kralj Matija se je zadovoljil s tem, da je na vsej južni meji ustvaril močan obrambni sistem, kjer se je nadaljevalo z obeh strani krvavo četovanje. Glavno energijo pa je porabljal v to, da si osvoji češke dežele in pa Avstrijo. Osobito dolgotrajna je bila Matijeva borba s Friderikom III., nezmožnim in nepodjetnim Habsburžanom; dvanajst let (1477—1488.) so napadale nebrzdane, v turških bojih posurovele čete Štajersko, Koroško in Kranjsko ter si naposled osvojile Avstrijo; od l. 1885. do svoje smrti je stoloval Matija stalno na Dunaju, s čimer se je syoji glavni nalogi, to je skrbi za južno mejo, še bolj odtujil. Vzpričo uničevalnega načina tedanjega bojevanja so slovenski kraji v teh bojih silno trpeli.

„Kralj Matjaž.“ Kljub temu pa je ostal Korvinu, kralju Matjažu naših narodnih pesmi, sloves nepremagljivega, drznega in sila junaškega vladarja. Ta sloves so mu prinesli njegovi boji s Turki, o katerih se je vzpričo silne stiske raznesel glas jako daleč. Tudi sloves dobrega, pravičnega, zlasti kmetu naklonjenega kralja ima po pravici, zakaj na Ogrskem je ukrotil veliko plemstvo, podpiral pa malo plemstvo, meščane in pa kmetско prebivalstvo. Svoje velike uspehe je dosegel z znamenito „črno vojsko.“ Med Slovenci in Hrvati je ostal pregovor, da „odkar kralj Matjaž spi, nikakršne pravice več ni.“

3. Velika turška ofenziva za Sulejmana Veličastnega.

Ogrska in Hrvatska po Matiji Korvinu. Po Matijevi smrti so na Ogrskem izvolili za kralja Jagelonca Vladislava II. (1490—1516.), češkega kralja, ki pa je bil nezmožen vladar; za njegove vlade je visoko plemstvo zopet povsem prevladalo. Turki so nadaljevali z napadi. L. 1493. je udarila močna vojska bosanskega paše preko Hrvatske v slovenske pokrajine; na povratku so jo počakali hrvatski velikaši, med njimi Frankopani in ban Derenčin, s precejšnjo vojsko na Krbavskem polju, toda zadel jih je katastrofalen poraz; cvet hrvatskega plemstva je obležal na bojišču. Odslej je bila južna Hrvatska stalno ogrožena in prebivalstvo je začelo bežati v Slavonijo in še dalje v Ogrsko. Odslej so se Hrvati začeli vedno češče obračati po pomoč k Maksimilijanu, ki je v Avstriji in Nemčiji postal naslednik Friderika III.

Habsburžani so že dolgo stremeli po tem, da si pridobe Ogrsko. Maksimilijan je sklenil s kraljem Vladislavom pogodbo, da pripade ogrski prestol Habsburžanom v slučaju, da izumre moška vrsta Vladislavova; ta pogodba se je še ojačila z rodbinskimi zvezami. Toda ogrski velikaši so bili zoper te načrte in l. 1505. je ogrski državni zbor sklenil, da zagreši zločin veleizdaje, kdor še kdaj predlaga takega tujca za kralja.

Vladislavu je sledil l. 1516. šele desetletni edini sin Ludovik (1516—1526.); za njegove mladostnosti je prešla Ogrska v popolno razsulo; bilo ni takorekoč nikake avtoritete vzpričo nebrzdanosti velikašev, ki so se bojevali med seboj, ne vojske, ne denarja. Turki so si osvajali polagoma obmejno ozemlje v Hrvatski in Slavoniji, kjer so morali domačini sami skrbeti za obrambo. Hrvatje so tedaj na saboru pričetkom l. 1526. dajali duška svojemu nezadovoljstvu in mnogi velikaši, na čelu jim Frankopani, so zahtevali, da si dežela poišče drugega vladarja in sicer Ferdinanda Habsburškega, drugi pa so nasvetovali, da se podajo pod pokroviteljstvo Benečanov.

Velika turška ofenziva — Sulejman Veličastni. V tem je zasedel prestol sultanov veliki Sulejman (1520—1566.), za katerega vlade je dosegla Turčija višek svoje moči. Dočim je država še za sultana Mohameda II. obsegala le Malo Azijo in Balkanski polotok, se je za Sulejmana, deloma že za njegovega očeta in prednika Selima (1512—1520.), turško gospodstvo razširilo na Armenijo, Mezopotanijo, Sirijo s Palestino, Egipt in Arabijo; nadoblast sultana, ki si je po osvojitvi Egipta (1517.) privzel dostojanstvo kalifa, so priznavali tudi Algir, Tunis in Tripolis ter tatarski kan na Krimu.

Sultan Sulejman Veličastni je takoj pričel ofenzivo proti Ogrski. L. 1521. je oklenil z vojsko Beograd, kjuč do Ogrske in Slavonije, ter ga zavzel. Meščane je preselil v Carigrad, v trdnjavo pa postavil močno janičarsko posadko. Malo prej je že padel Šabac v turške roke; pot v Ogrsko je bila odslej prosta. Istotačasno so bosanski muslimani pod vodstvom sultanovega namestnika Husrev-bega, islamiziranega domačina, ki je silno dvignil Sarajevo, novo bosansko prestolico, osvajali sosedno hrvatsko ozemlje, zavzemši Knin in Skradin.

Bitka pri Mohaču. Borba za ogrski prestol. L. 1526. je udaril Sulejman s silno vojsko na Ogrsko, ki je bila skoro povsem nepripravljena; z majhno vojsko se mu je postavil v bran neizkušeni

kralj Ludovik II. pri Mohaču ter pričel bitko, ne da bi počakal hrvatskih čet pod Frankopanom ter erdeljskih pod Ivanom Zapoljskim. V dveh urah je bila bitka končana in ogrska vojska popolnoma uničena; sam kralj Ludovik je na begu utonil. Sultan je prodril dalje in zavzel Budim, a se je takoj vrnil v Turčijo.

S temi turškimi zmagami je bil porušen močni Korvinov obrambni sistem. Najusodnejše pa je postalo, da se je sedaj vnela krvava domača vojna za prestol. Večina ogrskih velikašev je izvolila za kralja najmogočnejšega izmed sebe, Ivana Zapoljo, manjši del pa Ferdinanda Habsburškega; meč je imel odločiti med njima. Velika večina ogrskih velikašev je bila na strani Ivana Zapoljskega, opirajoč se na državnozborski sklep iz l. 1505., le manjši del je priznaval Ferdinanda, ki pa so ga izvolili tudi Čehi za svojega vladarja.

Tudi v Hrvatski ter Slavoniji je zavladata needinost. Hrvatski sabor je na svojem zborovanju v Cetinu l. 1527. izvolil Ferdinanda za kralja, nadejajoč se od njega pomoči zoper Turke, zgovorivši si že pred izvolitvijo vojaško pomoč zoper nje. Nasprotno pa se je slavonski sabor postavil na stran Ivana Zapoljskega, saj je bila Slavonija mnogo bolj navezana na Ogrsko.

Srbi so po bitki pri Mohaču izgubili zadnje upanje na osvoboditev svoje domovine s pomočjo Ogrov. Na obnovo despotovine tedaj ni bilo več misliti. Vendar je despotsko dostojanstvo obstojalo še dalje; despotu Djurdju je sledil brat Jovan (1496—1502.), ki je z vso vnemo skušal obnoviti nekdanje despotsko gospostvo in je z neprestanimi bojnimi pohodi vznemirjal turško oblast v severni Srbiji in Bosni. Njegova zgodnja smrt je bila tem usodnejša, ker je bil Jovan zadnji moški potomec iz rodu Vuka Brankoviča. Sedaj je bil imenovan za srbskega despota slavonski velikaš Ivan Berislavić (1504—1514.), ki se je oženil z vdovo po despotu Jovanu in je imel, kakor vsi despoti, svoj dvor v Kupinovu v Sremu, obdan s srbskimi velikaši. Njegov sin in naslednik Štefan Berislavić (1514—1535.) je še vedno zbiral okrog sebe junaške srbske čete in begunce, ali naslov despota je pomenjal le še čast in poveljstvo nad Srbi ter posest nad prostranim imetjem. Po nesrečni nesložni volitvi se je Berislavić postavil na Ferdinandovo stran, bojeval pa se je kot poprej pred vsem s Turki, katere je potiskal iz Srema. Mnogo Srbov pa je potegnilo z Zapoljo.

L. 1527. je udaril Ferdinand s češko in nemško vojsko na Ogrsko, porazil Zapoljo, da je moral pobegniti na Poljsko, na kar

ga je večina dežele priznala za kralja. Tedaj pa se je Ivan Zapoljski obrnil na sultana za pomoč, kar je povzročilo popolno spremembo položaja. L. 1529. je sultan brez posebnih težav posedel Ogrsko ter celo oblegal Dunaj, dasi brez uspeha. Že l. 1532. je sledil nov Sulejmanov pohod proti Dunaju, toda hrabri hrvatski vojskovođa Nikola Jurišič, tedaj hkrati kranjski deželni glavar, ga je zadržal v mali zapadnoogrski trdnjavi Kisek (Güns). Po turškem odhodu so se Ferdinandove in Zapoljeve čete trdovratno borile za posest Ogrske, toda odločilnih uspehov ni mogla doseči nobena stran; v glavnem so Habsburžani obdržali zapadni in severni del, Zapolja pa sredino in vzhodni del države; medsebojna borba se je nadaljevala domala brez prestanka.

Turško napredovanje v Hrvatski, Slavoniji in Dalmaciji.

Tekom teh bojev so si Turki po malem osvajali hrvatsko-slavonsko ozemlje. Že l. 1528. so zavzeli Jajce in Banjaluko, dalje Liko s Krbavo tja do Senja, kjer se je samo obala še držala. Prav tako so si podvrgli današnjo severno Dalmacijo, edinole močni Klis je kljuboval turškemu napadu, toda l. 1537. je podlegel tudi ta. V teh bojih so se na habsburški strani bojevali skoro le junaški Uskoki, to je srbohrvatski begunci s turškega ozemlja. — Teritorij Benečanov, ki so se morali istotako skoro neprestano braniti Turkov, se je na dalmatinskem obrežju omejil na primorska mesta in otoke, zakaj vse ozemlje izven mestnih zidov so si bili prisvojili Osmani. — Dubrovnik pa se je očuval s tem, da je po l. 1526. obljubil sultanu davek in priznaval njegovo nadoblast.

Prav tako se je širila turška oblast v Slavoniji; že l. 1532. se je Srem računal k turški zemlji, a Turki so osvojili tudi Osjek, l. 1537. pa važno Požego. Na jugu se je branil le še Bihać.

Kacijanarjev pohod. Smrt poslednjega despota. Turški uspehi so povzročili veliko nezadovoljstvo na Hrvatskem ter močno omajali vero v Ferdinandovo moč. V bojazni, da ne preide dežela na Zapoljevo stran in pa z namenom da se Turkom onemogoči nadaljnje napredovanje, se je Ferdinand odločil za energičnejšo protiakecijo. Poslal je številne čete iz vseh svojih dežel v Slavonijo z nalogom, da prodre proti Osjeku in zavzemo to važno mesto, ki je obvladovalo prehod preko Drave. Za poveljnika vojni ekspediciji je postavil generala Ivana Kacijanarja, kranjskega velikaša in deželnega glavarja, ki se je bil v poslednjih letih jako dobro izkazal v bojih s Turki in z Zapoljo. Tudi velikaši slovenskih po-

krajin so se bili že privadili na bojevanje s Turki in so na njihove napade odgovarjali s tem, da so sami udarjali čez mejo v Bosno, tam požigali, pustošili in plenili ter se vračali z ujetniki in blagom. V Kacijanarjevi vojski se je nahajal s srbskimi četami Pavel Bakić, ki ga je Ferdinand po smrti Štefana Berislavića imenoval za srbskega despota. Toda Kacijanar se je izkazal nevrednega slovesa, ki ga je užival dotlej. Vse vojno podjetje je bilo slabo pripravljeno, vojska slabo disciplinirana; vrh tega je začelo, ko so čete dospele do Osjeka, jesensko deževje, kužne bolezni in pomanjkanje hrane. Za obleganje trdnega Osjeka se je vojska čutila preslabo, zato se je pričela pomikati nazaj. Ko pa so Turki jeli pritiskati za njo, se je umik kmalu spremenil v popoln beg. Najusodnejše je postalo, da so poveljniki, med njimi sam Kacijanar, kakor brez glave na tihem zapustili čete in jih prepustili njihovi usodi. Edini Pavel Bakić je s srbsko konjenico junaško zadrževal Turke kot zadnja straža, a je s svojimi poginil v brezupni borbi, zadnji srbskih despotov. Ostanke Kacijanarjeve vojske so nato Turki uničili v bitki pri Gorjanu, nedaleč od Djakova (okt. 1537.).

Turki si osvoje osrednjo Ogrsko. Ta nepričakovani poraz, ki ga je Kacijanar kmalu plačal z življenjem, je utrdil turško gospostvo v Slavoniji, na Ferdinanda pa je napravil tolik vtis, da se je začel pogajati z Ivanom Zapoljo. L. 1538. se je sklenil v Velikem Varadinu sporazum, v katerem je Ferdinand priznal Zapolji kraljevski naslov in one dele Ogrske, ki jih je imel v rokah, za to pa se je Zapolja zavezal, da ima po njegovi smrti vsa Ogrska pripasti Ferdinandu. Toda ko je Zapolja l. 1540. umrl, so Ogrri kljub pogodbi proglasili njegovega mladoletnega sina Ivana Sigmunda za kralja in ga stavili hkrati pod sultanovo zaščito. Ferdinand si je hotel s silo podvreči deželo, ali s tem je izval sultana na četrto ogrsko vojno. Toda to pot je Sulejman, dospevši v Budim (l. 1541.) proglasil vso zemljo od Blatnega jezera pa do Tise ter od Budima do Save za turški pašaluk, Zatisje in Erdelj pa je prepustil Ivanu Sigmundu v upravo, seveda pod turško nadoblastjo. Ferdinandu ni kazalo drugega, kakor da je l. 1547., po novem Sulejmanovem pohodu, sklenil premirje, v katerem je moral obljubiti sultanu letni davek, a je obdržal zapadno Ogrsko in ostanek Hrvatske ter Slavonije.

Že par let pozneje so si Turki osvojili še Virovitico, Čazmo ter Kostajnico (do l. 1556.), prav tako je tudi ves Banat, kjer je

takrat bival največji del srbskih izseljencev, do l. 1562. prešel v neposredno turško posest.

Zaključek. Vse srbsko ozemlje je prešlo s temi osvojitvami za poldrugo stoletje pod turško oblast in je ostalo povečini celo osrednji predel turške države. Despotsko dostojanstvo se po smrti Pavla Bakića sploh ni več obnovilo. Tudi Hrvatske-Slavonije je ostal le manjši del izven Turčije, a je tvoril obmejno habsburško ozemlje in bil izpostavljen enako kot slovenske pokrajine turškim napadom. Poleg njih so se očuvala samo obmorska dalmatinska mesta z Dubrovnikom turške poplave.

4. Prvi učinki turškega gospodstva.

Vzroki velikih turških uspehov so mnogovrstni. Glavni med njimi je različna notranja uredba države pri Turkih in pri evropskih narodih. Evropske države in slično tudi balkanske so imele fevdalni ustroj; v njih je postalo plemstvo odločujoč politični činitelj. Ker so fevdi postali dedni in so se kopičili v rokah posameznih velikaških rodovin v vedno večje posesti, so postali veliki plemiči zelo mogočni gospodje, katerih glavni cilj je bil povečanje lastne moči na škodo centralne kraljevske oblasti. Zoper vedno bolj naraščajočo premoč partikularističnih stremeljenj velikašev, zoper to oligarhijo so mogli vladarji vršiti uspešno borbo le, če so se oprli na druge sile kakor: meščanstvo, nižje plemstvo ali najemniško vojsko; za to pa so morali imeti tudi dovolj denarnih sredstev (n. pr. iz rudnikov, od davkov in posojil ter daril meščanov). Premoč visokega plemstva je upropaljšala tedanje države ter jih razkrajala na mnogoštevilne majhne državnice samopašnih, za blagor celote brezbriznih, ljubosumno med seboj se bojujočih velikašev. Najlepši primer take razkrajajoče se države je bila Bosna; skoro taka je bila Ogrska po smrti Matije Korvina s Hrvatsko-Slavonijo vred, pa niti država Habsburžanov v XV. in XVI. stoletju ni bila mnogo boljša. Tudi v Srbiji je prevladala oligarhija velikašev baš v najkritičnejši dobi prvih spopadov s Turki. Celo v času neposredne turške nevarnosti so se nadaljevali boji med velikaši.

V nasprotju s tem pa je bila mlada Turčija izrazito vojaško urejena in centralistična država. Vladarjeva avtoriteta je bila neomejena in se je opirala pred vsem na stalno, dobro disciplinirano vojsko, katere jedro so bili janičarji. Zaslužni vojaški poveljniki so tudi

tu dobivali posestva v užitek, v nekak fevd, osobito spahije, služeči na konjih, toda ti fevdi tja do XVIII. stoletja niso postali dedni, marveč jih je sultan vedno znova podeljeval novim možem po zaslugah. Prav tako važna je bila razlika, da je v Turčiji v nasprotju s tedanjo Evropo bodisi fevd ali razna nižja in višja dostojanstva lahko dosegel vsakdo brez ozira na rod in pokoljenje ter narodnost, ne pa le plemič, — predpogoj je bila le — muslimanska vera. Vsa notranja uredba, vsa uprava je bila zgrajena na vojaških temeljih, strogo centralizirano v vladarjevi osebi.

V nasprotju z načinom skrajno težke vojaške opreme in težkega orožja, ki je gospodovalo v tedanjih evropskih in tudi balkanskih vojskah, sestoječih največ iz težke konjenice, so nastopali Turki kot lahko oboroženi in zato silno gibki konjeniki in dobro izvežbani pešci. Tudi bojna taktika je sistematično izrabljala preburno napadanje evropskega sovražnika, napadla običajno junaško prodirajočega nasprotnika v bok z namenom, da zanesse zmedo v njegov bojni red; skoro vselej so se prve bitke med Turki in Evropejci končavale s katastrofalnim porazom za slednje. Turki so jako zgodaj prilagodili svoje orožje modernim iznajdbam smodnika; že v XV. stoletju se je turška artiljerija odlikovala pred vsemi drugimi.

Pričetek turškega gospostva. Po turškem pojmovanju so postale vse dežele, ki so si jih osvojili z orožjem, sultanova last, sultan je odslej razpolagal z zemljo. Običajno so Turki spočetka pustili domače kneze; zahtevali so le letni davek, določeno pomoč v vojni in najvažnejši kraji ali gradovi so morali sprejeti turške posadke. Ker v Turčiji fevdi niso bili dedni, so se ravnali običajno po metodi, da niso pripustili oziroma postavili umrlemu knezu naslednika, marveč so deželo kratkomalo podredili svojim oblastnikom. Dalje je opazati pri Turkih težnjo, pobiti čim največ srbskega plemstva, da je sultan mogel njih posestva podeliti svojim zaslužnim možem. Vsled tega se je ob invaziji Turkov selilo pred vsem plemstvo, najpreje iz južne v severno Srbijo, nato pa še dalje, na Ogiško. Oni, ki so vztrajali še pod turškim gospostvom, so pobegnili pozneje, da se izognejo gotovi pogubi; izseljevali so se tem raje, ker so dobivali na Ogrskem velika posestva; na njih pa so naseljevali svoje ali druge kmetske podložnike, katere so pobudili na izselitev.

Islamiziranje. Verske nestrpnosti Turki spočetka niso kazali; krščanskega prebivalstva niso silili, da bi sprejelo islam. Toda ako

so plemiči hoteli obdržati svojo gospodujočo družabno in gospodarsko pozicijo, so pač morali menjati vero; s tem da je postal velikaš musliman, se mu je odprla pot navzgor, ne le do bogatih posestev, marveč tudi do vseh najvišjih vojaško-političnih mest. V Srbiji sami prestopi v islam niso bili številni, pač pa se je pomuslimanilo vse bogomilsko bosansko prebivalstvo, najhitreje plemstvo. Kmalu po prihodu Turkov je v Bosni bogomilska vera popolnoma izginila; pomuslimanjeni velikaši pa so postali turški upravitelji ter vojaški poveljniki; nekdanja bojevitost in upornost se je prenesla v novo smer: bosanski muslimani so postali najbolj fanatični sultanovi prištaši in najdrznejši ter nenasitni napadaleci sosednih hrvatskih in slovenskih pokrajin. — Prestopi v islam so se dogajali tudi v Črni gori, največ pa med Albanci. Naši muslimani so dosegli v Carigradu jako visoke časti, mnogo jih je doseglo čast velikega vezira. Tudi v janičarski vojski je bilo mnogo vojakov in častnikov iz naših dežel, dostikrat je bila med četami naša govornica občevalni jezik. Saj je bilo sprva baš iz naših pokrajin sila ljudi ugrabljenih in odpeljanih za sužnje; nebroj naših dečkov je moralo v janičarske vojašnice. Naposled pa je bila Srbija ob prihodu Turkov najmočnejša in največja država Balkana, zato ni čudo, da je igral srbsko-hrvatski jezik v evropski Turčiji veliko vlogo. Odposlanci Ferdinanda Habsburškega, med njimi B. Kuripešić iz Gornjega grada, ki je lepo opisal to potovanje, so se mogli l. 1530. v Carigradu sporazumeti le s pomočjo srbsčine. V prvi dobi so imeli sultani in njih pokrajinski oblastniki pisarje Jugoslovane, ki so izdajali listine za jugoslovanske ljudi v našem, ne v turškem jeziku. Znak velikega vpliva, ki so ga dosegli v Carigradu, je dejstvo, da so Turki l. 1557., ko je bil pomuslimanjeni Hercegovce Mehmed paša Sokolović veliki vezir, obnovili srbsko patrijarhijo v Peči, katero so bili ukinili l. 1459., Grkom na ljubo, ter ji podredili vse srbsko pravoslavno prebivalstvo v Turčiji, kar je bilo v narodnem oziru jako velikega pomena.

Beg pred Turki. Selitve. V narodnostnem oziru so se zvršile velike spremembe. Turška invazija je povzročila velike selitve prebivalstva. Turki so občasno z neprestanimi napadi in pustošenji, odvajajoč s seboj ljudi v sužnost, opustošili ozemlje pred svojimi mejami, da so nato lažje napredovali preko močno izpraznjenega ozemlja. Iz ogroženega predela je bežalo prebivalstvo; z doma pa so ga gnale često tudi leta lakote, silna draginja, kuga i. t. d.

Prebivalstvo je bežalo zlasti v primorska mesta ob Jadranu. V dobi 1450—1550. se je mnogo Srbohrvatov in Albancev preselilo celo čez morje v srednjo in južno Italijo. Množice Romanov — pastirjev so se prestavile z makedonskih, tesalskih in osrednjih balkanskih gora proti severozapadu preko Hercegovine. V drugi polovici 15. stoletja so se preselile velike množine Hrvatov in Romanov (Vlahov) iz dalmatinskega in hrvatskega primorja v Istro in na Kvarnerske otoke; njih potomci so danes Čiči. Drug tok Hrvatov se je obrnil proti severu. Najpreje se je selilo plemstvo iz sedanje severne Dalmacije v varnejšo Slavonijo med Dravo in Kapelo in z njimi vred se je širilo tudi ime Hrvatske preko Gvozda tja do Save in dolnje Kolpe. Potem so se velike množice Hrvatov selile v zapadno Ogrsko tja do Bratislave in v vzhodno Avstrijo. Srbi so se selili v severno Bosno, Slavonijo, Srem in južno Ogrsko, največ v Banat, in sicer zlasti v predel ob dolnjem Morišu okrog Arada. Ko so si Turki osvojili tudi te kraje, se je nekaj Srbov umaknilo še dalje in srbski izseljenci so se naselili okrog Budima, po vseh mestih tedanje severozapadne Ogrske; nekateri tudi po Erdelju; vendar je večina oštala v južni Ogrski, odkoder so bili prej Madžari povečini pobegnili. Za orožje sposobni Srbi so večinoma služili v ogrski, pozneje habsburški in Zapoljevi vojski; ko so sredi XVI. stoletja boji nekoliko popustili, so se mnogi Srbi v ogrskih mestih lotili trgovine.

Mnogi Srbi, navajeni na boj in četovanje, pa so stopili v turško vojsko, ako je njihov kraj prišel pod turško oblast. V tej dobi so Turki jemali v službo Srbe kot mornarje na Donavi ali pa kot obmejne čete, zlasti v trdnjavah; to so bili martolozi. Naposled so Turki naseljevali srbsko kmetsko prebivalstvo na zapuščenih posestvih.

Turško gospodstvo je privedlo tudi Turke, ki so se naselili kot kmetsko prebivalstvo le v bližini Egejskega morja, na našem ozemlju samo po nizkih kotlinah na levi strani dolnjega Vardarja in v južni Makedoniji. Pač pa so se naselili Turki po mestih, zlasti po trdnjavah. Z njimi so prišli k nam tudi cigani.

5. Dubrovnik.

Odkar je l. 1358. Dubrovnik priznal nadoblast ogrskih kraljev, jim je plačeval določen letni davek, sicer pa je ostal povsem samostojna republika. Mesto je naglo napredovalo in doseglo v

prvi polovici XV. stoletja višek svoje moči in sijaja, največji razmah trgovine in obrti ter največji obseg svojega državnega teritorija. Republika si je pridobila še otok Mljet in pa obalo tja do Erceg-novega z bogato Konaveljsko dolino in do Stona.

V upravi je ljudstvo izgubilo vpliv in vodstvo vseh poslov je prešlo v XIV. stoletju v roke patricijev. Najvažnejši je bil veliki svet (vele vijeće), v katerem so bili vsi nad 20 let stari mestni plemiči. Veliki svet je dajal zakone in volil uradnike. Kot izvršilna oblast je bil mali svet (malo vijeće) sestoječ iz sedmih izvoljenih članov, ki je volil izmed sebe kneza. Knez (rektor) se je volil od l. 1358. dalje samo na mesec dni, in sicer izmed domačinov ter je imel le reprezentativen značaj. Bival je v sijajni kneževski palači, kjer so se vršili vsi javni posli, zasedanje sveta i. t. d. — Stalne vojske Dubrovnik ni imel, marveč si je pomagal v potrebi z najemniki.

Ko so se Turki pričeli širiti po Balkanskem polotoku, so stopili Dubrovčani kot spretni diplomatje kmalu v zvezo z njimi. Že po padcu Smedereva l. 1459. so jim pričeli plačevati letni davek, ki se je pozneje, ko so postali Turki edini sosed Dubrovnika, še zvišal. S tem so si ohranili mir in si pridobili svobodo trgovanja po vseh balkanskih pokrajinah. Po mohaški katastrofi l. 1526. so Dubrovčani priznali tudi formalno protektorat sultana, s čemer je nehala navidezna nadoblast Ogrske. Dubrovniško ozemlje je ostalo mirno in varno sredi velikih vojn XV. in XVI. stoletja, zato je moglo blagostanje ostati tudi še v XVI. stoletju skoro nezmanjšano; šele s XVII. vekom prične nazadovanje.

Dubrovnik se je nahajal pod kulturnim vplivom bližnje Italije. Zato je doživel z njo vred v XVI. in XVII. stoletju dobo humanizma in renesanse, ki je dala lepo književnost v domačem, t. j. „slovinskem“ ali „ilirskem“ jeziku. (Ivan Gundulić, Junij Palmotić i. dr.)

6. Habsburžani vodijo obrambo proti Turkom.

Habsburžani v XVI. stoletju. Habsburška posest, ki se je za nezmožnega Friderika III. zelo skrčila, je doživela za njegovega sina in naslednika Maksimilijana (1493—1519.) nepričakovano povečanje. Srečne ženitve so pridobile Habsburžanom bogate burgundske dežele, brž nato pa še Španijo, prvo tedanjo svetovno velevlad. Maksimilijanov vnuk Karel (kot nemški cesar 1519—1556.) je zagospodoval državi, v kateri „solnce nikdar ni zašlo“.

Karel V. je prepustil l. 1522. alpske dežele svojemu mlajšemu bratu Ferdinandu (1522—1564.). S tem so se Habsburžani razcepili v špansko in avstrijsko vrsto, ki pa sta se v politiki medsebojno podpirali. Ferdinanda so l. 1526. Čehi izvolili za svojega kralja, za Ogrsko ter Hrvatsko pa se je vnela dolgotrajna vojna s protikraljem Ivanom Zapoljo. S pridobitvijo Češke in deloma Ogrske je bil položen temelj posebni državi avstrijski, toda do belogorske katastrofe l. 1620. je samo vladarjeva oseba vezala vse tri različne dele.

Po bitki pri Mohaču je prešla na avstrijsko-habsburško državo težavna naloga, braniti Turkom napredovanje proti severozapadu. Pri tem so se nahajali poldrugo stoletje, tja do l. 1683., neprestano v defenzivi, v pomoč pa so jim prihajale čete iz Nemčije, katere cesarji so bili avstrijski Habsburžani od l. 1556., in pa iz Španije, ki je bila sama sosed in nasprotnik Turčije v južni Italiji in v atlaški Afriki. Po drugi strani pa so si Habsburžani radi špansko-burgundskih dežel nakopali sovraštvo Francije, ki je obvladalo evropsko politiko v XVI.—XVIII. stoletju.

Ferdinand je pred smrtjo l. 1564. razdelil državo med svoje tri sinove; najstarejšemu Maksimilijanu, ki je postal tudi nemški cesar, je dal Češko, Ogrsko s Hrvatsko in Avstrijo, Ferdinandu Tirolsko, a Karlu Notranjo Avstrijo. Maksimilijanu je po zgodnji smrti sledil najstarejši sin Rudolf (1576—1612), nezmožen vladar-čudak, ki ga je naposled zamenjal brat Matija (1612—1619.).

Velikih vojn med Habsburžani in Turčijo po l. 1547. ni bilo mnogo. Radi erdeljskih zadev se je l. 1566. stari sultan Sulejman dvignil s silno vojsko proti Dunaju. Toda pred Sigetom ga je zadržal Nikola Zrinski z malo hrvatsko vojsko; Sulejman je hotel na vsak način zavzeti mali Siget ter kaznovati Zrinskega, ker je ta s svojimi četami že dolgo vznemirjal turško ozemlje okrog Blatnega jezera. Toda tri dni pred padcem trdnjave je Sulejman umrl; veliki vezir Mehmed Sokolović pa je zamolčal sultanovo smrt. Zrinski le našel s svojimi junaško smrt ob zadnjem izpadu, Turki pa so zavzeli le kup razvalin. Novi sultan je l. 1568. sklenil z Maksimilijanom mir pod enakimi pogoji kakor l. 1547.

Odslej je oficijalno obstojal mir, pravzaprav premirje, med sultanom in cesarjem, ali kljub temu v obmejnem predelu ni skoro nikdar bilo miru.

Turški napadi na slovensko ter hrvatsko ozemlje. Po padcu Bosne prične doba neprestanih turških napadov v hrvatsko in slovensko ozemlje. Prva, najhujša doba vsakoletnih turških navalov je trajala od l. 1469. do 1483., to je do smrti Mohameda Osvojitelja, toda le malo manj številno so se ponavljali še do konca XV. stoletja; napadi so bili le roparskega značaja, ne osvojevalni. Tudi po slovenskih krajih se je že mislilo na izseljevanje. Računa se, da so v teh letih iz naših krajev odgnali v sužnost kakih stotisoč ljudi, ravno toliko pa so jih pobili.

Prvotno obrambo zoper Turke je tvorila pri nas le stalna plemiška vojska, ki pa je bila popolnoma nezadostna. Že l. 1469. se je izdalo povelje, da se oboroži vsa deželna bramba, to je vsaka hiša je morala dati po enega za boj sposobnega moža. Toda ta deželna bramba je bila okorna in za boj z urnimi turškimi jezdecmi malo sposobna. Vrh tega so se nalagali vedno večji „turški“ davki, ki so jih morali plačevati vsi brez izjeme; s tem denarjem so se najemali plačani vojaki, dočim se je deželna bramba opustila. Od Nemčije ni bilo skoro nikake pomoči.

Že v drugi polovici XV. stoletja je prišlo v navado, da so Hrvatje po posebnih selih pošiljali na Kranjsko pismena poročila o pripravljajočem se turškem napadu. Še boljše so služili kresovi; na določenih vrhovih je bil pripravljen suh les in zraven je bila stalna stražnica; kakor hitro se je pojavila turška truma tostran meje, so zagoreli kresovi drug za drugim in prenesli žalostno vest iz Hrvatske in preko slovenskih pokrajin. Ta način obveščevanja se je obdržal vsa stoletja turških napadov.

Poleg tega pa so povsod obzidavali in utrjali mesta, trge in gradove. Kmetje so si gradili preproste obzidane tabore, običajno na griču okrog cerkve; ker se je Turkom skoro vselej zelo mudilo, so tabori, dasi preprosti, vendarle često rešili sosesko.

V prvih dveh desetletjih XVI. stoletja ni bilo turških napadov v naše kraje. Začeli pa so se znova z Sulejmanovim nastopom. Tudi sedaj so prihajale k nam le roparske tolpe bosanskih begov ali paše; glavna turška vojska s sultanom je samo enkrat in sicer l. 1532. stopila na slovensko in hrvatsko-slavonsko ozemlje (Kisek — Maribor — Ptuj — Varaždin), ne glede na vzhodno Slavonijo. Napadi so se ponavljali enako pogosto in silovito, dokler se ni sredi XVI. stoletja polagoma uredila Vojna krajina, ki je večino najhujših napadov zadržala v hrvatsko-slavonskem ozemlju. Toda v tej dobi imamo že mnogo napadov s slovenskega in hrvatskega ozemlja na turške kraje v Bosni.

Nastanek Vojne krajine. Še mnogo hujši in pogostnejši nego na Slovenskem so bili turški napadi v Hrvatski in Slavoniji, kar je še ni prišlo pod turško oblast. Zato so hrvatski velikaši začeli vzdrževati stalno vojsko v obmejnih gradovih in utrjenih mestih. Ker pa so njihove moči vsled izseljevanja in splošnega propadanja postajale nezadostne, so jim pomagali kmalu tudi sosedni notranjeavstrijski stanovi in vladarji. Ferdinand je kot avstrijski nadvojvoda, še za življenja Ludovika II., poslal številne čete za posadke v hrvatskih mestih in gradovih, dobro vedoč, da brani s tem tudi lastne dežele. Še večjo brigo so posvečali Habsburžani obrambi Hrvatske, ko so postali po l. 1526. njeni vladarji. Sedaj se je razvila Vojna krajina, ki pa spčetka ni predstavljala posebnega teritorija, marveč so jo tvorili le krajiški vojaki, ki so sestojali največ iz notranjeavstrijskih čet, najemnikov in hrvatskih velikaških čet. V drugi tretjini XVI. stoletja se je uredila za obrambo Hrvatske stalna vojska, ki ji je bil vrhovni poveljnik kak notranjeavstrijski general. Izmed najimenitnejših poveljnikov je štajerski deželni glavar Ivan Ungnad¹, njegov naslednik pa je bil Ivan Lenkovič. Ta dva sta prva sistematično uredila vojaško obrambo; obmejno ozemlje se je delilo v kapetanije. Že sredi XVI. stoletja se razlikujeta dve krajini: slavonska med Dravo in Kolpo ter hrvatska med Kolpo in morjem.

Pravo življenje v Vojni krajini se je pričelo, ko je kralj in cesar Rudolf prepustil l. 1578. vojaško obrambo Hrvatske nadvojvodi Karlu. Ta je pričel obrambeno delo z veliko energijo, za kar pa je bil že skrajni čas. Zakaj bojeviti bosanski Ferhad paša je silno pritiskal na Krajino; l. 1575. mu je podlegel v bitki pri Budačkem Herbart Turjaški, poveljnik Krajine. Ferhad paša si je poleg tega osvojil celo vrsto trdnjav v Pounju, edinole močni Bihać mu je še kljuboval, osamljeno kakor otok v turškem morju. Nadvojvoda Karel je moral obrambeno črto preložiti z Une na Kolpo. Da bi zaprl Turkom glavno dohodno pot na Kranjsko, vodečo preko Bele Krajine, je dal l. 1579. zgraditi ob sotočju Kolpe, Mrežnice in Korane močno novo trdnjavo Karlovač, ki je postal hkrati stalni sedež generala, poveljujočega hrvaški Krajini. Prav tako je bil Varaždin sedež poveljnika slavonske Krajine. Za obrambo dolnjega Pokuplja je imel skrbeti ban s hrvatskimi stanovi; tamkaj se je pričela razvijati Pokupska ali Banska krajina.

Proti koncu XVI. stoletja se je pričela stvarjati Vojna krajina kot poseben polititični teritorij, izvzet izpod oblasti

bana in sabora, nahajajoč se povsem pod vojaško upravo. Ker pa so hrvatski bani in velikaši skušali obdržati Krajino v svoji upravi, so se pričeli trajni prepiri med krajiškimi poveljniki in banom ter saborom in romale so mnogoštevilne pritožbe na vladarja. Vzroki nezadovoljnosti pa so bili še drugi: za vzdrževanje trdnjav in posadk v Krajini so skrbeli notranjeavstrijski stanovi. Ker pa so bili Habsburžani vedno v denarnih stiskah, je plača za najemnike prihajala jako neredno, prepozno in nezadostno. Vsled tega so najemniki, osobito nemški, često kratkomalo ropali med prebivalstvom. Velikaši so se pritoževali, ker so v Krajini na njihova zemljišča naseljevali Uskoke, ki pa niso postali njim podložni.

Uskoki. Razvoj Vojne krajine je v najtesnejši zvezi s pojavom Uskokov. Iz Bosne in sosednega turškega ozemlja so prihajali neprestano begunci, deloma katoliški, deloma pravoslavni, na hrvatsko-slavonsko ozemlje. V Slavoniji so jih imenovali običajno „prebege“, v Hrvatski pa „uskoke“, pa tudi Vlahe ali Morlake (Maurovlahi). Krajiški poveljniki, katerim je običajno primanjkovalo vojaštva, so jih s habsburškim dovoljenjem sprejemali v službo, njih družine pa naseljevali po posameznih krajih. Kmalu so se nahajali Uskoki v vseh obmejnih posadkah; osobito mnogoštevilni so bili že okrog l. 1530. v močno utrjenem Klisu. Ko pa je ta trdnjava l. 1537. padla v turške roke, so se Uskoki preselili v Senj, kjer so ostali kot stalna posadka ter se s svojimi junaškimi in drznimi čini proslavili daleč na okrog. Nekako v isti dobi so se Uskoki naselili tudi na Gorjancih (Žumberak in Marindol). Uskoke so imenovali kmalu vse begunce — vojake v zapadni Hrvatski, pravi senjski Uskoki pa so se vedno bolj množili z novimi doseljenci. Iz Senja, utrjenega s kopne in z morske strani že po narodi, so odhajali Uskoki neštetokrat na plen na bližnje turško ozemlje; postali so tudi drzni in večji mornarji ter so s svojimi malimi ladjicami napadali ne le turške, marveč pozneje tudi benečanske trgovske ladje. Mesečna plača je vedno prihajala prepozno, običajno pa je sploh izostala; v povsem nerodovitnem kraškem ozemlju Uskokom ni kazalo drugega, kakor prehranjevati se z roparskimi pohodi. To je dovedlo ne le do silnega sovraštva med Turki in Uskoki, marveč tudi med Uskoki in Benečani in že l. 1557. so pričeli prvi očitni spopadi med njimi. Najhujši spopadi so se vršili v dobi od l. 1596. do l. 1617., v kateri so Uskoki kakor nekdanj Neretljani ovirali benečansko trgovino po Jadranskem morju; niti z največjim naporom jih Benečani niso

mogli ukrotiti. Naposled je prišlo l. 1615—17. celo do vojne med Benečani in Habsburžani; njen rezultat je bil, da je moral nadvojvoda Ferdinand Uskoke preseliti v notranjost, njihove ladje sežgati, a v Senj poslati nemško posadko. Uskoke so preselili okrog Otočca in v Žumberak, kjer so se kmalu pomešali med ostalim prebivalstvom.

Srbskohrvatski begunci, ki so se naselili v Vojni krajini, so prejeli znatne privilegije. Oproščeni so bili tlake, desetine katoliški duhovščini in drugih davščin, moški pa so morali služiti v vojski in se oskrbovati sami, kadar niso služili izven Krajine. Kmalu je postala Vojna krajina stalni, skoro neizčrpni rezervoar habsburške vojaške moči.

Turški napadi na Slovensko ponehajo. Radi neprestanih denarnih zadreg so Habsburžani mnogo premalo storili za Vojno krajino in celo XVI. stoletje so si Turki še vedno osvajali obmejne kose Hrvatske in Slavonije. Ali doseglo se je vendarle, vsled brige velikašev iz slovenskih pokrajin, da je Vojna krajina ustavila večino turških roparskih napadov in da so le še posamezni dosegli kranjsko ali štajersko mejo. Zadnji večji turški vpad na Kranjsko se je izvršil l. 1584.

Boji za Sisak. Trajna nevarnost je pretila Krajini od bojevite in plenaželjne Bosne. Prav posebno nevarna doba se je pričela, ko je Hasan paša Pridojević l. 1591. postal bosanski beglerbeg. Ta si je nadel nalogo, zavzeti močno utrjeni Sisak, da bi mu služil kot vpadna vrata proti Zagrebu in preostali Slavoniji in Kranjski. Ko so pričeli Hasanovi napadi na Sisak, je odredil hrvatski sabor občno deželno mobilizacijo (črno vojsko). L. 1592. je paša nasproti Sisku zgradil novo trdnjavo, ki je pozneje dobila ime Petrinja, še istega leta pa je zavzel Bihać, ki je tako dolgo osamljen kljuboval sovražniku. L. 1593. je pričel Hasan paša z močno vojsko odločilno obleganje Siska. Toda iz hrvatskih in slovenskih pokrajin, kjer so povsem točno uvideli dalekosežnost Hasanovega podjetja, so prispele mestu dovolj številne čete na pomoč; poveljevala sta jim hrvatski ban in karlovški general Andrej Turjaški. V bitki pred Siskom dne 22. junija 1593. je bil Hasanpaša popolnoma premagan in je sam našel smrt z mnogimi drugimi turškimi dostojanstveniki.

„Dolga vojna“ (1593—1606.). Zmaga pred Siskom je povzročila silno radost v krščanskem svetu, toda nič manjše ogorčenje v

Carigradu. Pod vplivom bojaželjnega vezira Sinan-paše je sultan (Murat III.) cesarju Rudolfu napovedal vojno, ki je trajala celih štirinajst let („dolga vojna“).

Glavno bojišče je bila severna Ogrska, toda tudi tamkaj se niso vršile večje bitke in nobena stran ni mogla doseči posebnih uspehov. V smeri proti Prekmurju pa so si Turki l. 1600. osvojili Veliko Kanižo; vzhodnoštajerski kraji so pri tem mnogo trpeli. — V Hrvatski in v notranjeavstrijskih pokrajinah so se lotili vojne z večjo vnemo, upajoč da bo mogoče pričeti splošno ofenzivo. Toda pomoč iz Avstrije je bila povsem nezadostna, kar je med hrvatskimi velikaši povzročilo splošno ogorčenje. Po dolgotrajnih bojih okrog Siska in Petrinje, ki so se vršili z menjajočim se uspehom, so na posled (l. 1595.) Turki vendarle izgubili Petrinjo, ki je postala glavna trdnjava Banske krajine; s tem je ostala meja od dolnji Kolpi povsem zasigurana. Toda popolnoma se je ponesrečil napad na Klis (1596.).

Zadnja leta vojne so potekla skoro popolnoma brez večjih bojov. Mir se je sklenil šele na vmešavanje Matije, Rudolfovega brata, na ustju reke Žitve (blizu Komorna). Vsaka stranka je obdržala, kar si je med vojno osvojila, zato so Hrvatski ostale Petrinja, Čazma in Moslavina. Določilo se je, da mora nehati obmejno četo vanje, napadi in ropanje; vsaka stran se zaveže, da bo kaznovala roparske tolpe in prostovoljske čete. Cesar in kralj ne bo več plačeval letnega davka, marveč le enkratno vsoto 200.000 zlatnikov. Ta mir pomeni konec ofenzivnih turških uspehov; Turčija je prehajala v razadovanje.

Uporno gibanje med Srbi in Hrvati v Turčiji 1593—1606.

V drugi polovici XVI. stoletja se je v zapadni Evropi ponovno pojavilo stremljenje, združiti krščanske države za odločilni boj zoper Turke, da se poženo iz Evrope; propagando so vodili papeži. Toda s Turki so se bojevali razen papeža le Španci, Benečani, Genovčani ter Malteški vitezi, katerim je pretila neposredna nevarnost. Navedene države so se zvezale, ko so Turki vzeli Benečanom Ciper, ter oborožile močno brodovje, s katerim je don Juan d'Austria l. 1571. pri Lepantu uničil turško brodovje. S tem je nehala turška moč na morju, drugih posledic pa zmaga ni imela.

Tudi l. 1593. se je papež trudil, da vstvari krščansko zvezo zoper Turke. S habsburške, španske in papeške strani so upali tudi na pomoč balkanskih domačinov samih in so se obračali nanje

s posebnimi zaupniki in proglasi. In res se je v pričakovanju velikih podjetij začelo živahno uporno gibanje med Srbi, Hrvati in Albanci. L. 1594. je nastal upor med Srbi v Banatu, a Turki so ga kmalu udušili. Istočasno so se uprli Srbi okrog Peći, v Črni gori in Hercegovini, duhovščina in plemenski poglavarji so vodili gibanje. Iz maščevanja so Turki odpeljali iz Mileševa telesne ostanke sv. Save ter jih na Vračaru pri Beogradu sežgali (l. 1595.). Ali srbski upori so se ponavljali, osobito l. 1606., ko so Španci udarili na Drač, pripravljajoč večjo akcijo na Balkanu. V Hercegovini, Črni gori in severni Albaniji so se pripravljali na borbo s Turki pod vodstvom peškega patrijarha Jovana. Toda Rudolf II. je sklenil mir, Španija ni začela vojne, — Benečani pa so bili celo turški zavezniki — in Srbi so imeli samo žrtve upornega gibanja.

7. Notranje razmere na Slovenskem in Hrvatskem v XV. in XVI. stoletju.

Na Slovenskem. Kakor v ostalih habsburških deželah, tako pomeni tudi v slovenskih pokrajinah XV. in XVI. stoletje višek moči plemstva in deželnih stanov. Plemstvo je bilo, zlasti v XV. stoletju za vlade nesposobnega Friderika III., silno samopašno in nasilno; običajni so bili pogostni medsebojni boji med velikaši, ki so se tudi vladarjem upirali z orožjem. Ponekod se je razpaslo roparsko viteštvo, v veliko škodo trgovcem, samostanom, popotnikom in slabejšim sploh. Odločilni udarec je zadal viteštvu smodnik, ki je popolnoma izpremenil način bojevanja.

Deželni stanovi so postali v XV. in XVI. stoletju zelo mogočni; njih moč je narasla vsled slabosti vladarjev in vsled rastoče turške nevarnosti, kajti stanovi so vladarjem dovoljevali nove davke, vojne naklade, oni so skrbeli za deželno brambo in si v XVI. veku prisvajali tudi oblast, urejevati cerkvene zadeve. Stanovi so se shajali na deželnih zborih, a kadar ni bilo zasedanja, se je sešel vsaj deželni odbor. Stanovi so se shajali za vsako deželo posebej; v času prav važnih, vse dežele zadevajočih zadev (n. pr. v dobi turške nevarnosti), so se sestajali tudi stanovi iz več dežel skupaj, n. pr. iz vse Notranje Avstrije.

Na čelu stanovom in deželni upravi je bil kot namestnik vladarja deželni glavar, ki ga je imenoval vladar na predlog stanov. Bil je vrhovni sodnik v deželi, sprejemal je od vladarja ukaze, načeloval deželnim zborom in vodil deželno vojsko v boj. Njegov

namestnik je bil deželni upravitelj (Landesverweser). Upravo deželnih financ, gospodarstvo nad posestvi deželnega kneza i. t. d. pa je imel v deželi vicedom.

Mesta so pri nas dosegla v XV. stoletju višek razvoja. Glavni vir bogastvu je bila trgovina; od XIV. stoletja dalje so imela mesta izključno pravico kupčevanja. Vsi okoličani, ki so hoteli svoje pridelke spraviti v denar, so bili prisiljeni, da jih peljejo v mesto na prodaj in si tam nabavijo potrebščine. Trgovci so bili spočetka povčini Slovenci, šele v XVI. stoletju je prevladal vpliv nemškega trgovstva. Pač pa je bila mestna obrt že izza prvih početkov večinoma v nemških rokah. — Cvetočo trgovino po naših krajih je zelo omejilo turško nasilje. — Židje, ki so se že zgodaj naselili v mestih kot središčih trgovine, seveda le z dovoljenjem deželnega kneza, so postali silno bogati. Ljudstvo jih je črtilo in jih pogostem napadalo. Naposled je dal cesar Maksimilijan izgnati žide iz notranjeavstrijskih dežel, kjer se odtlej niso smeli več naseljevati.

Notranje razmere v Hrvatski so bile v tej dobi v mnogem oziru slične onim v slovenskih pokrajinah, zlasti ko so po l. 1526. Habsburžani zavladali tudi na Hrvatskem. Kakor so mnogi kranjski, koroški in štajerski velikaši opravljali važne službe v Hrvatski in Slavoniji, prav tako so si hrvatski velikaši pridobili posestva na Slovenskem in tamkaj dosegli visoka dostojanstva. Vedno več je bilo stikov in skupnosti med sosednimi deželami.

Uprava Hrvatske je bila ločena od Ogrske. Hrvatska se je v tej dobi še vedno ločila od Slavonije; prav tako je imela vsaka dežela svojega posebnega bana in svoj sabor. Toda ko se je tekom XVI. stoletja turška oblast tako razširila, da so ostali le še ostanki nekdanjega hrvatskega kraljestva („reliquiae reliquiarum“), je kralj od druge polovice XVI. stoletja dalje imenoval enega samega bana za vso Hrvatsko in Slavonijo. Tudi sabora sta sprva zborovala skupno, od l. 1558. pa sta se spojila za trajno v eden sabor. Sabor je imel vso kompetenco za vso notranjo upravo dežele. Sabor je zasedal običajno po več dni; nanj so prihajali vsi cerkveni in svetni velikaši, nižje plemstvo in zastopniki mest. Sabor je opravljal tudi najvišjo sodno oblast.

Mesta so v dobi naraščajočega turškega pritiska gubila pomen za trgovino in so postala v prvi vrsti trdnjave zoper Turke ter so imela močne posadke, sestoječe povčini iz tujega vojaštva. Vzpiččo občno nesigurnosti je trgovina silno zastala, kar je bilo vzrok splošnega gospodarskega nazadovanja.

Velike spremembe so se zvršile v prebivalstvu. Gostota se je povečini zmanjšala; mnogo ljudi je zbežalo iz dežele, a na njih mesta so prišli begunci iz Turčije. Doseljevanje madžarskega plemstva, ki se je vršilo v zelo veliki meri v Slavoniji, je v dobi turške invazije prenehalo, pričelo pa je priseljevanje Nemcev.

8. Kmetски upori.

Stanje kmetskega prebivalstva in graščakov. Kmetски upori koncem srednjega veka so bili splošen evropski pojav. Imeli so svoje splošne, povsod se pojavljajoče vzroke in pa take, ki jih opažamo le pri nas.

Koncem srednjega veka je izgubljalo plemstvo dotedanje gospodujoče stališče; z upeljavo smodnika so začeli oboroževati navadne podložnike in jemati najemnike. Zato je bilo plemstvo prisiljeno, zvišati dohodke svojih posestev, s katerimi je jelo intenzivneje gospodariti. Ker je popolnoma prevladalo denarno gospodarstvo, so imeli vsi proizvodi zemlje večjo vrednost. Ker so se vsled živahnije trgovine in obrti kapovali mnogi preje ne rabljeni predmeti, je dobival denar tem večjo vrednost. Zato so graščaki zviševali davščine in služnosti svojih podložnikov, bodisi da so zahtevali strožje plačevanje starih, že napol pozabljenih davkov ali pa da so uvajali nove doklade poleg prejšnjih, zapisanih v urbarjih. Pri tem so se opirali na rimsko pravo, ki se je baš takrat vpeljavalo in ki je dovoljevalo vladajočemu poljubno zvišati bremena podložnih, kakor da so kmetски podložniki enaki starim sužnjem. Za lov, za pašo, za sekanje v gozdih so zahtevali denarno odškodnino, kar se prej ni delalo. Zvišali so davke, ki jih je bilo treba plačati o priliki smrti gospodarja, za premembo posesti, za dovoljenje, postaviti novo stavbo i. t. d. Močno se je povečala tlaka, na kar so se kmetje prav posebno jezili.

Toda mnoge od svojih zahtev so stavili graščaki le, ker so od njih samih deželni knezi zahtevali višje dohodke, kajti tedanja uprava je postajala manj enostavna in dražja (pričetek uradništva, najemniki). V slovenskih in hrvatskih krajih še prav posebno, ker se je tu položaj vseh slojev močno poslabšal.

Glavni vzrok so bili turški napadi. Deželni knezi so zapovedali, da se morajo obzidja mest in gradov popraviti; pri utrjevalnih delih so morali tlačaniti pred vsem kmetje, ne da bi se zato običajna tlaka zmanjšala. Ko pa so prišli Turki, so baš kmetje,

ki jih niso čuvali trdni zidovi, največ trpeli; če so sami ušli roparskim rokam, jim je bilo često vpepeljeno imetje, ugrabljena živina. Če je ostala kmetija brez gospodarja in ni bilo dobiti drugega kmeta, kar se je često dogajalo, so graščaki vse davke in tlako zapuščene kmetije naložili ostalim hišam. Vrh tega so za vzdrževanje večjih čet zoper Turke vpeljali še poseben turški davek, ki se je prevalil seveda na kmetiska ramena. Cesar Friderik III., ki je bil silno skop in v vednih denarnih zadregah, je vpeljal novo osebno naklado, ki jo je moral vsakdo plačevati; nanjo so bili kmetje posebno jezni, domnevajoč, da so jo graščaki vpeljali samolastno. Za turških napadov so morali tudi kmetje na vojno.

Kmetско stisko so povečali pogostni boji med velikaši samimi, borba za celjsko dedščino, ogrski naval i. t. d. Prav posebno je vojna med Maksimilijanom Habsburškim in Benečani (1508—1518.) oškodovala slovenske pokrajine. To vojno, ki jo je sicer začel Maksimilijan, so skušali izrabiti Benečani, da si osvoje Goriško, ki je postala habsburška šele l. 1500. Kljub začetnim uspehom se jim to ni posrečilo. Dolgotrajna vojna pa je povzročila, da je zastala trgovina in da naši kmetje niso mogli prodajati svojih pridelkov.

Prvi kmetški upori na Slovenskem. Prvi večji kmetški upor na Slovenskem se je sprožil l. 1478. na Koroškem s središčem v Zilski dolini. Tu so se kmetje najpreje družili v tajne kmetške zveze ali „punte“, kjer so se dogovarjali najprej o mirni, potem tudi o nasilni borbi z gospodo. Toda neizvežbane in neurejene kmetške trume so najprej pobili Turki, ki so ravno pridrli čez Predil na Koroško, ostanek pa je polovila in kaznovala gospoda.

Leta 1515. je nastal večji kmetški upor in se brž razširil po Kranjskem, spodnjem Štajerskem in Koroškem. Povsod so se ustanavljali „kmetški punti“, geslo gibanja je bil boj „za staro pravdo“, to je za stare pravice, kakor so napisane v urbarjih. Kmetje so se najpreje obrnili s pritožbami na cesarja Maksimilijana; ko je bil ta korak brez uspeha, je nastal splošen upor. Razjarjeni kmetje so naskočili nekatere gradove in jih požgali, najbolj osovražene plemenitaše pa pomorili — največ na Dolenjskem — ter zavzeli celo nekatera utrjena mesta, med njimi Brežice. Toda kmetje niso imeli enotnega vodstva, niti primernega orožja, niti niso bili vojaško izvežbani. Zato so jih mogle ugnati že razmeroma maloštevilne čete, ki jih je zbralo plemstvo; Korošce pri Starem dvoru blizu Velikovca, Štajerce pri Vuzenici ter pri Celju,

glavno skupino pri Brežicah, kranjski uporniki pa so se na to razpršili. V treh mesecih se je upor končal, sledila mu je stroga, povečini prav kruta kazen. Kmetje so morali odslej plačevati še poseben „puntarski davek.“

Kmetški upor v južni Ogrski. Na izbruh upora na Slovenskem so vplivale vesti o kmetških uporih po drugod. Razen na južnem Nemškem je prišlo do velikega kmetškega upora v južni Ogrski l. 1509. Tam se je pripravljala velika križarska vojska zoper Turke in zanjso pridobili osobito kmete v jako velikem številu, ker so od zmage nad Turki pričakovali zboljšanja svojega položaja. Ko pa je zbrana kmetška križarska vojska pričela zahtevati od gospode olajšav za kmetški stan, velikaši seveda niso marali ugoditi kmetom; prepovedali so jim celo nadaljno vstopanje v križarsko vojsko, zbranim četam pa zapovedali, naj se razidejo. To je bil znak za pričetek splošnega upora; kmetje-križarji so pričeli pod vodstvom svojega poveljnika Jurija Dože, plemiča iz Erdelja, napadati in požigati gradove, pobijati plemenitaše; zavzeli so tudi več utrjenih mest ob dolnjem Morišu. Tu se je nahajalo središče upora, ki pa se je razširil preko Banata, Bačke in celo v Srem, tedaj v ozemlje, kjer je bilo naseljenih največ Srbov. Srbi so se razcepili v dva tabora; nekateri so stopili na stran upornikov, drugi so jim bili nasprotni in mnoge srbske čete so se pod vodstvom srbskih velikašev borile zoper nje. Toda kmalu je ogrska plemenitaška vojska pod poveljstvom Ivana Zapoljskega popolnoma razbila upornike, baš ko so bili pričeli oblegati Temišvar; ujetega vodjo Dožo so na nečloveški način mučili s tem, da so ga deli na razbeljeni železni stol in mu položili razbeljeno krono na glavo.

Car Jovan Nenad. Vsaj do neke mere spada v vrsto kmetških uporov tudi nenavadni pojav carja Jovana med Srbi južne Ogrske. Ta mož neznanega pokoljenja, ki pa je veljal za potomca grških cesarjev ali vsaj prejšnjih srbskih despotov, je koncem nesrečnega leta 1526. zbral okrog sebe izredno številne srbske trume, 10.000—15.000 mož, ter z njimi v kratki dobi pregnal vse Turke iz Banata ter Bačke. Po teh zmagah si je car, kakor se je imenoval, uredil prestolico v Subotici, — pozneje jo je prestavil v Segedin —; obdajala ga je četa 600 uniformiranih mladeničev „janičarjev“; smatral se je za poklicanega, da izžene Turke tudi z Balkana in osvobodi Srbe. Svoje trume, ki so ga silno spoštovale, je energični in pobožni mož plačeval redno in dobro; sredstva je dobil na ta

način, da je zavzemal gradove velikašev ter plenil trgovce in Turke. Dotedanji poveljniki Srbov v Ogrski, vsi plemenitaši, so se nahajali večinoma v sovražnem razmerju do njega. Nenavadnega ljudskega in narodnega voditelja, o katerem se je glas širil z veliko brzino po vsej Evropi, je pridobil zase Ferdinand Habsburški za boj zoper Zapoljo. Car Jovan je dosegel tudi v bojih s Zapoljevo vojsko velike uspehe, ali v Segedinu ga je zadel zahrbtno iz neke hiše smrtonosni strel. Po smrti voditelja (julij l. 1527.) so se njegove čete v kratkem razpršile.

Hrvatsko-slovenski kmetски upor l. 1572—73. Na Slovenskem, kjer se stanje kmetov po l. 1515. ni niti najmanj izboljšalo, je prišlo še ponovno do novih krvavih izbruhov nezadovoljnosti. Največje uporno gibanje je nastalo l. 1573., ko so slovenski kmetje nastopali skupno s hrvatskimi.

Vzroki kmetске nezadovoljnosti so bili na Hrvatskem v glavnem isti kot na Slovenskem, saj je bil fevdalni sistem tudi tam popolnoma prevladal in turški napadi so bili celo pogostnejši. Najpreje je prišlo koncem l. 1572. do kmetskega upora na posestvih Ferenc Tahija, nenavadno nasilnega in neusmiljenega madžarskega graščaka v Stubici in Susedgradu; odtod se je upor razširil na vse hrvatsko Zagorje in se naperil sploh zoper gospodo. Tudi tu so kmetje poskusili najprej mirnim potom zboljšanje svojega položaja; šele ko se jim to ni posrečilo, so posegli po orožju. Kakor so izpovedovali pozneje na sodni preiskavi, so se kmetje uprli za občno svobodo in stanovsko enakost, za splošno plačevanje davka in občno vojaško dolžnost za obrambo domovine ter za odpravo mitnic in carine v korist trgovine in prometa. Vladarju so hoteli ostati zvesti, ali poleg njega niso hoteli služiti nikomur drugemu. Po zmagi so nameravali v Zagrebu osnovati posebno cesarsko vlado, v kateri bi sami pobirali davke in davščine sploh ter tudi sami skrbeli za varstvo meje. Geslo je bilo tudi tu „za staro pravico.“

Iz hrvatskega Zagorja se je uporno kmetsko gibanje hitro razširilo tudi po sosednjem Kranjskem in Štajerskem, tem bolj, ker so hrvatski velikaši imeli posestva v teh deželah in so kmetje živahno občevali preko Sotle. Ferenc Tahij, zoper katerega se je obračal glavni srd hrvatskih kmetov, je imel graščino Stattenberg pri Makolah blizu Poljčan. Tu je najprej vzplamtel upor slovenskih kmetov.

Uporni hrvatski kmetje so si takoj spočetka v Stubici postavili vodstvo treh najenergičnejših mož, med katerimi je bil glavni Ma-

tija Gubec, hkrati vrhovni sodnik; za poveljnika vojski so postavili Ilija Gregorića, rodom iz bližine Metlike, izurjenega v vojaških zadevah. V januarju l. 1573. se je zbrala zagorska vojska v Stubici; glavni del je ostal tamkaj v svrhu varstva proti Turkom, Gregorić pa je prodiral z ostalimi četami ob Savi navzgor, da pridobi za uporniško stvar tudi slovenske kmete in Uskoke ter jih privede s seboj v središče upora. Toda oddelek, ki ga je poslal ob Krki navzgor po Dolenjce, so premagali Uskoki pod Turnovim poveljstvom pri Krškem (5. feb.), a Gregorić je šel preko Sevnice, Planine in Kozja, kjer so se mu povsod pridruževali štajerski kmetje. Toda pri Sv. Petru pod Sv. gorami je vojska štajerske gospode razbila in razpršila njegove trume (8. febr.). Hrvatska banska vojska je dne 9. februarja navalila na glavno kmetско silo pri Stubici ter jo po junaškem, jako krepkem odporu vendarle premagala in razpršila. Mnogo kmetov je bilo pobešenih, tudi vsi vodje so bili ujeti in usmrčeni; Gubca so po Doževem primeru v Zagrebu na nečloveški način mučili do smrti.

Položaj kmetov se ni niti najmanj izboljšal, zato je prišlo še ponovno do manjših uporov, ki so bili seveda istotako neuspešni.

9. Reformacija in protireformacija na Slovenskem in Hrvatskem.

Vzroki uspehov reformacijskega gibanja so bili pri nas isti kot v ostali Evropi. Višja duhovščina je bila po večini tujega rodu, pripadajoča plemiškim rodominam ter se je pečala dostikrat več s političnimi nego cerkvenimi posli. Navadno je imel vsak cerkveni dostojanstvenik po več cerkvenih mest, n. pr. po več župnij ali proštij i. t. d. Sam je upravljal le eno službo ali niti te ne; najel si je tedaj v pomoč duhovnike-vikarje, katerim je prepustil le majhen del dohodkov. Vsled tega so bili nižji duhovniki zelo siromašni in so se morali pečati s postranskimi posli (krčmarstvo, kupčija i. t. d.). Nižja duhovščina je bila jako malo izobražena in je često živela kaj malo vzgledno; nadzorstva z višjih cerkvenih mest je bilo malo. Tudi turške vojne so vplivale; razdejanje cerkva in samostanov, visoki davki na cerkvena premoženja, oddaja cerkvenih dragocenosti v vojne svrhe. Velikega pomena so bile tudi patronatske pravice plemičev; z njih pomočjo so postavljali župnike in druge duhovnike po svoji volji.

Širjenje reformacije na Slovenskem. Lutrov nauk se je pri nas razširjal najprej po mestih, kjer se je kmalu udomačil med meščanstvom. K njegovemu razširjanju so mnogo pripomogli dijaki iz naših krajev, ki so takrat študirali v velikem številu po univerzah v južni in srednji Nemčiji (Tübingen, Wittenberg, Jena), nahajajočih se že v luteranstvu. Odločilno je postalo, da so se Lutrova nauka oprijeli plemiči. Augsburški verski mir (l. 1555.) je uzakonil, da določa deželni knez vero svojim podanikom. („Cuius regio, eius religio“). Habsburžani so ostali zvesti katoliški veri, zato so v svojih deželah takoj ostro nastopali zoper luterance; toda z uspehom so se jim upirali velikaši, ki so baš takrat v stanovih dosegli svojo največjo moč. Da dosežejo od njih denarna in vojaška sredstva zoper Turke, so morali Habsburžani dovoljevati velike verske koncesije v prid protestanstvu, katerega glavni pospeševatelj je postalo plemstvo. L. 1572. je moral nadvojvoda Karel deželnemu zboru v Gradcu dovoliti popolno svobodo vesti in bogoslužja za plemstvo in za njega podložnike. L. 1578. pa je moral v Brucku skupnemu zboru deželnih stanov Notranje Avstrije nele potrditi te koncesije za vse tri notranje-avstrijske dežele, marveč dovoliti enako svobodo vesti in bogoslužja za prebivalce Ljubljane, Celoveca, Judenburga in Gradea, ostalim deželnoknežjim mestom in posestvom pa vsaj svobodo vesti (bruška pacifikacija). Štiri največja mesta so si mogla sedaj osnovati protestantsko cerkveno organizacijo, molilnice in šole; ostala mesta, ki niso dobila pravice bogoslužja, pa so imela vse to v — plemičem podložni okolici.

Protestantska propaganda je bila tako uspešna, da je postalo plemstvo že skoro popolnoma evangelijsko, skoro prav tako tudi meščanstvo in celo po kmetih je bilo že mnogo reformirancev. Med Slovenci se je Lutrova vera širila največ s pomočjo domače besede in knjige, saj je prinesla protestantska doba pričetek slovenske književnosti. L. 1550. je izdal Trubar prvi dve slovenski knjigi, l. 1584. je izšel prvi slovenski prevod sv. pisma, delo Jurija Dalmatina, istega leta 1584. je izšla prva slovenska slovnica („Arcticae horulae“), delo Adama Bohoriča, ki je uredil tudi slovenski pravopis in pisavo („bohoričica“). V Ljubljani se je ustanovila l. 1575. slovenska tiskarna.

Protestantsko versko in kulturno delo je bilo omogočeno z izdatno denarno in politično pomočjo stanov. Med plemiči je bil najznamenitejši podpornik slovenske in hrvatske književnosti štajer-

ski baron Ivan Ungnad, ki je v Urachu na Württemberškem ustanovil jugoslovansko tiskarno.

Protireformacija na Slovenskem. Toda protireformacija je začela kmalu tudi v Notranji Avstriji. Nadvojvoda Karel je smatral koncesije, dovoljene protestantom, le za izsiljene; kakor hitro se je vnanji položaj zanj nekoliko izboljšal, je začel po l. 1580. nastopati vedno strožje zoper luterance. Začel je izganjati predikante in protestantske učitelje iz mest in trgov. Že prej (l. 1572.) je poklical jezuite v Gradec ter jim izročil tamkajšnjo, na novo ustanovljeno univerzo; prepovedal je trgov in mestom, da bi njih mladeniči študirali drugje nego v Gradcu. Protestanti se niso več trpeli kot mestni svetovalci ter sodniki; tudi se niso 'smeli doseljevati na novo v mesta in trge. Po drugi strani so cerkvene oblasti skrbele za večjo izobrazbo duhovščine, za strožjo disciplino in red i. t. d.; l. 1595. so prišli jezuiti tudi v Ljubljano.

Prava rekatolizacija pa se je izvršila za Karlovega sina in naslednika Ferdinanda, jezuitskega gojenca. Ta je l. 1598. dal z brezobzirno odločnostjo izgnati vse predikante, zapreti protestantske cerkve in prepovedal vršiti evangeljsko bogoslužje. L. 1599. je izdal poziv na protestantske meščane, naj se ali povrneje v katoliško vero ali pa prodado svoje imetje in se izselijo. Slične odredbe so bile sicer izdane že prej, toda ostale so le na papirju; nadvojvoda Ferdinand pa jih je udeležil z železno strogostjo. Glavno orodje so bile pri tem reformacijske ali verske komisije, sestavljene iz zastopnikov katoliške cerkve, nadvojvodovih pooblaščenecv in močnega vojaškega spremstva. Komisije so v dobi l. 1599.—1601. prehodile vse tri notranjeavstrijske dežele; ko je dospela komisija v kraj, je sklicala vse moške in ženske v mestno hišo ali v cerkev, kjer jim je škof, načelnik komisije, raztolmačil bistvene razlike med katoliško in protestantsko vero. Nato so morali vsi priseči, da se bodo ravnali po katoliških verskih predpisih; kdor ni hotel priseči, se je moral izseliti. Hkrati so komisije podrle protestantske cerkve, zaplenile in sežgale protestantske knjige ter sploh uničile sleherni sled luteranstva. Delovanje reformacijskih komisij, pod vodstvom ljubljanskega škofa Hrena in sekovskega škofa Stobeja, je iztrebilo protestantizem popolnoma; edinole plemstvo po gradovih mu je moglo še ostati zvesto. Na Koroškem so se obdržali protestanti po nekaterih gorskih vaseh na severu in zapadu, v slovenskem delu samo v Zilski dolini; tjakaj namreč niso dospele komisije.

Protestantizem pri nas ni pokazal mnogo odporne sile; plemstvo si ni upalo odločneje nastopiti zoper vojvodove ukrepe. Toda po belogorski zmagi je izšla l. 1628. odredba, po kateri so se morali tudi plemiči ali pokatoličaniti ali se izseliti.

Reformacija med Hrvati. Ker so bili Benečani Lutrovi veri odločno protivni, se ta ni mogla širiti nikjer na njihovem ozemlju. Nekoliko več se je vdomačila v habsburški Istri, toda odločen pritisk jo je kmalu iztrebil. V Istri in prav tako v hrvatskem Primorju nova vera ni našla toliko odziva kakor po Slovenskem, kajti tam kaj se je itak v bogoslužju rabil domači cerkvenoslovanski jezik, vsled česar protestantski prevodi cerkvenih knjig, pisani v latinici, cirilici in glagolici, niso našli toliko odziva.

Živahnější je bil protestantski pokret v Vojni krajini, kjer so ga podpirali kranjski in štajerski plemiči, osobito baron Ivan Ungnad, ki je bil dolgo poveljnik Vojne krajine. Ungnadova tiskarna je tiskala tudi hrvatske protestantske knjige z latinskimi, glagolskimi in cirilskimi pismenkami, pri čemer imata za hrvatsko književnost glavne zasluge Istran Štefan Konzul in Matija Franković (Flacius Illyricus). Ungnadov krog je nameraval s pomočjo teh knjig razširiti protestantsko propagando na ves Balkanski polotok, češ, da se hrvatski jezik govori tja do Carigrada. Celo Trubarja so pregovarjali, naj prične pisati v tem jeziku. Nova vera je na Hrvatskem našla precej odziva med meščani, osobito v Zagrebu, Koprivnici in Varaždinu, sprejeli so jo tudi nekateri velikaši, med njimi sigetski junak Nikola Zrinski, zlasti pa njegov sin Jurij. Ta je ustanovil l. 1572. tiskarno v Nedelišču v Medjimurju, kjer se je Lutrova vera najbolj ukoreninila. Tu se je natisnilo obilo knjig v domačem kajkavskem narečju; rabile so se tudi v slovenski štajerski. Kajkavska hrvatska književnost se je nadaljevala odslej tja v XIX. stoletje.

Protireformacija na Hrvatskem. Vendar se protestantizem v Hrvatski ni razširil do tolike mere kot na Slovenskem. Protireformacija je tudi tu povsem zmagala. Zagrebški škof je poklical jezuite v Zagreb in pričel delovati zoper predikante. Plemstvo je itak ostalo v večini katoliško in l. 1604. je hrvatski sabor izposloval zakon, po katerem je ostala edinole katoliška vera priznana kot dopuščena na hrvatskih tleh. Lutrovo vero so kmalu iztrebili, plemstvo z Zrinskimi vred je bilo kmalu zopet katoliško.

Protestantizem v Prekmurju. Najsvobodneje se je širila protestantska vera na Ogrskem, kjer je našla privržencev med vsemi sloji; tudi med prekmurskimi Slovenci se je močno udomačila in sicer evangeljska veroizpoved, dočim so se kalvinstva oprijeli največ Madžari. Na Ogrskem so se vsi protireformacijski poskusi ponesrečili vsled odpora bojevitejšega in radikalnejšega kalvinstva in tako so se mogli ohraniti tudi prekmurski slovenski protestanti.

VI. Avstrija se okrepi na temelju absolutizma in centralizacije. Avstrijska ofenziva zoper Turčijo, ki propada in se umika. Sodelovanje Srbov.

1. Doba državnega absolutizma in centralizacije.

Začetek absolutizma v Notranji Avstriji. Ferdinandova protireformacijska politika v Notranji Avstriji ni le iztrebila protestantstva, marveč je pomenila tudi konec politične premoči plemstva in deželnih stanov nad deželnim knezom. Proti plemstvu, ki je seveda poskušalo pridobiti si nekdanji vpliv, se je mogel Ferdinand v deželnih zborih opirati na mestne zastopnike, ki so bili po l. 1601. vsi katoliki. Ko je nov odlok l. 1628. prepovedal protestantskim plemičem nadaljno bivanje v Notranji Avstriji in so se mnogi res izselili, je bila moč velikašev popolnoma strta. Na mesto vlade plemiških deželnih stanov je stopil državni absolutizem.

Absolutizem in centralizacija v Avstriji. L. 1619. je Ferdinand Notranjeavstrijski po Matijeви smrti postal vladar tudi v Dolnji in Gornji Avstriji, v Češki in Ogrski s Hrvatsko. Zmaga na Beli gori (l. 1620.) mu je omogočila izvesti protireformacijo tudi v Avstriji in na Češkem, hkrati pa tudi tam streti moč plemstva in vpeljati absolutizem. Obenem je češke dežele, ki so bile dotlej le po personalni uniji zvezane z alpskimi in Ogrsko-Hrvatsko, podredil v mnogih ozirih svoji centralni vladi na Dunaju; začela se je centralizacija, na Češkem združena z germanizacijo. Tridesetletna vojna je bila vzrok, da dvor ni mogel istega izvesti tudi na Ogrskem in Hrvatskem.

Tridesetletna vojna se ni vršila na našem ozemlju. Udeleževale so se je plemiške čete s slovenskega in hrvatskega ozemlja v manjšem številu, pač pa so se nabirali najemniki tudi po naših krajih. Silno so trpele tudi naše pokrajine pod izrednimi davki in nakladami ter vojaškimi nastanitvami; vrednost denarja se je s čezmernim poslabševanjem skoro popolnoma uničila, zavladata je strašna druginja in pomanjkanje ter lakota. Nastala je splošna beda: „gospoda mora jesti črni krub, reveži pa niti črnega nimajo“. V teh stiskah so znova nastali kmetski upori, na Tolminskem l. 1627. in zlasti l. 1713., na slovenskem Štajerskem l. 1635., manjši tudi drugod, ne da bi prinesli kmetom kakih uspehov.

Absolutistične težnje Habsburžanov v Hrvatski. Spori radi Vojne krajine. Kolikor bolj se je Vojna krajina organizirala kot poseben politični teritorij, toliko bolj se je izmikala izpod oblasti bana in sabora. Sabor je ponovno zahteval, da se nad Krajino obnovi banska oblast, in da se za poveljnike v njej imenujejo domači velikaši, ali uspeha ni dosegel. Neprestani so bili prepiri med tujimi, največ nemškimi častniki in hrvatskimi velikaši, ki so tožili nad njihovo nasilnostjo in oblastnostjo. V Vojno krajino so prihajali še vedno begunci, največ pravoslavni Srbi, s sosednega turškega ozemlja; krajiški poveljniki so jih privabljali z vsemi sredstvi in jih naseljevali po hrvatski in slavonski Krajini, kjer je bilo ostalo mnogo zemlje neposeljene, osobito okrog utrjenih krajev. Hrvatska gospoda je energično zahtevala, da jim morajo biti doseljeneci podložni in jim plačevati davke ter delati tlako, a katoliški cerkvi plačevati desetino, češ da so se naselili na njihovem zemljišču; v ostalem pa je bila z naselitvijo zadovoljna. Spor se je končal s tem, da je Ferdinand, ki je Krajino definitivno razdelil v Karlovški in Varaždinski generalat, l. 1630. doseljencem podelil privilegij, da ostanejo le krajiški vojaki, a ne podložniki hrvatske gospode, ter si sami volijo vašeke župane, kneze imenovane. S tem aktom je postala Krajina definitivno poseben političen teritorij pod upravo vojaške oblasti. Doseljeneci Srbi so se morali braniti tudi zoper stremljenje hrvatskih velikašev in duhovščine, ki sta jih hotela prevesti v unijo z Rimom.

Na Dunaju so bili napram hrvatskim velikašem nepopustljivi ne iz brige za nesrečne begunce, marveč pred vsem ker so stremeli po tem, da uničijo tudi moč hrvatskega plemstva in Ogrsko ter Hrvatsko spremenijo v avstrijske province, prav tako kakor so iz

Češkega kraljestva po l. 1620. napravili navadno deželo. V borbi proti absolutističnim in centralističnim težnjam Habsburžanov so se jeli hrvatski stanovi vedno tesneje naslanjati na Ogre v svrho skupne obrambe.

Turška vojna (1663—1664.) Ferdinanda II. vnuk in drugi naslednik Leopold I. (1657—1705.), slaboten, nesamostojen vladar, ki je bil popolnoma pod vplivom različnih dvornih svetovalcev, se je zapletel v vojno s Turki radi homatij v Erdelju, kjer sta avstrijska in turška stranka izvolili vsaka svojega kandidata za kneza. Hrvatski velikaši, njim na čelu ban Nikola Zrinski in njegov brat Petar, so pozdravili vojno z velikim veseljem, pričakujoč od nje osvoboditve Hrvatske. Takoj so se pričeli srditi boji na hrvatsko-slavonski meji, v katerih sta se brata Zrinska zelo proslavila; Nikola Zrinski je prodril daleč navzdol po ogrski Podravini, preko Pečuha do Osjeka, kjer je požgal slavni, 6 km dolgi, močno utrjeni Sulejmanov most preko Drave. Naposled je prispela velika turška vojska pod poveljstvom velikega vezira Ahmeda Köprölija v zapadno Ogrsko, da prodre do Dunaja; toda cesarska vojska jo je pod vodstvom Montecuccolija, a s pomočjo številnih francoskih in nemških čet popolnoma premagala pri St. Gotthardu, ko je hotela prekoračiti Rabo (1664.) To je bila po dolgem času prva velika zmaga nad Turki na odprtem polju, zato je povzročila povsod veliko veselje in največje nade na bodočnost.* Toda na splošno presenečenje je Leopold po nasvetu svojega vojnega sveta že par dni po bitki sklenil v Vašvaru s Turki mir za dvajset let, in sicer pod pogoji, da Turkom ostane vse, kar so si ta čas osvojili, a cesar jim še plača 200.000 zlatov vojne odškodnine. *Morali so ostati pri kolubarju nove kambe.*

Zarota Zrinsko-Frankopanska. Vest o mirovnem sklepu je vzbudila na Hrvatskem in Ogrskem splošno razočaranje, pa tudi silno ogorčenje. Velikaši, med prvimi Nikola Zrinski, so poskusili pregovoriti vladarja, toda zaman. Tedaj je prevladalo mnenje, da dunajski dvor noče rešiti Hrvatov in Ogrov izpod turškega gospodstva, marveč da hoče izrabiti položaj proti njim samim, da jim po češkem vzgledu odvzame stare pravice in jih podvrže dunajskim uradom. Nezadovoljnost se je obračala tudi proti nasilnim nemškim

*) V spomin na to zmago so postavili v Ljubljani Marijino znamenje (Valvazorjev osnutek), ki stoji še danes na Sv. Jakoba trgu. Bojev se je udeležilo mnogo čet tudi iz slovenskih pokrajin.

posadkam v ogrskih in hrvatskih mestih, češ da so le v škodo domačemu prebivalstvu.

Ko vse pritožbe niso nič pomagale, so velikaši sklenili, da si pomagajo na drug način. Nezadovoljnikom se je postavil na čelo ban Nikola Zrinski, drugi vodje pa so bili glavni ogrski velikaši palatin Wesselenyi, ostrogonski nadškof Lippay, pozneje tudi Nadasdy, a na Hrvatskem banov brat Peter Zrinski in njegova žena Katarina Frankopanka. Takoj početkom so se nezadovoljniki obrnili za pomoč k francoskemu kralju Lndoviku XIV., izjavljajoč, da so vsled neprimernega postopanja Leopoldovega pripravljeni, podati se pod protektorat Ludovika XIV. in mu ponuditi krono sv. Štefana; ako jih kralj sprejme, so pripravljeni začeti upor, ker ogorčeno plemstvo komaj čaka, da bi se iznebilo osovraženega nemškega gospostva. Pričakujejo pa od Francije vojaške in denarne pomoči ter pozneje sodelovanja zoper Turke. Medtem se je Nikola Zrinski, duša zarote in najsposobnejši med zarotniki, na lovu smrtno ponesrečil. Malo pozneje je umrl tudi palatin Wesselenyi. Vodstvo zarote je prevzel Peter Zrinski, novi ban, ki pa se po palatinovi smrti ni več mnogo brigal za Ogre. Deloval je marveč v Hrvatski in skušal pridobiti sosedne slovenske pokrajine za svoje namene. Res sta se mu pridružila južnoštajerski velikaš grof Erazem Tattenbach in goriški glavar grof Karel Turn. Toda iz Francije je dobil odklonilen odgovor, ker je Ludovik XIV. hotel radi španke dedščine ostati v dobrih odnošajih z Leopoldom. Zrinski se je obrnil na Benečane, a tudi brezuspešno. Nato je poslal poslanca k novoizvoljenemu poljskemu kralju Mihaelu Wisniowieckemu, da mu ponudi ogrsko-hrvatsko krono; ali Mihael se je oženil z Leopoldovo sestro in o protiavstrijski politiki v Poljski odtlej ni moglo biti govora.

Po teh neuspehih se je odločil Peter Zrinski, ki se mu je med tem pridružil tudi svak, mladi, veleizobraženi Fran Krsto Frankopan, na skrajni, a usodni korak. Poslal je svojega poslanca Bukovačkega k sultanu ter dogovoril z njim, da prideta Ogrska in Hrvatska pod vrhovno sultanovo oblast proti določenemu letnemu davku. Peter Zrinski postane kralj Ogrske in Hrvatske, ki jima ostane stara svoboda in ustava; Turki pa pomagajo upornikom.

Toda v Carigradu niso mislili iskreno z odgovorom, ki vrh tega ni bil še povsem gotov; osobito se mu je protivil vsemogočni veliki vezir Ahmed Köpröli, ki je obljubil odposlancu, da dobi Zrinski končni odgovor po bosanskem paši. V domnevi, da je zveza

s Turki gotova, sta Zrinski in Frankopan početkom 1670. leta pričela očitni upor, potegnivši za šejboj hrvatsko plemstvo in Zagrebčane. Toda ko turške pomoči ni bilo, je Zrinski spoznal svojo zmoto; poskusil se je pobotati z dunajskim dvorom. Ali tamkaj so bili po svojih ovaduhih iz Carigrada že davno natančno poučeni o zaroti ter so nalašč čakali, da se velikaši do dobra zapletejo. Tedaj pa je cesarska vojska nenadoma udarila v Medjimurje, na kar sta Zrinski in Frankopan sama odšla na Dunaj, da si izprosita pomiloščenje. Toda tam so ju zgrabili, ju postavili pred sodišče ter obsodili na smrt radi veleizdaje in obglavili dne 30. aprila 1671. v Wiener Neustadtu. Istega dne so usmrtili Nadasdya na Dunaju, Tattenbacha pa nekaj mesecev pozneje v Gradcu, dočim je Turn ostal v mnogoletni ječi. Imetje rodbin usmrčenih se je zaplenilo.

Najmogočnejši, stari hrvatski plemiški rodovini sta bili uničeni* in s tem odpor dežele zoper Dunaj oslavljen. Nemška prevlada v Hrvatski je s tem dosegla svoj višek; v domnevi, da bo sedaj Hrvatsko mogoče spremeniti v provinco in odpraviti ostanke samostojnosti, na dvoru niso hoteli postaviti novega bana in ustavo so suspendirali.

2. Stanje našega naroda v Turčiji.

Občna karakteristika. Turki so srbske pokrajine zavzemali polagoma, tako da njihova vlada ni nastopila nenadoma. Turško gospostvo je zadelo najneugodnejše srbsko plemstvo, dočim nova država za kmeta spočetka ni pomenila nikake škode. Zakaj položaj srbskega kmeta je bil pred nastopom turške dobe jako neugoden in je postal še težji za dolgotrajnih bojev s Turki, ko je kmetški sloj moral plačevati državi in plemstvu še mnogo večje dajatve. Turki so to spretno izrabljali in so često kmete hujskali zoper domače srbsko plemstvo. Zato je večina prebivalstva takorekoč samo menjala gospodarje in nje sprememba ni bolela, osobito ker so Turki nastopali jako previdno in družabnih uredb skraja niso preminjali ter sploh niso uvajali novotarij. Zato so se kmetje spočetka izseljevali le pod vplivom ali celo pritiskom plemstva ter duhovščine, to je stanov, ki sta bila bistveno prizadeta vsled turške invazije. Ponekod so celo upali, da jim novo politično stanje prinese izboljšanje težkega gospodarskega in socialnega položaja.

* Telesni ostanki Zrinskega in Frankopana so se l. 1919. slovesno prepeljali v domovino ter se shranili v Zagrebu.

Polagoma pa so se pokazale vse posledice turškega gospodstva. Turki so imeli vendarle ob svojem prihodu na Balkan že neko omiko, ki je imela mnogo primesi stare arabske kulture. Dasi niso radi uvajali novih uredb v osvojenih deželah, vendar so novi orientjsko-islamski kulturni elementi kmalu pričeli učinkovati preobrazujoče in pričeli izvajati globoko segajoče posledice v celokupnem prebivalstvu. Pokazalo se je, da se z novimi kulturnimi prvinami srbsko-hrvatski svet ne more zlagati; začeli so se spopadi med obeh svetovoma in v tem spopadu so kmalu na srbski oziroma hrvatski strani sodelovali vsi sloji naroda. Še prav močno se je pojačilo to nasprotje, ko so se koncem XVI. in v XVII. stoletju pričeli vedno očitneje kazati znaki notranjega propadanja Turčije.

Uprava. Sultanova oblast je neomejena, je despotična. Turčija se je upravno delila na beglerbegluke (imenovani tudi pašaluki), katerim so načelovali beglerbegi, tudi paše imenovani. Večina srbskega ozemlja je pripadala sofijskemu beglerbegluku. Na državni meji je bilo običajno več manjših beglerbeglukov, ki pa so imeli večjo samostojnost, ker so se imeli bojevati ob meji. Na našem ozemlju so se uredili v drugi polovici XVI. stoletja beglerbegluki: bosanski, ki mu je pripadala Bosna, Hrvatska-Slavonija in kar je bilo turškega od današnje Dalmacije; sedež prvega bosanskega beglerbega je bila Banjaluka, poznejših pa Travnik; temišvarski v Banatu in budimski, pod katerega je spadal tudi Srem. Beglerbeg je stal na čelu uprave in je bil poveljnik vojski svoje pokrajine. Vsak beglerbegluk se je delil na sandžakate (okrožja); vsakemu je načeloval sandžak, ki se je običajno imenoval tudi paša in je načeloval svojemu oddelku ali zastavi (bajrak) v vojski. Tudi sandžake je imenoval sam sultan. Dobivali niso nikake plače, kakor tudi drugi sultanovi nameščenci ne, marveč le dohodke posestev, ki so nespremenjeno prehajali od sandžaka na naslednika. Sandžak je imel svojega namestnika, ki se je zval kiaja (čehaja).

Plemstvo. Turški velikaši ali plemiči so se imenovali spahije ali begi. Razlikovali so se v višje in nižje, in sicer po tem, koliko jim je prinašal fevd dohodkov. Višji plemiči ali zijametlije so bili vsi oni, katerim so posestva, izročena jim od sultana za osebo v fevd — zijamet, dajala najmanj 400 dukatov letnega dohodka. Ta posestva se niso mogla dedovati; dedna so postala šele kasneje v XVIII. stoletju. Nižji plemiči ali timarioti,

običajno age imenovani, so bili oni, katerim so fevdi — timari — dajali manj nego 400 ducatov letnih dohodkov; sultan jih je dajal hrabrim vojakom za nagrado, toda proti obvezi, da dajo svojim dohodkom primerno stalno število konjenikov v sultanovo vojsko. Ta posestva so se podedovala od očeta na sina sprva samo s sultanovim dovoljenjem. Spahije, služeči kot konjeniki, so sprva živeli skoro vedno zdoma, v vojskinih poslih.

Toda v enem je bila Turčija demokratična; vsi Turki so bili enaki po veri, enaki pred zakonom. Vsak, tudi najsiromašnejši je lahko dosegel najvišja dostojanstva. Privilegiji plemenitega rodu, kakor na zapadu, niso obstojali; odločile so le sposobnosti, spretnost in sreča.

Sodne razmere. Sodstvo je bilo v rokah kadije, ki je sodil na podlagi korana, zato proti njegovi razsodbi ni bilo priziva. Plače ni imel, marveč je živel od darov in pa od glob, ki so jih morali plačati obsojenci, kajti globa je bila najobičajnejša kazen. Razumljivo tedaj, da so bili kadije jako podkupljivi in da so pravdo dobili najčešče — premožnejši. Kristjan pa sploh nikdar ni mogel dobiti pravde zoper muslimana. Redarstveno službo so vršili muselimi, po nalogu kadije; orožniki po vaseh so bili subaše; niti prvi niti drugi niso prejeli plače.

Položaj krščanskega prebivalstva. Kmalu, že tekom XVI. veka, je vse srbsko in prav tako katoliško ter bogomilsko plemstvo v Turčiji popolnoma izginilo, bodisi da se je izselilo ali da se je islamiziralo. Turki niso delali razlike po krvi, jeziku in narodnosti, marveč edino po veri; kdor je sprejel islam, je postal enak z rojenimi Turki; prav gotovo pa so popolno enakopravnost uživali njegovi otroci. Zato se je kmalu pričelo identificiranje vere in narodnosti in Turkom so se pričeli prištevati tudi pomuslimanjeni Srbohrvati, dasi turškega jezika niti znali niso.

Prebivalci Turčije so se delili le na dve vrsti: v pravoverne, to je muslimane, ki so bili državni narod, in nevernike t. j. kristjane, z zaničevanjem raja (t. j. čreda), ali djauri (t. j. krivoverci) nazivani. Kristjani, bodisi katoliki ali pravoslavni, so imeli skoro samo dolžnosti. Le malo jih je bilo naseljenih v mestih, po veliki večini so pripadali kmetskemu poklicu. Razmerje kmeta do graščaka je bilo v bistvu isto kot poprej; spahijam je dajal davke v prirodninah in jim delal tlako. Običajno je dajal desetino od pridelka, pozneje pa mnogo več. Dokler so se spahije nahajali

na vojskah, so manj pritiskali na podložnike; mnogo okrutneje pa so jih izmозgavali, odkar so se v XVII. stoletju pričeli odtegovati vojaškemu poslu ter ostajati na posestvih, ki so vsled slabenja sultanove oblasti pričela postajati dedna.

Najhujši davek je bil harač. Kristjani kot neverniki niso bili vredni, da branijo sultanovo državo; vojaška služba je bila privilegij muslimanov. Le izjemoma so sprva jemali Srbe kot pomožne čete na habsburški meji (martoloz). — Ali zato so morali kristjani dajati sultanu harač za vojsko, in sicer v gotovem denarju. Harač ni bil visok davek, en dukat od ognjišča, in še nekaj malega za strošek pri pobiranju, toda strašen je postal vsled načina, kako se je pobiral. Pobiraleci davka, haračlije, so hodili od vasi do vasi in iztirjavali davek, a jemali ne le za sultana, marveč tudi zase in sicer z neverjetno okrutnostjo in nasilnostjo, tako da so pri pobiranju silno obogateli; kar je bilo količkaj dragocenega, je izginilo z njimi. Harač se je odmerjal po ognjišču, brez ozira na to, koliko ljudi biva v hiši. Da bi plačevali manj, so kristjani živeli v zadrugah, često jako velikih; zadruge so bile koristne tudi radi večje varnosti.

Najkrutejši je bil davek v krvi. V določenih rokih, običajno vsako peto leto, je sultan razposlal po celi državi haračlije, ki so pobirali najbolj zdrave in najbolj razvite krščanske dečke v starosti med desetim in šestnajstim letom ter jih odvedli v Carigrad, kjer so jih najprej pomuslimanili, nato pa izvežbali za vojake ali druge sultanove služabnike. Mlade deklice pa so odvajali v sultanove ali velikaške hareme. Strašne kazni so čakale onega, ki bi prikrival svoje otroke; bogatejši so često s podkupnino rešili svojo deco, a nekateri so sami poškodovali svoje ljubljence, da jih rešijo nesrečne usode.

Pa še drugače so bili kristjani zapostavljeni. Morali so se že na zunaj v vsem razlikovati od muslimanov-gospodarjev; niso smeli nositi boljše ali živo barvaste obleke, kar je bila pravica edinole muslimanov, marveč temno ali sivo raševino. Tudi niso smeli jahati konja, marveč edinole osle ali mule, niso smeli nositi orožja; z nekaterimi obrtni se niso smeli pečati, n. pr. z usnjarstvom. Sploh so se mogli pečati z obrtjo in trgovino samo oni, ki so bivali v mestih; po kmetih so se morali baviti samo s poljedelstvom in živinorejo.

Vsaka vas si je volila izmed sebe kneza kot poglavarja, ki jo je zastopal pred turškimi oblastmi in je sodil vaščanom; v njegove sodbe se Turki običajno niso vtikali.

Kolikor bolj je slabela centralna turška oblast, toliko večje nasilnosti so se godile po vaseh. Osobito težko je bilo v onih krajih, ki so se nahajali v bližini glavnih cest, po katerih so korakale turške vojske, in prav tako v okolici velikih trdnjav in vojaških središč. Tod je prebivalstvo vsled vojaških nasilij često povsem propadlo, se izselilo v odljudnejše, skrite doline; njive so se spremenile v pašnike ali gozde.

Mesta so imela povečini turško prebivalstvo. Nahajala so se neposredno pod sultanovo upravo in niso bila podrejena beglerbegom ter sandžakom. Trgovina in obrt sta bila privilegij meščanov; z obrtjo so se močno pečali Turki, s trgovino največ Grki, Cincari in židje, pa tudi kristjani Srbohrvatje. Grki in osobito Cincari so se pod turškim gospodstvom razširili kot trgovci po vseh balkanskih mestih; v XVII. stoletju so se jim pridružili še židje „španjoli“. Kristjani, židje, muslimani, cigani itd. so stanovali vsak v svojem mestnem delu (mahala), nemuslimani običajno v predmestjih; v trdnjavi so smeli vedno stanovati le Turki. Za nemuslimane v mestih so veljale iste pravne omejitve in davčne obremenitve kakor na kmetih.

Rudarstvo je pod turškim gospodstvom kmalu popolnoma prenehalo in rudarska mesta so povsem propadla.

Cerkev. Ko je bila l. 1459. ukinjena srbska patrijarhija in se je Srbija v cerkvenem oziru podredila ohridski nadškofiji, so prišli na vsa višja duhovniška mesta v Srbiji Grki, vsled česar se je nižja duhovščina zanemarjala in je vsa narodna prosveta zelo nazadovala.

L. 1557. se je s sultanovim odlokom obnovila srbska patrijarhija v Peči in prvi novi patrijarh je postal menih Makarij, brat velikega vezira Mehmeda Sokolovića. Na severu in zapadu je srbska patrijarhija obsegala vse srbske pokrajine, na jugu pa ji je pripadala še srednja Makedonija. Patrijarh Makarij je obnovil stare škofije in ustanavljal nove; oskrbel je, da so se znova pozidale porušene cerkve in samostani, ki so zopet postajali središče srbske prosvete, kjer so pisali knjige za cerkvene potrebe v domačem jeziku. Ustanovile so se po nekaterih samostanih tiskarne za izdajanje srbskih cerkvenih knjig. Da so Srbi dobili zopet narodno duhovščino od najnižje do najvišje stopnje, je bilo za bodočnost neprecenljivega pomena; duhovščina je v največji meri pomagala vzdrževati zavest narodne skupnosti, goječ tradicijo slavnejših predturških časov. Pomen duhovščine se je pokazal posebno, ko se je koncem XVI.

stoletja razmerje med Srbi in Turki vedno bolj slabšalo; v pričenjajočih uporih so postali duhovniki — voditelji naroda.

Turki so spočetka mnogo cerkva spremenili v džamije in bleve, mnogo pa so jih porušili, prav tako tudi samostanov; iz zvonov so si vlivali topove. Pozneje so sicer nekoliko popustili, ali vendar niso radi gledali, da se cerkve popravljajo ali celo na novo gradijo. Zato so bile v splošnem cerkve, pravoslavne kakor katoliške, zelo maloštevilne in imele so tako vnanjost, da so bile čim najbolj neopazne: majhne, lesene in brez zvonov. Versko službo so vršili največ menihi, pri katolikih izključno le frančiškani — svetnim duhovnikom je bilo prepovedano bivanje v Turčiji, pri pravoslavnih istotako večinoma menihi, svetni duhovniki le v malem številu. Menihi so se vzgajali v samostanih; izobrazba ni mogla biti velika, redkokdaj se je kdo šolal v inozemstvu.

Narodne pesmi. Kolikor težja je postajala sedanjost, toliko lepša se je zdela daljna preteklost, ko še ni bilo ljutega Turčina. Narodne pesmi, ki so opevale dobo svobodne domače države, junaške boje velikašev s Turki, katastrofalne dogodke kosovske bitke i. t. d., so postajale vedno bolj priljubljene, uteha tlačenih, hkrati pa vedno sveži vir odporne samozavesti in možatega, bojevitega razpoloženja. Junaške narodne pesmi, ki so se pele s spremljanjem gusli, so postale glavni nositelj tradicije slavne narodne preteklosti, hkrati pa trdna vez, ki je spajala v celoto razseljene dele naroda.

Upori. Hajduki. Že koncem XVI. stoletja je bil razdor med Turki in Srbohrvati tako velik, da je mogel vsak vnanji nasprotnik Turčije računati s sodelovanjem na uporn pripravljenega krščanskega prebivalstva. Ko so Srbohrvati v jadranskem primorju upali na izkrcanje habsburških in španskih čet, so takoj pričeli z upori. Pa tudi v času, ko ni bilo pričakovati pomoči od zunaj, je postalo često kaj nemirno. Kdor ni mogel prenašati prehudih nasilij, kdor je prišel v konflikt s turškim oblastvom ali nasilnimi posamezniki, ta je odšel v gore in postal hajduk. Hajduki so se običajno zbirali v večje trume in neprestano napadali Turke, ogrožajoč njihovo oblast v goratih in gozdnatih predelih. Tudi boji hajdukov so mnogo pripomogli k jačenju narodne odpornosti in svobodoljubnosti.

3. Avstrija vodi ofenzivo zoper Turčijo. Srbi sodelujejo.

Velika turška vojna l. 1683 – 1699. Ko je potekel dvajsetletni vašvarski mir, je bojaželjna stranka pod vodstvom velikega vezira Kara Mustafe dobila prevlado v Carigradu; sultan je napovedal vojno cesarju Leopoldu, hoteč dokončati ono, kar je pričel, a ne dovršil Sulejman Na čelu velikanske vojske je Kara Mustafa udaril naravnost pod Dunaj ter ga pričel oblegati, toda mestu je prišla na pomoč velika vojska iz Nemčije, še večja pa iz Poljske pod Janom Sobjeskim, in združenim krščanskim trumam so 12. septembra 1683. podlegli Turki v bitki pod dunajskim obzidjem. Po nadaljnjih uspehih se je sklenila zveza zoper Turke med Leopoldom, Poljsko in Benečani pod papeževim protektoratom in vojna se je nadaljevala z velikimi nadami.

Poljaki so se vojskovali onstran Karpatov. Cesarska vojska je v sledečih letih osvojala v srednji Ogrski mesto za mestom, l. 1686. je padel Budim in že l. 1687. so dospele zmagovite čete do Donave pri Beogradu. Istočasno se je banska vojska vojskovala v Hrvatski in Slavoniji ter osvojila Liko z Udbino in Slavonijo s Požego in Osjemom. Prav izdatno so jim pomagali domači hajduški poglavarji s svojimi trumami, pa tudi duhovniki-franjevci, pred vsemi Luka Ibrišimović, so se aktivno udeleževali borbe zoper Turke. — Benečani so pričeli boj iz dalmatinskih mest, toda njihova vojska je sestojala samo iz upornih srbskih ter hrvatskih čet, ki so jih zbrali hajduški vodje, osobito Stojan Janković in Ilija Smiljanić. Tudi tu so dosegli znatne uspehe, Knin je padel v krščanske roke.

Veliki uspehi so med zavezniki budili največje nade; cesarski so sklenili, zanesti vojno preko Donave in Save in si osvojiti pred vsem Bosno. Krščanske zmage so napravile velik vtis tudi med Srbi širom Turčije; v južni Ogrski in Sremu so srbski oddelki vstopali v cesarsko vojsko in onstran bojne črte se je začelo živahno pripravljanje na upor. L. 1688. so cesarski generali zavzeli mesta ob Savi; tudi Šabac, Zvornik in celo Beograd so jim padli v roke. S tem je bila odprta pot v notranjo Srbijo. Poveljnik Ludovik Badenski je l. 1689. prodiral ob Moravi navzgor, razbil turško vojsko pri Nišu, odtod pa je udaril proti Vidinu, a generala Piccolominija poslal na jugozapad, da prodre preko Kosova in Prizrena na Jadransko morje ter tako odreže od ostale Turčije Bosno, ki se je trdovratno branila.

Grof Djordje Branković. Že ko so prestopili Donavo in Savo, so Avstrije poslali oklice na Srbe, naj se upro Turkom in pridružijo Avstriji v boju za svobodo. Upali so, da si s pomočjo srbskih uporov olajšajo prodiranje. Poslužili so se tudi srbskega veljaka Djordja Brankovića, ki je trdil, da je potomec stare despotske rodovine. Poslali so ga iz Erdeljske, kjer je dotlej živel, v Srbijo in Bosno, da pridobi Srbe za splošen upor.

Med tem je Ludovik XIV., boječ se prevelikih habsburških uspehov, pričel vojno na Renu in Avstrija je morala poslati glavne vojne sile na zapad; na balkanskem bojišču so ostale le manjše čete. V tem neugodnem preokretu je Djordje Branković mislil, da bo mogoče osvoboditi Srbijo izpod turškega gospostva z lastnimi srbskimi silami, a on da postane prvi vladar nove, povsem svobodne Srbije. Pozval je tedaj l. 1689. na lastno pest s posebnimi oklici in pismi srbski narod na borbo zoper Turke, proglašujoč se za despota Srbije, Bosne, Srema i. t. d. Ko je Badenski uvidel, da dela Branković na svojo roko proti „interesom“ Avstrije, ga je dal v Kladovu po nalogu z Dunaja zavratnim potom zgrabiti in odpeljati; internirali so ga v Hebu na Češkem, kjer je ostal do smrti (1711.).

Upor in selitev Srbov pod vodstvom patrijarha Černojevića. Vendar nastop Avstrije zoper Brankovića, ki je bil dotlej skoro nepoznan med Srbi, ni imel nikakih posledic. Ko je Piccolomini prodril preko Prokuplja na Kosovo, v Prizren in Peć, so se mu pridruževali Srbi v čimdalje večjem številu, vstopajoč v njegovo vojsko. Z razumno taktiko je pridobil na svojo stran tudi patrijarha Arsenija III. Černojevića, ki je imel na prebivalstvo velik vpliv. Patrijarh se je nagibal spočetka na benečansko stran. Avstrije in Benečani so si bili v svoji balkanski politiki nasprotni in so vodili med srbskohrvatskim prebivalstvom propagando drug proti drugemu. Po zavezniški pogodbi je imel namreč vsakdo dobiti to, kar si tekom vojne osvoji. Benečanski vpliv je prevladoval v Dalmaciji, Hercegovini in Črni gori, kjer so se povsod uprli zoper Turke, v Črni gori pod vodstvom vladike Visarijona. Po zasedbi Peći se je Arsenij z duhovščino z največjo vnemo zavzel za Avstrije in srbskih čet je bilo kmalu v Piccolominijevi vojski več nego nemških.

Toda nenadoma je nastopil preobrat. Piccolomini je v Prizrenu umrl za kugo, njegov naslednik pa ni znal tako uspešno pridobiti Srbov zase. V Turčiji je nastalo po velikih porazih na Ogrskem

popolno razsulo v finančnem, političnem in vojaškem oziru. Nastali so notranji nemiri in boji; nezmožnega sultana so uporni janičarji vrgli s prestola in posadili nanj njegovega brata (Sulejmana IV.). Zbrala se je nova turška vojska. Že v januarju l. 1690. so se morali Avstrijci, ki so bili med tem požgali tudi Skoplje in Veles, umakniti turški premoči v bitki pri Kačaniku, na kar se je pričelo splošno umikanje vojske proti Moravi.

Srbi so se nahajali v težkem položaju; iz strahu pred turškim maščevanjem so se umikali z avstrijsko vojsko, z družinami in imetjem vred, vsem na čelu patrijarh Černojević z duhovščino ter odličnejši veljaki. Upali so, da se že v kratkem obrne bojna sreča in da jim bo kmalu mogoč povratek na rodno grudo. Toda Avstrijci so se morali umikati neprestano, prepustiti vso Srbijo in naposled tudi Beograd Turkom, ki so prodrli znova preko Save in Donave Šele l. 1691. je poraz pri Slankamenu vendarle ustavil njihovo napredovanje. V sledečih letih niti cesarski niti Turki niso mogli doseči odločilnih uspehov; poskusi, prodreti v Bosno iz Hrvatske-Slavonije ter Dalmacije, so se končali brezuspešno. L. 1697. je izvojeval Evgen Savojski sijajno zmago nad Turki pri Senti ob Tisi; ko pa je njegov napad na Bosno, ki ga je sicer dovedel do Sarajeva, končal brez uspeha, so se začela mirovna pogajanja in l. 1699. je bil v Sremskih Karlovcih podpisan mir, v katerem je moral sultan prepustiti Leopoldu vso Ogrsko razen Banata, — tudi Erdelj je prešel popolnoma (v Habsburško posest, — Hrvatsko do Velebita in Une ter Slavonijo razen jugovzhodnega Srema, ki je ostal z Zemunom in Mitrovico še turški. Benečani so dobili pokrajino tja do Velebita in Dinarske planine s Kninom in Sinjem ter Vrgorcem, tako da se je pojem Dalmacije razširil na to ozemlje, ki je bilo prej del Hrvatske.

Privilegiji Srbov na južnem Ogrskem. S karlovškim mirom je bila Srbom uničena vsaka nada na povratek v južno domovino. Ostali so tedaj za stalno na novih bivališčih v južni Ogrski, Sremu in vzhodni Slavoniji, kjer so se bili med tem naselili, — vsega skupaj okrog 36.000 družin. Že takoj l. 1690—91. jim je cesar podelil privilegije in sicer: versko svobodo, avtonomijo cerkve, pravico voliti si svojega mitropolita-nadškofa v Sremskih Karlovcih in se v svrhu cerkvene uprave shajati na cerkvene shode; priznali so jih tudi kot svobodne posestnike zemlje, na kateri so se naselili.

Turčija je še l. 1691. izdala proglas na Srbe, v katerem jim je obetala popolno amnestijo, pozivajoč jih, da se vrnejo. Ko se tudi Čarnojević na ta poziv ni vrnil, so imenovali novega patrijarha Kalinika, ki se je trudil, da pomiri narod in ga spravi s turškimi oblastvi. Ali mnogo srbskih krajev v Metohiji, na Kosovu, v Povardarju in ob gornji Moravi je ostalo malo obljudenih in v zapuščene predele so se pričeli priseljevati Albanci.

Pričetek črnogorske samostojnosti. Črna gora je bila sicer podrejena skadarskemu sandžaku, toda plemena, ki so jim načelovali poglavarji, so v svojih gorah uživala nekako avtonomijo; plačevala se le neznaten davek, sicer pa živela povsem zase. Hrabri gorski rodovi so ostali zakleti sovražniki Turkov in Benečani so našli v vsaki vojni s sultanom v njih vnete sobojevnike. V teh bojih in pri zvezah z Benečani so plemena običajno poslušala nasvete svojega vladike (škofa), stolujočega na Cetinju; ta je polagoma postal cerkveni in politični vodja dežele.

Nova doba začne za Črno goro, ko so plemenski glavarji l. 1697. izvolili za vladiko Danila Petrovića (1697—1735.) iz plemena Njegušev, ustanovitelja črnogorske vladarske rodovine. Ker so Turki in poturice, bivajoči v večjih krajih, pomenili v dobi vojne stalno nevarnost, se je vladika Danilo dogovoril s poglavarji, da so izvršili na sveti (badnji) večer l. 1707. splošen pokolj vseh poturčencev, s čimer je bila dežela očiščena muslimanov (přim. „Gorski vijenac“).

Odsej svoboda Črne gore ni nikdar prenehala; tudi ako se je posrečilo turški vojski prodreti v gore, je bil uspeh le kratkotrajen; takoj po njenem odhodu so gorski junaki prilezli zopet iz svojih nedosežnih zavetišč in živeli svobodno kot poprej.

Ogrska in Hrvatska po osvoboditvi izpod turške oblasti. Razširjenje Vojne krajine. Naglašajoč, da je cesarsko orožje osvobodilo Ogrsko ter Hrvatsko turške oblasti, je dal Leopold na državnem zboru v Požunu (Bratislava) l. 1687. razglasiti dedno oblast Habsburžanov v moški vrsti po primogenituri — dotlej je bila Ogrska s Hrvatsko volilna kraljevina — in ukinil čl. 31. iz „zlate bule“ iz l. 1222. (pravica upora, ako vladar ne spoštuje ustave). Dvor je nameraval polagoma spremeniti Ogrsko v provinco in jo podrediti centralnim dunajskim uradom, a izvesti tudi protireformacijo. Baš s tem pa je zadel na odločen odpor kalvincev in velikašev sploh in prišlo je naposled do velikega Rakoczy-jevęga

upora. Dvor je moral popustiti (l. 1711.) in dovoliti svobodo protestantom.

Pa tudi v Hrvatski-Slavoniji je vladalo veliko nasprotje med velikaši in cesarsko oblastjo. Novoosvojenno ozemlje je bilo povečini opustošeno ali poseljeno s srbskim prebivalstvom. Hrvatsko-slavonsko plemstvo pa ni rado gledalo Srbov, ker so imeli privilegije, ki so nasprotovali plemiškim interesom. Zahtevalo je, da se privilegiji ukinejo in Srbi podredijo plemičem. Prav tako so tudi zahtevali, da se Vojna krajina ukine ter v njej obnovijo fevdalne uredbe, kar bi zadelo srbsko prebivalstvo. Ker pa se je dvor zavedal, kako neprecenljivega pomena so zanj Srbi, tvoreči jedro stalne cesarske vojske, niso ukinili stare Vojne krajine, marveč so l. 1701. in 1702. osnovali še novo Krajino vzdolž ob vsej novi meji do Erdelja, uredivši jo v dva generalata. Prvi generalat je segal ob Savi in Donavi od Gradiške do Tisinega ustja, drugi pa ob Tisi in Morišu tja do Erdelja. Prav tako se je kot Vojna krajina uredila tudi novoosvojena Lika s Krbavo. Banska Krajina se je razširila do dolnje Une. Notranja uredba je bila slična kot v stari Krajini.

Turška vojna 1716—1718. Ko se je car Peter Veliki l. 1711. zapletel v vojno s Turki, so se njegovemu vojnemu pozivu odzvali Črnogorci in pričeli boj. Po ruskih neuspehih so se Turki znesli nad Črno goro. Kljub slavni črnogorski zmagi v Carevem Lazu so Črnogorci v sledečih letih vendarle podlegli; mnogo so jih razselili, mnogo jih je zbežalo na benečansko ozemlje v Kotoru. Ko pa Benečani niso hoteli izročiti beguncev, so jim Turki napovedali vojno ter pričeli napadati Dalmacijo in Morejo. Benečani so sklenili zvezo s cesarjem Karlom, sinom in drugim naslednikom Leopoldovim, in začela se je velika vojna.

Benečani so osvojili Imotski ter prodirali v Hercegovino in Bosno. Krajiške čete so zavzele severnobosanske kraje, glavna cesarska vojska pod princem Evgenom pa je odbila turški napad na Srem, premagala sovražnika pri Petrovaradinu (1716.), še odločilneje pa sledečega leta pri Beogradu, ga zavzela in prodrla v severno Srbijo. Poskus, osvojiti si notranjo Bosno, se tudi to pot ni posrečil. Pri tej priliki se je mnogo kristjanov iz Bosne preselilo v Slavonijo. Že l. 1718. se je v Požarevcu sklenil mir; Avstrija je dobila Banat in preostanek Srema, povrh pa še večino severne Srbije (do dolnjega Timoka, Stalaća, Zapadne Morave in Jadra) z Beogradom, Vlaško do Olta in 6—10 km široki pas Bosne

na južni strani Save z vsemi mesti ob reki. Benečani so dobili Imotski in dosegli ono dalmatinsko mejo na vzhodu, kakor jo je imela dežela do najnovejše dobe.

Toda avstrijska vlada v novopridobljene kraje ni prinesla zadovoljstva. Nove civilne in vojaške oblasti niso poznale domačega prebivalstva, njegovih želj in potreb, navad in običajev; vrh tega je nastopala še katoliška verska propaganda. Ponekod je bilo nezadovoljstvo toliko, da so se nekateri izselili v Turčijo.

Turška vojna l. 1736—1739. Koncem svoje vlade se je Karel VI. znova zapletel v vojno s Turki, in sicer kot zaveznik Rusije. Imel je pri tem načrt, osvojiti velik del balkanskega turškega ozemlja, osobito Srbijo in Bosno. Avstrijske čete so res prodrele že precej daleč proti jugu, zavzele Niš, Užice in dele Bosne. Tudi to pot so se Srbi v velikem številu pridružili Avstrijcem ter se bojevali na njihovi strani. Toda kmalu so Turki dosegli premoč; po porazu pri Grocki so morali Avstrijei skleniti mir v Beogradu ter Turkom prepustiti vse v požarevškem miru pridobljeno ozemlje v Bosni, Srbiji in Vlaški; obdržali so le Banat in Srem. Dolnja Sava in Donava sta ostali južna meja habsburške države do l. 1878.

Tudi to pot so se številni Srbi iz strahu pred turškim maščevanjem z umikajočo se avstrijsko vojsko preselili na južnoogrska in sremska tla, med njimi peški patrijarh Arsenije Jovanović Šakabenta, ki je bil nato izvoljen za metropolita v Karlovcih.

Pragmatična sankcija. Šele z mirom v Požarevcu so Habsburžani postali gospodar celokupne Ogrske. Odtlej se pojavlja pri ogrskih velikaših težnja, da razširjeno Ogrsko združijo čim tesneje in da jej Hrvatsko pripojijo čim ožje, osobito da njeno zakonodajstvo podrede ogrskemu. Te težnje pa so vzbudile odpor pri velikaših Hrvatske, ki so hoteli na vsak način obvarovati samostojnost dežele. Nasprotja so se prav jasno pokazala o priliki pragmatične sankcije.

Karel VI. je bil edini moški član habsburške rodovine. V strahu, da bi se po njegovi smrti za habsburške dežele vnela prav tako strašna vojna kakor se je malo preje za špansko dedščino, se je trudil, da si s takoimenovano pragmatično sankcijo, to je dednim zakonom, zagotovi nedeljivost habsburških dežel, dedno in nasledstveno pravico tudi v ženskem rodu, in sicer naj bi nasledstvo prešlo na njegovo hčer Marijo Terezijo. Avstrijske in češke dedne dežele so zakon hitro sprejele (1713), ali težavnejša je bila

stvar na Ogrskem in Hrvatskem, ker je požunski državni zbor l. 1687. izrecno določil, da si tamkaj svobodno izvolijo novega kralja, ako izumre moška vrsta Habsburžanov. Hrvatski sabor je že l. 1712. sklenil, da se bo pokoril oni ženski vrsti avstrijske rodovine, ki bo vladala ne le v Avstriji, marveč tudi v Štajerski, Koroški in Kranjski („hrvatska pragmatična sankeija“). V adresi na Karla je sabor ta sklep utemeljeval z izjavo, da sta Hrvatska in Ogrska združeni samo v personalni uniji in da morejo Hrvatje voliti novega kralja po svoji volji, ne da bi bili primorani slediti Ogrski. Vladar pa hrvatskega saborskega sklepa iz obzirov do Madžarov vendarle ni podpisal, dasi ga je odobral. L. 1722. je pragmatično sankeijo slednjič sprejel tudi ogrski državni zbor.

Hrvati so na državnem zboru v Požunu l. 1715. dosegli sklep, po katerem je v vprašanjih notranjega zakonodajstva kraljevine Hrvatske ogrski državni zbor proglašen kot nekompetenten; ta zakonski člen se smatra kot dokaz politično-teritorijalne samostojnosti Hrvatske.

Kljub tolikim žrtvam v vnani politiki se Karlu ~~VI~~ le ni posrečilo preprečiti, da se ne bi po njegovi smrti vnela mnogoletna vojna za habsburško dedščino. Mariji Tereziji so tvorile čete iz Vojne krajine jedro oborožene sile. V njeni vojski so se bojevale tudi prostovoljne čete iz Hrvatske pod vodstvom Franca barona Trenka; nastopale pa niso le zelo hrabro in drzno, marveč tudi zelo okrutno. Razen na Hrvatsko se je morala Marija Terezija obrniti na Ogrsko, da so ji velikaši dali na razpolago dovolj čet. Zato pa je morala ogrskim in hrvatskim velikašem popustiti v njihovih zahtevah glede Vojne krajine.

Delna opustitev in preureditev Vojne krajine. Že l. 1741. je Marija Terezija obljubila ogrskim in hrvatskim velikašem, da ukine Vojno krajino po večini Slavonije ter južne Ogrske in tamkaj vpelje županijsko upravo ter fevdalna prava velikašev. Ta obljuba se je izvršila l. 1745. V Slavoniji so se obnovile županije virovitiška, požeška in sremska, to je današnja Slavonija, ter pridružile Hrvatski; pošiljale pa so poslance tudi direktno v ogrski državni zbor. Toda hkrati se je organizirala Vojna krajina v slavonski Posavini tja do Zemuna in Petrovaradina; njen najbolj utrjen del se je nahajal baš v spodnjem Sremu. Srbsko prebivalstvo je bilo skrajno nezadovoljno z opustitvijo Vojne krajine, zato se je mnogo graničarskih družin preselilo iz novih slavonskih županij na preostalo ozemlje Vojne krajine.

Pravtako se je Vojna krajina ukinila tudi v ozemlju ob Tisi in Morišu ter se tamkaj vpeljala civilna uprava. Ostala pa je še vedno organizacija Vojne krajine v Bački v kotu med Donavo in Tiso in v južnem Banatu. V južni Ogrski je bilo srbsko graničarsko prebivalstvo posebno gosto naseljeno; ker je Avstrija Srbom ponovno slovesno potrdila stare privilegije, jih je morala obvarovati pred osovraženo civilno upravo in fevdalnimi bremenii. V ta namen je glavna taborišča graničarske vojske izvzela iz županijske uprave in jih povzdignila v kraljevska svobodna mesta, tako Subotico (ki so jej cesarici na čast dali novo ime Maria-Theresiopel), Novi sad, to je taborišče pri Petrovaradinu, kjer so se l. 1739. naselili številni beogradski trgovci, ter Sombor. Drugod so graničarsko ozemlje izvzeli iz županijske uprave na ta način, da so ga spremenili v avtonomni „kronski distrikt“ in ga podredili direktno dvorni komori, tako n. pr. okolico Starega Bečēja in Velike Kikinde. Mnogo graničarjev se je preselilo v te še nadalje privilegirane predele, še več pa se jih je umaknilo v preostalo Vojno krajino, kjer se je srbsko prebivalstvo zelo zgostilo.

Kljub temu je ostalo v novih županijah še mnogo Srbov. Da bi potolažili njihovo nezadovoljnost, so ustanovili na Danaju l. 1745. „Komisijo za srbske zadeve“, ki se je malo nato preobrazila v „Ilirsko dvorno pisarno“* (do l. 1778.) Toda pomagala ni mnogo, zlasti ker so ji Madžari dosledno nasprotovali, trdeč, da spadajo Srbi, naseljeni na ogrskem ozemlju, pod ogrske oblasti. Naposled se je pričelo med Srbi gibanje za izselitev v Rusijo, ki je vživala med njimi radi verske skupnosti in jezikovne sorodnosti velik ugled. Radi katoliške propagande, ki je stremela za tem, da dovede pravoslavne v unije z Rimom, so se že v prvi polovici XVIII. stoletja posamezni oddelki Srbov izselili v Rusijo. Po uvedbi županij v Banatu pa se je izselilo v letih 1751—1753. kakih stotisoč Srbov v južno Rusijo, kjer so si osnovali na obrežju Dnjepra po vzgledu Vojne krajine kolonijo „Nova Srbija“. Ker je izseljevanje v Rusijo zavzemalo vedno večji obseg, je Marija Terezija izdala najstrožje odredbe zoper odseljevanje.

Reorganizacija Vojne krajine. Vojna krajina se je obenem uredila tudi na znotraj (l. 1746.). Vojaška organizacija je bila podlaga vsej uredbi. Vsa Krajina se je delila na regimente (n. pr. v hrvatski Krajini: Lika, Otočac, Ogulin, Slunj; v slavonski: Križevci,

* Od l. 1690. so Srbe v dunajskih uradnih listinah imenovali Ilire.

Djurdjevac, Gradiška, Brod, Petrovaradin, in v banski dve regimenti: Petrinja ter Glina). Uprava je bila vsa v vojaških rokah. Kakor so se županije delile na okrožja, okraje in občine, tako so se regimente delile na bataljune, kumpanije in občine. Častniki so po stopnjah (polkovnik, major, kapetan, poročnik) vodili vse posle, tudi sodne. Obravnave so se vodile brezplačno, prizivi so se mogli napraviti na polkovno sodišče i. t. d. Službeni jezik je bil povsod nemški, prav tako zakoniki; tudi šole so bile nemške. Vsak polk je kril svoje potrebščine iz lastne blagajne in je bil finančno nezavisen od celote. Vsak moški je bil vojak od 16. do 60. leta; zato je mogla sama Krajina v Hrvatski in Slavoniji postaviti na noge do 50.000 mož. Za vojne je moral vsak „graničar“, — kakor so se imenovali prebivalci, iti tjakaj, kamor se je glasila zapoved. V mirni dobi se je moral vsakdo hraniti in oblačiti sam s svojimi sredstvi, a v vojni je živel na cesarske stroške. Vojna krajina je bila takorekoč velika vojašnica stalne vojske, ki se je vzdrževala z razmeroma majhnim stroškom; služila je obenem kot šola mladim častnikom iz cele države.

Cerkvene razmere med Srbi. Ena najneprijetnejših stvari je bila za pravoslavne Srbe katoliška verska propaganda. Katoliki, osebito jezuiti, so porabili vsako priliko, da bi združili pravoslavne s katoliško cerkvijo. Ovirali so pravoslavne duhovnike in škofo pri vršenju verskih obredov, silili pravoslavne praznovati katoliške praznike i. t. d. Pri tem stremljenju so sodelovali z jezuiti tudi zagrebški škof, velikaši in dunajski dvor. Zlasti so se trudili, da jih pridobe za unijo. L. 1608. je priznal srbskopравoslavni škof Vratanja v Marči pri Čazmi zagrebškega škofa ter se odrekel peškemu parijarhu. Vratanjó je sicer Ferdinand proglasil za duhovnega poglavarja nad vsemi pravoslavnimi v tedanji Hrvatski in Slavoniji, ali Srbi niso marali priznati unije, marveč so ostali preko svojih menihov v tesni zvezi s patrijarhom v Peči. Najtežje so se ustavljali uniji oni pravoslavni, ki so ostali izven Vojne krajine. Unijatska škofija se je l. 1777. prenesla iz Marče v Križevce, kjer se nahaja še danes.

Ko se je srbskopравoslavni živelj ojačil z novimi priseljenci v XVII. in XVIII. stoletju, so se osnovale še nove pravoslavne škofije; vsem pravoslavnim v Hrvatski-Slavoniji ter Ogrski je bil verski poglavar mitropolit v Sremskih Karlovcih, naslednik patrijarha Čarnojevića. Toda v splošno je bila pravoslavna duhovščina premalo izobražena, med višjimi cerkvenimi dostojanstveniki pa je vladala često needinost in pepir.

4. Notranje razmere na Slovenskem do srede XVIII. stoletja.

Uradniška uprava. Od Maksimilijana I. dalje se je Avstrija polagoma spreminjala v uradniško državo. Na Dunaju so nastajali uradi za deželne skupine, za alpske, to je avstrijske dedne dežele, za Češko, za Ogrsko s Hrvatsko ter za Nemško državo. Za posamezne upravne panoge so bili različni uradi ali pisarne. Tajni svet (der geheime Rat) je bil pred vsem za vnanjo politiko, pa tudi za druge važne zadeve; pozneje se je imenoval tajna konferenca. Avstrijska dvorna pisarna (die Hofkanzlei) je bila najvišja upravna in pravosodna oblast; od te pisarne so odcepili češko, ogrsko, erdeljsko pisarno (poleg italijanske in nizozemske), ki so z Dunaja vodile upravo dotičnih dežel. Finančne posle v avstrijskih, čeških ter ogrsko-hrvatskih deželah je upravljala dvorna komora (die Hofkammer). Državne finance pa so bile vedno v neredu, denarja je primanjkovalo neprestano, zlasti radi pogostnih velikih vojn. Vojne operacije, nabiranje vojakov in oskrbovanje živeža ter vzdrževanje trdnjav je vodil dvorni vojni urad (Hofkriegsamt). Vsi ti uradi so se nahajali na Dunaju in so bili glavni organi absolutne vladarske oblasti.

Stanovi. Zmaga protireformacije je bila hkrati zmaga habsburškega absolutizma nad stanovsko oligarhijo. Od pričetka XVII. stoletja so stanovi vedno bolj izgubljali nekdanji pomen; dovoljevali so sicer še vedno davke in vojake, toda nikdar niso resno mislili na to, da bi vladarju odrekli eno ali drugo. Vlada je predlagala svoje propozicije, ki so jih stanovi sprejeli. Že od Ferdinanda I. je vlada stremela za tem, da bi si zagotovila davke za daljšo dobo, a za Karla VI. je pričela sklepati s stanovi pogodbe, takoimenovane recese, ki so ji za več let naprej dovoljevali pobirati določeno vsoto davkov. Vlada je kratkomalo naznanjala stanovom določeni zemljiški davek, stanovi so se o njem posvetovali, sprejeli zahtevane vsote in skrbeli za to, da se plačevanje pravilno razdeli po dohodkih. Prav tako so stanovi izgubili tudi pravico postavodaje; dajali so le še vladi nasvete, vlagali prošnje in ugovore v stvareh, ki so zadevale občno deželsko ali stanovsko blaginjo. — Stanovi so zborovali in sklepali za vsako deželo posebej; sestanki za več dežel skupaj se od Ferdinanda II. dalje niso več sklicevali.

Mesčanstvo je v XVII. stoletju nazadovalo. Mnogoštevilne verske in turške vojne so zelo škodovalе trgovini in obrti, radi

verskih nasprotij se je izselilo dokaj meščanov in plemičev, splošni gospodarski propad po tridesetletni vojni, vse to je bilo v škodo blagostanju v mestih. Tudi cehi so ovirali podjetnega duha v obrti. Merkantilizem, ki je v Avstriji začel z Leopoldom I. in se močneje uveljavil za Karla VI., je prinesel nekoliko zboljšanja, toda ne toliko v slovenskih pokrajinah kot v sudetskih deželah in v Nižji Avstriji z Dunajem, kjer se je začela pospeševati veleobrt v večjem slogu. Pač pa so se za Karla VI., ki si je pridobil južno Italijo, obnovile ceste v smeri od Dunaja preko Gradca, Maribora, Celja, Ljubljane (1718.) proti Trstu. Trst je Avstrija proglasila za svobodno luko (l. 1719.), prav tako Reko; tu so smeli domači in tuji trgovci brez ozira na vero in državno pripadnost svobodno trgovati. Osobito Trst je začel hitro napredovati.

Ona mesta, ki so se pri nas ustanovila in podpirala kot trdnjave zoper Turke, so po končani dobi turške nevarnosti in vsled novega strelnega orožja nazadovala in ostala mesta samo še po imenu (n. pr. Lož, Kostanjevica, Višnja gora i. t. d.). Prav tako so nazadovala mnoga mesta, ker so ostala proč od glavnih trgovskih cest (n. pr. Kamnik).

Položaj *kmetskega prebivalstva* se je pričel boljšati za Marije Terezije pod vplivom fiziokratskih gospodarskih načel.

Prosvetne razmere. Po zmagi protireformacije so imeli jezuiti v rokah srednje in visoko šolstvo; poleg verouka je bila latinščina glavni predmet, za materinski jezik se niso brigali. Osnovnemu pouku so do dobe Marije Terezije posvečali jako malo pažnje.

V tem času so se izobraženi krogi najbolj zanimali za zgodovino in za opis krajev in pokrajin ter prebivalstva. V tem oziru sta o Kranjski mnogo napisala! Schönleben in Valvasor. L. 1693. se je v Ljubljani osnovala „Academia operosorum“, ki je imela namen, gojiti in pospešavati književnost, pa tudi drugo umetnost in znanost. Spočetka se je gibala zelo živahno, a že po l. 1725. je njeno delovanje prenehalo.

V XVII. in XVIII. stoletju so bili zelo živahni kulturni stiki med našimi pokrajinami in Italijo. Največ mladih ljudij je iz naših krajev študiralo na italijanskih visokih šolah in pri nas je delovalo tudi več italijanskih umetnikov. Osobito so se koncem XVII. in v XVIII. stoletju cerkve in palače gradile v baročnem slogu, ki je zastopan zlasti v Ljubljani (n. pr. uršulinska cerkev, frančiškanska i. dr.).

Slovenščino so v XVII. in XVIII. stoletju vporabljali samo kmetje in drugi, preprosti ljudje. Plemiči in izobraženci so se posluževali nemščine; med meščani sta bila običajna oba jezika, prevladovala pa je, osobito v večjih mestih, nemščina. V XVII. in začetkom XVIII. stoletja se je vsled tesnih stikov z Italijo med izobraženci močno udomačila italijanščina, ki je na Goriškem izpodrnila nemščino tudi iz uradov. Uradi, sodišča i. t. d. so na Slovenskem povsod uporabljali nemščino, v kateri so bile napisane tudi vse listine in pisma. V skladu z zapostavljanjem slovenščine je bila borna domača književnost, ki je sestojala le iz nabožnih in cerkvenih knjig.

5. Notranje razmere v Hrvatski do srede XVIII. stoletja.

Uprava. Od konca XVI. stoletja je obstojala le ena politično-upravna celota, ki pa se je kljub temu uradno nazivala: regnum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. V tej dobi se je ime Hrvatske polagoma preneslo tudi na srednjeveško Slavonijo tja do Drave, in sicer na oni predel, v katerem ni vladala Turčija, a kot Slavonija se je pričel smatrati ves ostali teritorij med Dravo in Savo vzhodno od Hrvatske tja do Zemuna. Ime Dalmacija se je preneslo na vse ozemlje v notranjosti, na katero se je v turških vojnah razširila oblast Benečanov.

Na čelu uprave, sodstva in vojske je bil ban, od l. 1596. dalje vedno le po eden, podložen direktno vladarju. Njegov namestnik je bil banovac (podban). Bana je izbral vladar iz vrste uglednih oseb, ki jih je sabor predlagal v ta namen.

Sabor je bil za Hrvatsko in Slavonijo od l. 1558 dalje vsled teritorialnega skrčenja dežele le eden. Na sabor so prihajali vsi prelati, t. j. cerkveni dostojanstveniki, in velikaši; nižje plemstvo pa je pošiljalo samo svoje zastopnike, ki jih je izvolilo po županijah. Tudi kralj. svobodna mesta so pošiljala svoje zastopnike. Vsi člani so zborovali in sklepali skupno. Sabor je vodil upravo, dovoljeval in nabiral vojake, razpravljal o davkih in sklepal potrebne zakone; običajno je sabor sprejel ali malo predrugačil vladarjeve predloge. Poleg tega je sabor izražal vladarju svoje želje in pritožbe. — Zmagujoči absolutizem in centralizem pa je skušal pravice in delokrog bana in sabora vedno bolj omejiti in vedno več stvari se je vpeljalo v deželi mimo njiju.

Udeležba Hrvatov na ogrskem državnem zboru. Nekako od prve polovice XV. stoletja je pošiljala Slavonija svoje poslance v ogrski državni zbor, a Hrvatska ne. Ko sta se v XVI. stoletju slavonski in hrvatski sabor združila, je združeni sabor pošiljal svoje poslance v ogrski zbor. Sabor jim je dal vsak pot natančna navodila, po katerih so morali postopati in se jih strogo držati; po povratku so točno poročali o svojem delu. Proti pristanku hrvatskih poslancev se ni moglo na ogrskem državnem zboru skleniti ničesar veljavnega za Hrvatsko. Samo oni zakoni, stvorjeni tamkaj, so imeli veljavnost za Hrvatsko, za katere so glasovali tudi hrvatski odposlanci.

Po obnovi civilnih oblasti v Slavoniji so slavonske županije pošiljale svoje člane ne le v zagrebški sabor, marveč tudi direktno v ogrski državni zbor, in to po svoji želji, a proti volji ostale Hrvatske.

Županije. Na čelu vsaki županiji je stal veliki župan, ki ga je imenoval kralj; ta čast je često postala dedna v kaki rodovini. Županijske posle je vodil podžupan z ostalim uradništvom, ki se je volilo na tri leta v županijski skupščini, a samo iz plemstva dotične županije; ta čin se je imenoval „restavracija“. Županijske skupščine so volile poslance v zagrebški sabor in jim dajale točne instrukcije; vršile so tudi najvažnejše upravne in sodne posle; bile so eksekutivna oblast, ki je izvrševala v svojih mejah saborske sklepe v upravnem, davčnem in vojaškem oziru. Vse te uredbe so se v XVIII. stoletju (1756.) uredile po ogrskem vzoru.

Županije so se delile na okružja, a ta na kotare; prvim so stali na čelu veliki sodniki (sudac), drugim mali sodniki, upravni in sodni uradniki obenem.

Plemstvo je bilo nižje in višje. Večina starih plemiških rodovin se je za turške dobe izselila ali pa izumrla. Obilo se je priselilo madžarskih plemiških rodbin, mnogo tudi nemških in drugih, osobito po karlovškem miru, ko so mnogi ali kupili od komore ali dobili v dar obširna posestva, in sicer največ v Slavoniji. Toda tudi hrvatsko domače plemstvo se je v neprestanih stikih z nemškimi in madžarskimi velikaši jako odtujilo svojemu narodu; najbolj poučen je primer Nikola Zrinskega, zarotnika iz l. 1664., ki je bil — madžarski pesnik in še celo najodličnejši iz starejše dobe. Lahko se tedaj reče, da je bilo plemstvo v Hrvatski-Slavoniji v tej dobi po veliki večini tujerodno ali potujčeno. Bilo pa je vendarle tudi

narodno čuvstvujočih velikašev; najlepši primer je Fran Krsto Frankopan, ki je književno deloval v hrvatskem jeziku.

Mesta. Za mesta turška doba ni bila ugodna. Obrti je bilo malo in trgovina se je mogla vršiti samo z avstrijskimi deželami in habsburško Ogrsko. Po osvoboditvi izpod turške oblasti se je stvar obračala na bolje, zlasti ko so se za Karla VI. gradile ceste od Karlovca do Bakra in Reke. Odslej so se v mesta, osobito v Slavonijo, priseljevali v velikem številu Nemei in sicer kot obrtniki in trgovci ali pa kot častniki in uslužbenci; nekatera mesta (n. pr. Osjek, Petrovaradin) so v drugi polovici XVIII. stoletja imela skoro povsem nemški značaj.

Čisto domače je bilo tudi v Hrvatski do XVIII. stoletja le **kmetstvo prebivalstvo**. Srbi so ostali po ozemlju Vojne krajine, v Slavoniji ter Sremu. V onih predelih, kjer ni bilo Vojne krajine in kjer nikdar niso gospodovali Turki, ni bilo Srbov. Gospodarski in socijalni položaj hrvatskih kmetov se v tej dobi ni bistveno spremenil; gmotno stanje se je nekoliko izboljšalo po odstranitvi turške nevarnosti.

Prosvetne razmere. Tudi v Hrvatski so imeli jezuiti v rokah srednje šole, ki so bile urejene slično kakor v slovenskih pokrajinah. Za osnovno šolo so se brigali tudi tu zelo malo, največ še župniki, ki so učili s pomočjo kajkavskih knjig. Na visoke šole so hodili v avstrijske dežele in v Italijo.

6. Benečanska Dalmacija.

Benečanska uprava v Dalmaciji je bila v rokah maloštevilnih uradnikov, katerim je stal na čelu mogočni providur, imenovan na novo vsaka tri leta, s sedežem v Zadru. Dežela se je delila na okrožja, mesta so imela avtonomijo. Kmetskemu prebivalstvu Benečani niso nalagali velikih davkov, plemiči in meščani so bili prosti davka. Toda za prosveto in javno blagostanje so Benečani malo skrbeli. Trgovina je bila vsa v benečanskih rokah.

Pravoslavno prebivalstvo, bivajoče v severnem delu dežele in v Boki Kotorski, ki pa se je nazivala „benečanska Albanija“, je le s težavo očuvala svojo vero in hierarhijo. Italjani so bivali le

po mestih, a so imeli popolno politično in kulturno prevlado. Pod vplivom dubrovniške literature se je razvila domača književnost v „slovinskem“, t. j. hrvatskosrbskem jeziku (fra Kačić-Miošić).

7. Dubrovnik.

Kakor italijanske mestne republike, tako je tudi Dubrovnik po odkritju Amerike in propadu kulture v bližnjem orijentu pričel nazadovati. Najobčutnejši propad pomeni XVII. stoletje, ko so Dubrovnik zadele hude katastrofe; l. 1664. je divjala v mestu strašna kuga, l. 1667. pa je silen potres porušil mesto ter pokopal pod razvalinami okrog 4000 ljudi. Dubrovnik si ni mogel več opomoči. Tudi književno dolovanje je močno nazadovalo ter koncem XVIII. stoletja sploh prenehalo.

8. Reforme prosvetljenega absolutizma.

Za Marije Terezije in Jožefa II. so se uveljavljala v habsburških deželah načela prosvetljenega absolutizma; izvedle so se mnogovrstne reforme v svrhu izboljšanja uprave, olajšanja kmetskega položaja in povzdige ljudske prosvete ter javnega blagostanja sploh. Reforme so izraz tedaj prevladujočih načel filantropizma in fiziokratizma, za Jožefa II. pa osobito racijonalizma, iz katerega izvirajo cesarjeve težnje po centralizmu in germanizaciji ter proti premoči katoliške hierarhije in vere. Dočim so bile številne reforme v korist Slovincem, Hrvatom in Srbom, so jim bile one glede centralizacije in germanizacije škodljive. Osobito so postali z njimi nezadovoljni hrvatski velikaši, ker je vladar hotel Hrvatsko enako kakor Ogrsko povsem zenačiti z navadnimi deželami, čemur so se ves čas po belogorski bitki vztrajno upirali.

Reforme Marije Terezije. Glede uprave je Marija Terezija stremela po tem, da čim najbolj zabriše razliko med posameznimi deželami. Temu namenu so služile razne upravne reforme; med najvažnejšimi je uvedba novih okrožnih uradov ali kresij v katere je razdelila državo (n. pr. na Kranjskem: gorenjsko (Ljubljana), notranjsko (Postojna), dolenjsko (Novo mesto), na spodnjem Štajerskem: Maribor in Celje). Kresije so imele nadzorovati izvršitev vladarskih odlokov, delovanje županov in župnikov, skrbeti za pravo mero in vago, za ceste, obrt in trgovino i. t. d. Največji pomen pa so imele

za kmetske podložnike, ker so sprejemale pritožbe kmetov zoper graščake; privikrat so državni uradi stopili med kmeta in njegovega zemljiškega gospoda. Deželam so odslej načelovali deželni guberniji, na Koroškem in Kranjskem deželno glavarstvo; deželni glavar oziroma guverner, je bil le prvi cesarski uradnik. Stanovska oblast je bila toliko kot odpravljena, dasi so se stanovi formalno še obdržali.

Davčne reforme, stremeče za tem, da se zvišajo dohodki za vojno, so merile na to, da se obdavčijo tudi zemljišča gospode in duhovščine. Zato so med l. 1747—1753. natančno popisali in izmerili vsa zemljišča in posestva ter sploh vse dohodke kmetov in gospode ter vsega prebivalstva (terezijanski kataster, v veljavi do l. 1819.) in na podlagi tega odmerili davek; kmetska zemljišča so seveda še vedno višje cenili in močnejše obdavčili. Podpiranje obrti in trgovine je koristilo največ nemškim ter češkim deželam; splošno koristne pa so bile mnoge reforme, n. pr. uvedba enotne mere, zboljšanje denarja, odprava notranje carine i. t. d.

Položaj kmeta je imel olajšati in zasigurati robotni patent (1775), ki je omejeval graščakovo sodno oblast nad podložniki ter zmanjšal in natančno določil vsoto dolžne tlake, ki ni smela presegati tri dni v tednu oziroma 156 dni v letu. Značilno je, da so kmetje še to reformo smatrali za olajšavo! Zasegati kmetije je bilo graščakom odtlej prepovedano; kmet je lahko odkupil zemljišče v svojo popolno last.

V pospeševanje kmetijstva so se snovale kmetijske družbe po posameznih deželah, gojil se strokovni pouk (n. pr. v čebelarstvu, Janša) in se pričela melioracijska dela, n. pr. osuševanje Ljubljanskega barja.

Pravo se je začelo kodificirati; izdal se je nov kazenski zakonik. Začele so se vpeljavati nekatere olajšave v kazenskem postopanju; odpravila se je n. pr. mučilnica, toda kazni so bile še vedno jako barbarske. Mestom in graščakom je ostalo le nižje sodstvo, višje je prešlo na državo.

Doba Marije Terezije se naziva kot pričetek osnovne šole. Do srede XVIII. stoletja je veljalo šolstvo kot cerkvena potreba, za katero se država ni brigala. Za Marije Terezije se je šolstvo proglasilo kot državna zadeva in po vseh večjih krajih so se pričele ustanavljati osnovne šole, v katerih pa so silili kot učni jezik nemščino. Le po Kranjskem so priredili kot pripravo za osnovno šolo nekake pripravljalne razrede s slovenskim in nemškim učnim

jezikom. Osnovnim šolam so delali razni domači činitelji velike zapreke.

Naposled se je vpeljala tudi občna vojaška dolžnost, od katere pa so se mogli bogatejši ljudje odkupiti.

Na Hrvatskem ter Ogrskem si Marija Terezija ni upala izvesti reform; tu so bili velikaši reformam nasprotni, s silo, preko svojih centralnih uradov, pa si jih ni upala dekretirati. Položaj kmeta je ostal tamkaj nespremenjen, plemstvo ter duhovščina sta ostala prosta davka. Da bi pridobila velikaše, glavne politične činitelje, na lep način zase, jih je pričela vabiti na dvor, obdarjati z odlikovanji, uvrščevati jih v novoustanovljeno ogrsko gardo i. t. d.; ta metoda je mnogo pripomogla, da se je hrvatsko plemstvo še bolj odtujilo svojemu narodu in se pričelo germanizirati.

Ker ji je ogrski državni zbor l. 1764. vendarle odrekel povišanje davkov v zahtevani višini, ga Marija Terezija odtlej ni več sklicevala in tudi zagrebskega sabora ne; županijam je pošiljala svoja povelja v obliki patentov (naredb), prav kakor v avstrijskih in čeških deželah. Naposled je l. 1767. osnovala v Zagrebu kraljevsko vijeće, to je deželno vlado (prvo v Hrvatski!), z banom na čelu, ki je izdajalo naloge in zapovedi, katere je prejemale z Duuaja, direktno županijam. Ker je te posle dotlej opravljal ban z banovcem in saborom, se je s tem delokrog slednjega bistveno zmanjšal, tako da je postal prav tako malo važen organ kakor stanovi v avstrijskih deželah. Toda na prigovarjanje Madžarov je vladarica to deželno vlado l. 1779. ukinila, njene posle pa prenesla na ogrski namestniški svet, s čemer je postala Hrvatska podrejena ogrski vladi.

Reka se pripoji Hrvatski, a dobi avtonomijo. Reško ozemlje je samo v najstarejši dobi pripadalo Hrvatski. Že zgodaj, najkasneje v XII. stoletju, je prešlo v oblast nemških velikašev ter spadalo pod Koroško vojvodino. L. 1467. so Habsburžani podedovali Reko, ki je nato dolgo časa tvorila del Kranjske. Habsburžani so na Reki osnovali posebno politično pokrajino, ki jo je upravljal poseben kapetan v vladarjevem imenu. Po zaplenitvi zrinsko-frankopanskih posestev l. 1670. je dvor uredil posebno pokrajino Avstrijsko Primorje, obsegajoče ves primorski predel od Gradeža in Trsta do Senja in Baga z avtonomno Reko, ki je bila od l. 1712. svobodna luka.

L. 1776. je Marija Terezija Hrvatsko Primorje z Reko, Ba-

krom in Kraljevico, a brez Senja in Baga, ki sta ostala v Krajini, pripojila Hrvatski.

Toda l. 1779. je cesarica s sodelovanjem hrvatske vlade dala Reki obsežno avtonomijo in jo uredila kot posebno telo ogrske krone (*corpus separatum*).

Reforme Jožefa II. Izrazit predstavnik vladarja iz dobe prosvetljenega absolutizma in racionalizma je sin in naslednik Marije Terezije, Jožef II. (1780—90.). Dasi je bil materi že od l. 1765. sovladar, vendar mu ta v notranji politiki ni pustila do besede, ker si ji je zdel mnogo previhrav in preradikalen.

Jožef II. ni upošteval ne historičnih pravic, ne običajev, ne predpravic posameznih stanov ali cerkva; njegove reforme so se izvajale v „imenu zdravega razuma in človekoljubja“.

V upravi v avstrijskih deželah je popolnoma prenehalo delovanje stanovskih deželnih zborov, ki jih ni več skliceval, deželne odbore pa je razpusil in njihove posle poveril gubernijam. Manjše dežele je združil v večje upravne enote, n. pr. Štajersko, Koroško in Kranjsko pod skupno vlado (gubernij) v Gradcu, za Primorsko se je uredil gubernij v Trstu.

Glede kmetškega vprašanja so se nadaljevale že poprej začete reforme, toda v mnogo radikalnejši meri. Kmeta je hotel cesar popolnoma osvoboditi v soglasju z fiziokratskim naziranjem, da je kmet temelj države. S patentom iz l. 1782. je odpravil dedno podložništvo kmeta; kmet je postal osebno svoboden, mogel se je svobodno seliti, se ženiti, si izbrati drug stan, hoditi zase ali za svoje otroke. Kmet pa je še nadalje ostal pod sodstvom graščaka (za nižje sodstvo), toda sodnik je moral biti izprašan jurist in vse večje kazni je moral potrditi okrožni urad. Tlaka je ostala, ali cesar je nameraval prisilni odkup od nje, pa ga je prehitela smrt. Davčna reforma, ki jo je odredil l. 1789., je obdavčila vsa zemljišča po njih letnem donesku, brez ozira na posestnike, kar bi zadelo največ gospodo.

Globoko segajoče so Jožefove cerkvene reforme. L. 1781. je izdal patent o verski toleranci, ki je dajal svobodo veroizpovedi protestantom in pravoslavnim ter državljansko enakopravnost s katoliki. Ukinil je vse one samostane, ki se niso bavili s poučevanjem mladine, bolniško strežbo ali duhovnim pastirstvom; iz njihovega imetka pa je ustanovil verski fond, iz katerega so se plačevali duhovniki. Ukazal je ustanovitev fara po vseh oddaljenej-

ših vaseh in po večjih mestih, kjer so se morale prevelike fare deliti in čim bolj zaokrožiti. Po istem vzoru je odpravil historične meje škofij ter je nove prilagodil političnim mejam. Prepovedal je škofom imeti več beneficijev, zlasti pa imeti plačane svetne službe in časti. Odpravil je preveliko število praznikov, prepovedal romanja i. t. d. Cerkvene organizacije je hotel podrediti državni oblasti in jim pustiti samo v dogmatičnem oziru odvisnost od Rima. Zato je nadziral občevarje škofov in samostanov s centralami izven države, postavil pod državno nadzorstvo vzgojo duhovščine i. t. d. Cerkvene reforme so vzbudile ponekod veliko nejevolje, pa tudi obilo odobravanja ter pristašev, celo med duhovščino (jožefinizem).

Prav posebno je skrbel za humanitarne zavode ter jih ustanavljal na novo (bolnišnice, gluhonemnice, ubožnice, najdenišnice i. t. d.)

Za šolstvo se je jako skrbelo. Toda v osnovnih šolah je imela materinščina še manj besede nego prej; kakor v osnovnih je bila nemščina tudi v srednjih in visokih šolah učni jezik; njeno znanje je bil predpogoj za vzprejem. To je bil znak centralizacije in germanizacije, za katero je težil; zakaj njegov cilj je bil: jedna jedinstvena država z enotno ustavo, enotnimi zakoni in enim — to je nemškim jezikom.

Kljub temu se je baš tedaj zanimanje za slovenščino večalo; Marija Terezija in Jožef II. sta sama nehote pospeševala njen razvoj s tem, da sta dala izdajati ljudske knjižice v umljivem narodnem jeziku v svrhu, da so tolmačile in popularizirale njiju odredbe in reforme. Vrh tega je Jožef odpravil cenzuro. Tudi za prvi pouk v osnovnih šolah so se morale izdajati slovenske pomožne učne knjižice. Baš v drugi polovici XVIII. stoletja se pojavi velika plodovitost slovenskega nabožnega slovstva, pojavijo se tudi že znatnejši začetki domače svetne književnosti (Marko Pohlin).

Reforme Jožefa II. na Ogrskem in Hrvatskem. Dočim se je Marija Terezija s svojimi reformami v bistvu vendarle omejila na avstrijske in češke dežele, jih je Jožef II. sklenil izvršiti prav v isti meri in obliki tudi v Ogrski in Hrvatski. V nameri, da tudi ogrske in hrvatske dežele popolnoma združi in zenači z ostalimi habsburškimi provincami v enotno nemško državo, se ni hotel vnaprej vezati na stanovske privilegije in posebne zakone; zato se ni dal okronati za ogrskega kralja Tako ni postopal dotlej še nobeden vladar. Krono je kot „starino“ spravil v zakladnico, češ da ji je mesto le še v muzeju. Po tem je sklenil najprej odpraviti župa-

nije, ki so njegove naredbe samo sprejemale, niso pa jih razglašale ter izvrševale. L. 1784. je proglasil nemščino kot uradni jezik v vsej državi, tudi v hrvatskih in ogrskih zemljah, z določbo, da se mora z l. 1786. vpeljati v sleherni županijski urad; čez tri leta ne more biti nihče uradnik, kdor je ne obvladuje. Ko pa so županije zoper to naredbo ogorčeno protestirale, jim je Jožef povsem omejil delokrog, Ogrsko ter Hrvatsko pa razdelil na deset okrožij, od katerih je vsako obsegalo po nekaj županij; Slavonija je z baranjsko županijo prišla pod Pečuh, Hrvatska pa je z zaladsko županijo tvorila posebno okrožje s središčem v Zagrebu. Ob Adriji je uredil posebno oblast, Ogrsko Primorje.

L. 1785. je tudi v Hrvatski ter Ogrski sledila osvoboditev kmeta v povsem enakem obsegu kakor v avstrijskih pokrajinah. Izvedle so se tudi tu sodne reforme. Da se izvede občno in enako obdavčenje vseh stanov, je ukazal popis prebivalstva in izmero zemljišč, kar se je moglo vsled nastalih nemirov izvršiti samo s silo.

Verske reforme je izvedel tudi tu v istem smislu in obsegu kot v Avstriji. Tolerančni patent iz l. 1781. je dal svobodo srbsko-pravoslavnim po vsej Hrvatski, prav tako tudi židom, ki so se šele sedaj pričeli priseljevati v deželo.

Kolonizacija Vojvodine in Slavonije. Kakor oba njegova prednika, tako je tudi Jožef II. na vso moč pospeševal naseljevanje Nemcev po malo obljudenih, malo obdelanih, po velikem delu močvirnih in zanemarjenih ravninah tedanje južne Ogrske in Slavonije-Srema. Naseljevanje se je pričelo brž po odhodu Turkov, že l. 1722.—1726.; v še večji meri se je vršilo za Marije Terezije v l. 1763—1771., največji obseg pa je zavzelo v dobi 1783—1786. Nemei so prihajali največ iz južnozapadne Nemčije („Švabi“); v manjši meri so naseljevali tudi Madžare, Slovake i. t. d. Namen kolonizacije je bil po eni strani pomnožitev poljedelske proizvodnje in kulture sploh (fiziokratizem!) — po drugi pa ojačenje nemškega življa.

Zadnja avstrijsko-turška vojna. Rusko-avstrijski načrti na Balkanu. Mnogovrstne reforme bi se bile morda obdržale, da si ni Jožef II. oslabil položaja s turško vojno.

Ko je v drugi polovici XVIII. stoletja ojačena in modernizirana Rusija postala najmočnejši nasprotnik Turčije, se je pričelo med njo in Avstrijo ljubosumno nasprotje na Balkanu, ki je obema oviralo napredovanje na račun povsem oslabele osmanske države.

Jožef II. pa je, v želji, da razširi svojo državo, sklenil s Katarino II. protiturško zvezo; turško ozemlje Balkanskega polotoka se je razdelilo v interesni sferi; vzhod je imel pripasti v rusko domeno in tam je nameravala Katarina II. obnoviti Grško cesarstvo pod ruskim vodstvom, Jožef II. pa si je imel vzeti severozapadni del, predvsem Srbijo in Bosno-Hercegovino. S temi načrti sta Rusija in Avstrija pričeli veliko vojno zoper Turke (1787—1791., oz. 1792.)

Kočina krajina. Avstrija je v tej vojni računala na pomoč Srbov iz Srbije. Zato je poslala tjakaj agitatorje in svoje častnike, da pridobe prebivalstvo za upor. In ne brezuspešno. Stanje Srbov v Turčiji se nikakor ni izboljšalo. Iz nezaupnosti do Srbov, ki so se že tolikrat uprli, je dal sultan ukiniti srbsko patrijarhijo v Peči l. 1766. Pri tem so imeli svoje roke vmes grški krogi v Fanaru, ki so nasprotovali srbski cerkveni samostojnosti. [Srbske pokrajine so spadale odtlej pod carigrajsko patrijarhijo, vsled česar so na škofijska mesta tudi med Srbi prišli Grki, ki so se nahajali v dobrem razmerju s Turki. Položaj srbskega prebivalstva je postajal toliko neugodnejši, kolikor slabša je bila sultanova oblast in večja nasilnost in nepokornost janičarjev, bivajočih zlasti v obmejnem predelu. Mnogo upornejših in imenitnejših Srbov je pobegnilo čez mejo na avstrijska tla, med njimi Koča Andjelković, Djordje Petrović i. dr.]

Ko je pričela vojna, so se osnovale čete srbskih prostovoljcev, ki so pričele vznemirjati turške zveze, napadale sovražne oddelke in potegnile v upor velik del severne Srbije. Največjo in najbolj junaško četo je vodil Koča Andjelković, Šumadinec od Jagodine, ki je postal tako popularen, da je ljudstvo te boje po njem imenovalo Kočino krajino. — Enako so se dvignili tudi Črnogorci ter se vztrajno borili s Turki.

Potek vojne. Vodstvo Jožefove vojske je razpostavilo armado, ki je bila izredno velika in dobro opremljena, na vsej dolgi obmejni črti, vsled česar so mogli Turki začeti celo ofenzivo, prodreti v vzhodni Banat in poraziti cesarske pri Karansebešu (1788). Tudi mnogo srbskih prostovoljcev je poginilo v teh bojih, med njimi Koča; mnogo srbskih družin se je preselilo preko Donave in Save. Šele ko je prevzel poveljstvo general Lavdon, so šli Avstrijci čez Donavo, zavzeli Beograd in severno Srbijo do Zapadne Morave in Timoka ter severne kraje v Bosni. Uspešneje so se bojevali Rusi. Toda l. 1790. je nenadoma umrl Jožef II., ki se je prehladil na bojišču; njegov naslednik Leopold II. pa je hitro sklenil mir v

Svištovu l. 1791., zlasti ker se je začela preteče vmešavati Prusija, braneč v zvezi z Anglijo koristi Turčije, in pa ker je vsled francoske revolucije nastala nevarnost na zapadu. — Rusija je sklenila mir v Jassyju l. 1792., pridobivši si Jedisan med dolnjim Dnestrom in Bugom. — Avstriji je prinesel svištovski mir le neznatne obmejne korekture, med njimi kordunaška sela (Kordun) ob gornji Uni. Glede Srbov se je dosegla v mirovni pogodbi le splošna amnestija za vse, ki so se borili zoper Turčijo.

Propad jožefinskih reform. Ko je bilo tekom slabo uspevajoče vojne treba novih vojakov in živeža za nje, je bil Jožef II. prisiljen, obrniti se na stare županije na Ogrskem in Hrvatskem, da mu dovolijo oboje. Na županijskih skupščinah pa si je dolgo zadrževana nezadovoljnost dala duška; burno so pričeli zahtevati sklicanje državnega zbora; cesarske uradnike so kratkomalo napodili, a nemški uradni jezik odpravili. Dežela se je nahajala na pragu revolucije, — v Belgiji je bil radi reform že izbruhnil splošen upor. — Tedaj je težko bolni cesar vrnil Ogrski ter Hrvatski staro ustavo, za vso državo pa preklical večino svojih reform; ostale so v veljavi le naredbe o verski toleranci in odpravi podložništva ter naredbe o razmerju kmeta do gospose, o odpravi samostanov ter o regulaciji župnij in škofij.

Jožefov brat in naslednik Leopold II. (1790—1792.) je popustil še nadalje, pred vsem v korist fevdalnim predpravicam plemstva. Sklical je zopet avstrijske deželne zборе, ki pa vendarle niso mogli obnoviti poprejšnje oblasti, ker so kresije ostale. Plemstvo je potom stanov najbolj nastopalo zoper Jožefovo davčno reformo; davčnoreformni patent iz l. 1789. se je vsled tega odpravil in v veljavo so stopile znova terezijanske določbe.

Reakcija na Hrvatskem in Ogrskem. Kljub Jožefovi smrti je vladala v Hrvatski bojazen, da se ne bi absolutistične, centralistične in germanizatorne težnje dunajskega dvora ponovile. Zato so hrvatski velikaši, ki so bili obenem jako reakcionarni, boječ se za svoje fevdalne predprave, odslej iskali najtesnejše zaslombe pri Madžarih, da se skupno z njimi obranijo Dunaja. Dne 12. maja 1790. je hrvatski sabor sklenil, da se ima za Ogrsko in Hrvatsko osnovati skupna vlada in da imajo hrvatske županije sprejemati naloge in povelja od ogrske vlade in od nikogar drugega. S tem so hrvatski velikaši sankcionirali odredbo Marije Terezije iz l. 1779. Dalje so sklenili, da se o davku za vzdrževanje vojske, oziroma o

njegovem povečanju ne more razpravljati nikjer drugje, nego na skupnem ogrskem državnem zboru. Obadva predloga je požunski državni zbor sprejel in vladar ju je potrdil. S tem se je Hrvatska, boječ se dunajskega centralizma, izročila Ogrski; postala je njen del in je izgubila finančno samostalnost. Hrvatski sabor je postal odveč in brez vrednosti, ker si je ogrski namestniški svet prisvojil vso politično oblast. Sabor se je sestajal samo tik pred ogrskim državnim zborom, da izvoli zanj odposlance in jim da navodila, ter po zaključenem zasedanju, da razglasi na njem stvorjene zakone. Ban, ki je bil član namestniškega sveta, je predstavljal le še njega izvršilni organ in se je pričel smatrati za madžarskega zaupnika, ne pa predstavitelja dežele in kraljevskega namestnika.

Toda že na istem državnozborskem zasedanju so se pokazala madžarska imperijalistična stremjenja. Centralistične in germanizatorne težnje so (kakor med Čehi) med Madžari vzbudile narodni preporod, ki se je izražal v ljubezni in skrbi za madžarsko narodnost in jezik. Madžarstva in madžarščine pa niso hoteli oživeti le med Madžari, marveč med vsemi prebivalci v deželah krone sv. Štefana. „Ena država, eden narod, eden jezik od Karpatov do Adrije“, to je bil odslej politični program Madžarov. Ko so odpravili vsiljeno nemščino, niso marali več latinščine, ki je bila do Jožefa II. uradni, zborovalni in v neki meri celo občevalni jezik, marveč so sklenili, da se v urade in na zborovanja uvede postopoma — madžarski jezik. Hrvatski velikaši so komaj dosegli, da se ta preuredba ni raztezala tudi za Hrvatsko, marveč je tam ostal še vedno — latinski jezik. Le v križevački županiji so se hrvatski velikaši oglašili s predlogom, naj bi se v Hrvatski uvedel domači „ilirski“ jezik; njih glas je ostal osamljen, skoro neopažen. Pač pa je hrvatski sabor sklenil, naj se na srednjih in osnovnih šolah v Hrvatski in Slavoniji uči madžarski jezik kot neobvezen predmet; za gojitev domačega jezika mu ni bilo brige. Prav tako so hrvatski velikaši dosegli, da je veljala enakopravnost ver, osobito protestantske, le na Ogrskem, na Hrvatskem ne.

Srbski temišvarski sabor l. 1790. Ko so Madžari po Jožefovi smrti kazali v državnem zboru zelo veliko upornost napram Leopoldu, tako da je obstojala možnost oboroženega spopada, se je ta poskusil nasloniti na Srbe. Zato je ugodil njih prošnji ter dovolil sklicanje velikega zbora vseh Srbov južne Ogrske in Hrvatske-Slavonije ter Krajine. Taki srbski sabori so bili sicer običajni v

XVIII. stoletju, a na njih so Srbi razpravljali le o svojih cerkvenih vprašanjih in volili mitropolita ter škofo. Na temišvarskem saboru v septembru l. 1790. pa so Srbi postavili svoj narodnopolitični program: zahtevali so ustanovitev posebnega srbskega teritorija v Banatu in Bački kot srbsko („ilirsko“) vojvodino, ki naj ji načeluje kot despot — četrti Leopoldov sin. Zahtevali so srbske urade za reševanje civilnih in cerkvenih zadev, poseben srbski sabor z razširjenimi pravicami ter obnovitev ilirske dvorne pisarne na Dunaju.

Srbskih zahtev so se Madžari zelo ustrašili in so se zategatelj brž sporazumeli z Leopoldom. Ta je sedaj izpolnil le eno točko srbskega programa; ustanovil je ilirsko dvorno pisarno, ki pa jo je njegov naslednik ukinil že naslednjega leta (1792.)

VII. Doba narodnega preporeda Srbov, Hrvatov in Slovencev. Turčija in Avstrija propadata. Zmaga demokratične narodne jugoslovanske ideje nad absolutističnimi raznorodnimi državami.

1. Francoska vlada nad delom našega naroda.

Nova Evropa. Doba prosvetljenega absolutizma, ki se za Avstrijo zaključuje z Leopoldom II., je ostala brez globljih posledic za kulturno stanje našega naroda. Za Franca, Leopoldovega sina in naslednika, nenadarnega in konservativnega vladarja, je zavladata zakrknjena reakcija brezidejnega absolutizma.

Toda francoska revolucija je pričela popolni prepored političnega, socialnega, gospodarskega, duševnega ter narodnega življenja, ne le v Franciji sami, marveč tudi pri drugih evropskih narodih. Na temelju njenih vodilnih idej o občni enakosti, bratstvu in svobodi ljudi se je preobrazil evropski svet ter se izmotal iz spon političnega in gospodarskega fevdalstva ter absolutizma, ustvarjajoč v zaporednih stopnjah parlamentarne, gospodarskoliberalne in — narodne države.

Konec benečanskega gospostva nad našim primorjem. Prvo vojno zoper francosko revolucijo je vodila koalicija evropskih držav z Avstrijo na čelu. Vojna pa ni prinesla zmage fevdalni reak-

eiji, marveč se je zelo zavlekla (1792—1797.) ter je končala naposled z zmago revolucionarne Francije. Po premirju v Leobnu, do kamor so preko Koroške prodrle francoske čete pod Napoleonovim vodstvom, je morala Avstrija skleniti mir v Campo Formio; dobila je proti odstopitvi drugih pokrajin večino ozemlja Beneške republike, ki jo je bil Napoleon posedel in ukinil, in sicer Benečijo do Adiže ter v njej Beneške Slovence, benečansko Istro ter Dalmacijo s Kvarnerskimi otoki in Boko Kotorsko („benečanska Albanija“). S tem je prenehalo večstoletno gospodstvo Benečanov na jugoslovanskem ozemlju.

Avstrijski general Rukavina je še v poletju l. 1797. mirnim potom posedel Istro in Dalmacijo. V Dalmaciji je prebivalstvo izražalo željo, da se dežela pripoji Hrvatski, kateri je nekdaj pripadala. Proti Dunaju se je napotila deputacija, ki naj bi izrazila želje v tem smislu. Toda dunajski dvor je uredil Dalmacijo kot posebno deželo z glavnim mestom Zadrom; vsa uprava je ostala v bistvu taka, kot je bila za benečanskega gospodstva. — V Boki Kotorski se je pojavila zahteva po združitvi s Črno goro in vladika je že posedel Budvo, toda umakniti se je moral pred Avstrijci.

Beneške Istre Avstrijci niso združili z avstrijsko, marveč so jo uredili kot posebno pokrajino s sedežem v Kopru.

L. 1805. je Avstrija v zvezi z Rusijo začela tretjo vojno zoper revolucionarno Francijo, toda po Napoleonovi zmagi pri Slavkovu je morala skleniti mir v Požunu (Bratislavi) in Napoleonu odstopiti vse l. 1797. pridobljene pokrajine, tedaj tudi Istro in Dalmacijo.

Dalmacijo si je vzel Napoleon, ker je računal na odločilno vojno z Rusijo, zoper katero je nameraval prodirati preko Turčije, svoje zaveznice. Ali Rusi so spoznali njegove načrte, pa so še pravočasno v zvezi s Črnogorci zasedli Boko Kotorsko.

Konec samostojnosti Dubrovnika. Položaj Dubrovnika je postal težaven; obe sovražni sili sta ga pozivali na sodelovanje. Naposled so se Dubrovčani na francoski poziv odločili, da dovolijo Francozom prost prehod skozi svoje mesto in ozemlje. Francoski general Lauriston pa je posedel mesto (l. 1806.) in ukinil dubrovniško samostojnost za čas, dokler se nahajajo Rusi v bližini. Po miru v Tilži l. 1807. je Rusija prepustila Napoleonu Boko Kotorsko, nakar so Francozi l. 1808. definitivno ukinili dubrovniško republiko ter njeno ozemlje združili z ostalo Dalmacijo. S tem je za vedno končala samostojnost Dubrovnika.

Francoska uprava v Dalmaciji. Odslej je Dalmacija z Istro in Benečijo vred pripadala kraljestvu Italiji, kjer je v Napoleonomem imenu vladal kot podkralj Evgen Beauharnais. Napoleon je vojaško zapovedništvo v Dalmaciji izročil generalu Marmontu, civilno upravo pa izobraženemu Benečanu Visku Dandolu. Ta je po Napoleonovem odobrenju preuredil Dalmacijo iz srednjeveške zaostalosti v povsem moderno deželo. Prvi znak preporoda je bil tednik „Il regio Dalmata — kraljski Dalmatin“, prvi hrvatski časopis v italijanskem in hrvatskem jeziku. Sedež deželne vlade je bil v Zadru; Dalmacija se je razdelila v pet okrožij. Sodstvo, ki se je ločilo od uprave, se je moderniziralo. Osobito skrb je Dandolo posvečal šolstvu. V Zadru se je osnoval licej z značajem vseučilišča, po večjih mestih nove gimnazije in mnogo osnovnih šol; uvedla se je delna šolska obveznost. Kmete je proglasil za lastnike zemljišč, a ostala je desetina kot davek v pridelkih. Največja briga se je posvečala poljedelstvu, živinoreji, gozdarstvu ter trgovini; izsuševala so se močvirja, kopali vodnjaki, gradile se ceste. Ukinili so se privilegiji posameznih občin in cehov, ki so ovirali obrt in trgovino.

Kljub temu, da so mnogovrstne moderne reforme pomenile silen napredek in neizmerno korist za deželo, vendar jim je bilo prebivalstvo z duhovščino na čelu odločno nasprotno, ker je črtilo Francoze kot „brezverce in jakobince“.

Tudi Istro je Napoleon podredil Italiji, a uredil za njo posebno vlado v Kopru.

Ilirija. L. 1809. je pričela Avstrija vojno z Napoleonom, toda bila je premagana in v schönbrunnskem miru je morala prepustiti Franciji ne le Dalmacijo, ki so jo bile tekom vojne hrvatske graničarske čete s pripomočjo domačega prebivalstva skoro vso zavzele, marveč tudi Hrvatsko zapadno od Save do ustja Une pri Jasenovcu, vso Kranjsko, Goriško, Trst in Istro ter zapadno Koroško do Vrbskega jezera. Vse te dežele z Dalmacijo, nekdanjo benečansko Istro ter Pustriško dolino je Napoleon združil v eno upravno enoto pod imenom „Ilirske province“ ali Ilirija. Z ustanovitvijo Ilirije je hotel Napoleon doseči po kopnem zvezo z Dalmacijo, odriti Avstrijo od morja, izvesti strogo kontinentalno zaporo napram Angliji ter ustvariti ugodno osnovo za svoj vpliv v Turčiji in za vojna podjetja proti Rusiji.

Sedež ilirske vlade je bila Ljubljana. Napoleon je izročil upravo dežele maršalu Marmontu in jo po njegovem nasvetu v l. 1811. raz-

delil v šest pokrajin (provinces). Vojno krajino je pustil nespremenjeno — tvorila je eno od pokrajin, le da so se graničarji namesto po nemškem vežbali po francoskem načinu. Pokrajine, ki so jim načelovali intendanti, so se delile na okrožja (districts), a ta na okraje (cantons), a okraji na občine z župani (maire) v mestih in starešinami po kmetih. Uradovalo se je v notranji službi v francoskem jeziku; — centralni vladi v Parizu je bila Ilirija podrejena samo v vojaških in finančnih zadevah. V vnanji službi se je uradništvo, med katero je bilo sprejemati čim več domačinov, posluževalo francoskega, nemškega, italijanskega in „ilirskega“ jezika. Namesto kraljskega Dalmatina je Marmont pričel l. 1810. izdajati v Ljubljani uradni časopis „Telegraph officiel des provinces Illyriennes“ v francoskem, nemškem, italijanskem in ilirskem jeziku.

Sedaj so se v Iliriji izvedle v glavnem iste blagodejne reforme, kakor že poprej v Dalmaciji; vse sodstvo se je preuredilo, vodilno načelo je bilo, da so vsi stanovi enaki pred sodiščem in pred zakoni sploh. Kmetu so izboljšali položaj, odpravili so n. pr. tlako brez odškodnine in pa desetino za duhovščino. Glede financ je veljalo stališče, naj se province same vzdržujejo; ali vpeljali so se mnogi neposredni in zlasti posredni davki, ki pa so postali pozneje zares težki ter seveda med ljudstvom zelo nepriljubljeni. Mnogo se je storilo na gospodarskem polju, gradile so se nove ceste, regulirale reke, podpirala se obrt, trgovina. Zlasti blagodejna je bila francoska vlada za šolstvo; v osnovnih šolah, ki so se množile, se je poučevalo v materinskem jeziku, deloma tudi v srednjih. Zelo mnogo se je ustanovilo srednjih šol, da bi se vzgojilo čim več domačega uradništva, v Ljubljani pa tako imenovana centralna šola z značajem vseučilišča, slična oni v Zadru. Mnoge reforme so se šele uvajale.

Toda v splošnem francoska vlada v Iliriji ni bila priljubljena, in sicer iz istih vzrokov kot v Dalmaciji. Razumnejši posamezniki so uvideli napredek v gospodarskem, prosvetnem, političnem ter narodnem oziru, kakor nam priča Vodnikova pesem „Ilirija oživljena“.

Ilirija po Napoleonovem padcu. Propad Napoleona l. 1812. — 1813. je pomenil tudi konec francoske Ilirije. Ko se je Avstrija pridružila protifrancoski zvezi, so njene čete brez večjih težav posedle Ilirijo, ki jo je imel Napoleon le slabo zasedeno. V Dubrovniku je prebivalstvo sicer poskusilo obnoviti nekdanjo samostojnost,

ali brezuspešno. Dunajski kongres je prisodil vse ilirske province Avstriji. Dalmacijo, obsegajočo odslej tudi Dubrovniško ozemlje ter Kotor, so uredili kot posebno deželo — kraljevino — z vlado v Zadru, podrejeno Dunaju. Graničarska Hrvatska je bila zopet Vojna krajina kakor prej; takoimenovane civilne Hrvatske pa cesar Franc ni hotel združiti z ostalo Hrvatsko, marveč jo je pustil združeno s Kranjsko, Primorsko (s Čedadom) ter Koroško kot „Kraljevino Ilirijo“, katere vzhodni del (Kranjske in Koroške) je imel vlado ali gubernij v Ljubljani, zapadni pa v Trstu. Šele l. 1822. je na neprestano prizadevanje Hrvatov vso ilirsko civilno Hrvatsko podredil zopet Zagrebu. Kvarnerski otoki so ostali priključeni Istri. Naziv kraljestva ilirskega se je ukinil z l. 1849.

2. Početek nove srbske države.

Anarhija v Turčiji. Janičarji in beogradski pašaluk.

Turška država je tekom XVIII. stoletja nezadržno nazadovala, bodisi na zunaj kakor na znotraj. V Carigradu so si sledili povečini slabi, malo energični ter malo sposobni sultani; pogostni so bili razpori v vladarski družini. Kolikor slabša je postajala osrednja oblast, toliko večja in pogostnejša so bila nasilja janičarskih čet, toliko večja samolastnost in upornost sultanovih namestnikov po posameznih pokrajinah. Pod naraščajočim neredom in občno nesigurnostjo je trpelo največ krščansko prebivalstvo.

Ena izmet točk svištovskega miru, ki je razočaral srbske nade, je vsebovala pogoj, da mora na avstrijsko-turški meji zavladati mir in red. Toda to se je dalo izvesti samo na ta način, da se janičarjem zabrani povratek v beogradski pašaluk. Tedanji sultan Selim III. je bil nasproten janičarjem, zakaj uvidel je, da se da Turčiji pomagati samo, ako se izvedejo reforme po evropskem vzoru, pred vsem ako se janičarji odpravijo in na mesto njih uvede redna in disciplinarna vojska. Naročil je beogradskemu paši, naj ne pusti janičarjev v beogradski pašalnki, l. 1794. pa je izdal Srbom slovesno listino, da so janičarji iz beogradskega pašaluka izključeni. Hkrati je dovolil Srbom obsežno avtonomijo, to je knezidomačini so vršili v nahijah upravno ter sodno oblast. Vrh tega so se Srbi oborožili. Janičarji se s tem niso zadovoljili, marveč so skušali s silo udreti v Srbijo. Njihova upornost je bila tem večja,

ker je baš takrat sultan razglasil reforme o ustroju vojske, Našli so zaveznika v vidinskem paši Pazvanoglu, ki je bil odločen nasprotnik sultanovih reform ter se jim je očitno uprl; okrog njega so se zbirali reakcionarji iz vse države. Tedaj je Pazvanoglu pričel v pomoč janičarjem napadati beogradski pašaluk in beogradski paša ga je mogel odbijati samo s pomočjo Srbov. Toda vse vojske, ki jih je poslal sultan na upornega pašo v Vidintu, so bile premagane, a ko se je l. 1798. Turčija zapletla v vojno z Napoleonom radi Egipta, je bil sultan prisiljen, pogoditi se s Pazvanoglom. Moral je dovoliti, da se janičarji vrnejo v beogradski pašaluk (l. 1799.). Pričela so se nasilja nad prebivalstvom; janičarji, ki so pri sultanu dosegli ferman, naj se Srbi razorože, so pobili mnoge odličnejše Srbe in celo beogradskega pašo ter mnoge druge Turke, ki so veljali kot pristaši sultanovih reform.

S tem je pričela strahovlada janičarjev, katerim so načelovali štirje vodje, imenovani dahije, ki so imeli vso oblast v rokah. Nasilja so postala tako neznosna, da so se naposled uprli turški spahije zoper janičarje in sicer s srbsko pomočjo, ali bili so premagani. Srbi so se obračali po pomoč na carigrajsko vlado; ko pa jih ni mogla rešiti iz oblasti strašnih dahij, so sklenili, da si pomagajo sami.

Tekom l. 1803. so se Srbi pričeli pripravljati na upor zoper svojo zatiralce, toda dahije so prišli pripravam na sled in so sklenili Srbe prehiteti. Pričetkom l. 1804. so dali pobiti uglednejše Srbe; toda mnogi so ubežali v gore, opazivši pravočasno nevarnost, ter pričeli zbirati čete za boj. V Orašcu (sredi Šumadije) so se v februarju 1804 v svrhu splošnega upora zbrali uglednejši možje na posvet ter si za vodjo izvolili Djordja Petrovića. Ta mož, ki je bil kmalu znan na daleč pod imenom Karadjordje, je bil preprostega rodu, toda nenavadno hraber, podjeten in energičen.

Upor zoper dahije. Takoj se je upor zoper janičarje razširil po beogradskem pašaluku. V marcu so Srbi že oblegali glavna janičarska zavetišča: trdnjave Beograd, Smederevo, Požarevac in Šabac, ali tudi te so po vrsti padle v njihove roke; v juliju se jim je edinole Beograd še upiral in pred njim na Vračaru se je zbrala vsa uporna vojska.

Srbski upor ni bil naperjen zoper sultana, marveč le zoper dahije, ki so bili hkrati sultanovi protivniki; uporniki niso imeli namena, ustanoviti si lastno državo, marveč le pomagati si zoper janičarska nasilstva. Carigrajska vlada je smatrala srbski upor za

notranjo zadevo beogradskega pašaluka ter se ni brigala zanj. Turški spahije so celo simpatizirali s Srbi ter jim pomagali.

Med tem so se Srbi obrnili na Avstrijo po pomoč ter ji ponudili, naj zasede mesta v beogradskem pašaluku, kar pa je ta odbila. Nato so se obrnili na Rusijo, da bi jim pomagala diplomatsko; poslali pa so odposlanstvo tudi v Carigrad, da bi jim sultan ne postal nasproten. Tedaj je turška vlada poslala bosanskega namestnika Bećir-pašo, da posreduje med dahijami in Srbi ter obnovi red. Ta je dospel do Beograda, pripomogel, da so pregnali dahije iz Beograda in jih na Ada-kale pobili, končno pa dogovoril z vstaši neko pogodbo, po kateri je Srbom zagotovil nekatere privilegije, kar pa naj bi sultan potrdil s posebnim fermanom. Bećir paša se je nato vrnil v Bosno. Na ruski nasvet so Srbi poslali l. 1805. posebno odposlanstvo v Carigrad ter predložili sultanu srbske zahteve, to je široko avtonomijo, zlasti pravico voliti si kneza, svobodo vere in trgovine. Ruski in avstrijski poslanik v Carigradu sta se pri porti zavzemala za Srbe. Avstrija vrh tega ni ovirala, da so številni Srbi iz Vojne krajine prehajali upornikom na pomoč ter jim dovažali orožje.

Boj Srbov zoper turško vlado. Ali v Carigradu so sklenili, da uduše s silo srbsko gibanje, ki se jim je zdelo vedno bolj opasno. Vlada je naročila niškemu vezirju Hafiz paši, naj napade srbske vstaše, toda Karadjordje ga je potolkel pri Ivankovu (blizu Paračina, l. 1805.) Boji so se nadaljevali, v avgustu l. 1806. je Karadjordje potolkel Bosance na Mišaru pri Šabcu, malo pozneje pa je bila razbita druga turška vojska pri Deligradu v Moravski dolini, na kar se je sklenilo premirje. Napoleon, ki se je nahajal v vojni z Rusijo, se je prizadeval, da tudi Turčijo zaplete vanjo, zlasti odkar si je pridobil Dalmacijo. Da se v Srbiji napravi mir, so se pričela pogajanja in Srbi so se pod vodstvom Ička že sporazumeli o glavnih določbah za srbsko avtonomijo (Ičkov mir), tedaj pa se je boj znova pričel, deloma ker Turki niso izvršili vseh pogojev miru, deloma pa pod vtisom vojne med Rusijo in Turčijo, ki je izbruhnila koncem l. 1806. Srbi so navalili na Beograd in ga zavzeli. Tekom l. 1807. so Rusi, ki so Srbe pozvali na sodelovanje, udrli v Moldavijo in Vlaško ter poslali vojaški oddelek tudi v Srbijo. Srbi so iztrgali Turkom vse ozemlje do dolnjega Timoka, a na jugu so si osvojili Užice, pri čemer se je odlikoval Miloš Obrenović. Tedaj je Napoleon nameraval iz Dalmacije prodreti Turkom na pomoč, toda v Tilži se je sporazumel z Rusijo, nakar je tudi Turčija sklenila

z Rusi premirje. Turčija se je zavezala, da velja sklenjeno premirje tudi za Srbe.

Uprava v upornem ozemlju. Mirovna pogajanja med Rusijo in Turčijo so se vlekla jako dolgo, ne da bi dovedla do uspehov. V l. 1808. ni bilo bojev, toda pričeli so se prepiri med srbskimi voditelji. Po ruskem nasvetu se je takoj spočetka osnoval upravni svet (Praviteljstvujuščij sovjet) iz glavnih vodij upornega gibanja. Srbski vojvode so bili pred osvobojenjem ali hajduki ter hajduški harambaše, ali nahijski knezi ali ugledni kmetje sploh. Vsak izmed njih je vodil upor v svojem okraju, kjer je bil poveljnik nad četami in vrhovni gospodar, sodnik ter upravitelj. Po odstranitvi turške nevarnosti je vsakdo želel, da obdrži gospodstvo v svojem okraju tudi nadalje; hkrati je bila želja vojvod, da obdrži upravni svet najvišjo oblast v deželi. Nasprotno je stremel Karadjordje, vrhovni vojni poveljnik, da koncentrira državno oblast vedno bolj v svojih rokah. Vsled tega je rastlo nasprotje med njim in vojvodi, pa tudi med vojvodi samimi. Narodna skupščina, zbor vseh veljakov, je l. 1808. sklenila, da priznava Karadjordja in njegovo zakonito potomstvo za gospodarja dežele in vrhovnega vodjo (vožd), upravni svet pa kot sodelujočo vrhovno upravno oblast. Kljub temu se je nadaljeval spor med vojvodi.

Mir v Bukureštu l. 1812. Mirovna pogajanja med Turčijo in Rusijo niso dovedla do uspeha in l. 1809. se je vojna pričela znova. Srbi so postali drznejši v svojih načrtih; hoteli so doseči popolno samostojnost in obnoviti Srbijo v nekdanjem velikem obsegu ter ji pripojiti tudi Bosno in Hercegovino ter Črnogoro. Zato so l. 1809. srbske čete udarile na vse strani, da osvobodijo čim več srbskega ozemlja. Karadjordje je udaril na jug, hoteč se združiti s Črnogorci; osvojil si je že Novi Pazar in Sjenico, toda poraz čet, ki so prodirale proti Nišu, ga je prisilil, da se je vrnil v Moravsko dolino. Ali Turki so navalili s toliko premočjo, da so potisnili Srbe nazaj in prodirali že proti Kragujevcu in Beogradu. Baš o pravem času je še dosegla ruska vojska večje uspehe ter prodrla čez Donavo, tako da so morali Turki poslati čete s srbskega bojišča zoper nje, kar je rešilo Srbijo. Zopet so ruske čete dospele v Srbijo in Turki so se morali povsod umakniti; Karadjordje jih je znova potolkel v bitki pri Varvarinu (6. sept. 1810). Rusi so pod generalom Kutuzovom prodrli v Bolgarijo, toda l. 1811. so se pričela mirovna pogajanja znova.

Politični položaj se je v Evropi povsem predrugačil; prisotnost ruskih čet v Srbiji ni bila vseh niti Avstriji niti Napoleonu, ki si je bil osnoval v bližini Ilirijo. Kazalo je že na bližajočo se vojno med Napoleonom in Rusijo. Ni čuda, da je Turčija zavlačevala pogajanja in ostala nepopustljiva glede ruskih teritorijalnih zahtev, a tudi glede Srbije. Naposled so morali Rusi privoliti v maju 1812. v mir v Bukureštu, v katerem so sicer dobili Besarabijo, za Srbe pa so dosegli le, da jim izreče sultan popolno amnestijo, da se vrnejo Turki v mesta in utrjene kraje, Srbija pa da dobi avtonomijo, o kateri naj se Turki in Srbi sporazumejo sami.

Katastrofa l. 1813. Bukureški mir je bil velik udarec za Srbe, ki so pričakovali popolne osvoboditve; smatrali so, da jih mirovna pogodba izroča zopet Turkom. Dasi neradi, so vendarle pričeli pogajanja s Turki, toda ker turških zahtev: da izroče orožje, razpuste vojsko in da se obnovi stanje izpred l. 1804., niso hoteli sprejeti, so se pogajanja prekinila. Turki so poslali v Srbijo vojske od treh strani, iz Bosne, iz Niša in iz Vidina, ter si poleti l. 1813. kljub hrabremu odporu osvojili uporno deželo. Ko so se turške trume bližale Beogradu od vseh strani, so srbski vojvode izgubili pogum; vsakdo se je skušal rešiti, kakor je vedel in znal. Večina vodij, med njimi sam Karadjordje, in z njimi na stotine beguncev je zbežalo preko Save in Donave na avstrijska tla (21. sept.), drugi pa so se rešili v gore in gozde.

V Srbiji se je pričela znova turška strahovlada. Novi beogradski upravitelj Sulejman paša je uvajal povsod stare uredbe. Turške čete so s strašnimi nasilji pobirale po vaseh orožje; da se ne bi Srbi znova uprli, je dal Sulejman sistematično pobiti znamenitejše uporniške vodje, ki so se bili na temelju razglašene amnestije pokazali iz svojih skrivališč. Srbi so v stiski poslali deputacijo na dunajski kongres, da bi se kaj storilo za nje, toda brez uspeha. Tedaj so se začeli dogovori za nov upor.

Drugi srbski upor. Pričetek srbske samouprave. Na evetno nedeljo dne 11. aprila l. 1815. je v Takovu pričel drugi srbski upor. Uporniki so prisilili Miloša Obrenovića, najveljavnejša moža, kneza v Rudniku, ki pa je vodil dotlej oportunistično politiko napram Turkom, da se je postavil na čelo upora. Vstanek se je hitro širil, mesto za mestom je padlo v srbske roke. Tudi to pot so Srbi izjavljali, da se ne dvigajo zoper sultana, marveč zoper nasilja in njih povzročitelje, osobito zoper okrutnega Sulejmana, Zgodovina.

lejman pašo. Turčija je hotela upor vdušiti z vojno silo, toda vojsko, prodirajočo iz Bosne, so uporniki potolkli na Dublju (julija 1815.). Marašli Ali paša (Marašlija), poveljnik niške vojske, je pričel pogajanja s Srbi, zakaj Rusija je pri porti protestirala, češ da se uporabljanje oborožene sile zoper Srbijo protivi določbam bukureškega miru. Marašlija se je ustno pogodil z Milošem Obrenovićem, ki je bil zelo skromen v svojih zahtevah. Srbija, ali točneje: beogradski pašaluk je dobil nekaj malega avtonomije; davek pobirajo srbski knezi in ga v celoti izročajo turški oblasti, Miloš Obrenović ostane vrhovni srbski knez, kot višja sodna oblast za Srbe se ustanovi Narodna kancelarija, sestojeca iz dvanajstih srbskih knezov. Toda v mestih ostanejo turške posadke in prav tako v Beogradu turški namestnik.

Srbska samouprava je bila le neznatna in Miloš je bil ko vrhovni knez pravzaprav le turški uradnik. Pa tudi v bodoče ga je vodilo stremljenje, ostati v najlojalnejšem razmerju do turške oblasti. Hkrati si je utrdil svoje prvenstvo s tem, da je po vrsti odstranil vojvode in kneze, ki so mu nasprotovali, kakor nekdanj Karadjordju.

Karadjordjeva smrt. Ko je Karadjordje l. 1813. prestopil avstrijsko mejo, so ga avstrijske oblasti takoj internirale v Petrovaradinu in z njim vred še več srbskih vojvod. L. 1814. je Avstrija vsem internirancem dovolila prost odhod v Rusijo, kjer so živeli na državne stroške, povečini v Hočimu. Ko je izbruhnil drugi srbski upor, je Karadjordje prosil, da bi se smel vrniti v Srbijo, a car tega ni dovolil. Med tem se je osnovalo v južni Rusiji znamenito grško politično društvo „Heterija“, ki si je nadelo nalogo, osvoboditi Grke izpod turškega jarma in obnoviti Grško ali Bizantinsko cesarstvo. Nameraval se je organizirati upor vsega krščanskega prebivalstva na Balkanskem polotoku in Heterija je hotela pridobiti zanj vplivnejše može tudi med Srbi. Oportunistični Miloš Obrenović seveda ni maral pristopiti k opasnemu in malo premišljenem gibanju, pač pa se je zanj zavzel Karadjordje, ki se je napotil v Srbijo, da tam pripravi vse za splošni upor. Ali ko je stopil na domača tla, ga je knez Miloš dal takoj umoriti (13. julija 1817.).

Miloš Obrenović (1817—1839). V novembru l. 1817. je Miloš Obrenović sklical skupščino srbskih veljakov in na njej se je dal proglasiti za dednega vrhovnega kneza Srbije. Toda porta dolgo ni hotela potrditi njegove dedne oblasti, niti izdati slovesnega

sultanovega fermana, s katerim bi se zagotovila ustno z Marašlijo dogovorjena avtonomija, dasi je Miloš skušal z najlojalnejšim postopanjem in prošnjami v Carigradu doseči izpolnitev svojih teženj. L. 1820. je res sultan potrdil s slovesnim fermanom srbsko avtonomijo, ne pa dednosti kneževske oblasti in drugih zahtev.

L. 1825. je umrl ruski car Aleksander, katerega politika se je nahajala pod Metternichovim vplivom, služeč konservativnim smotrom svete alijanse, ki je narodne težnje Srbov smatrala za prav tako nelegitimne kot južno- in zapadnoevropske liberalno-politične ideje. Novi car Nikolaj (1825—1855.) je takoj pričel energičnejšo politiko v korist Srbom in v korist Grkom, ki so od l. 1820. bojevali obupen, a junaški boj za svobodo. Rusija je naposled izročila porti ultimatum, da izpolni napram Srbiji določbe bukureškega miru. Turčija se je udala in sklenila z Rusijo v Akermanu sporazum (akermanska konvencija l. 1826.), ki je utemeljil ruski protektorat nad (Moldavijo, Vlaško in) Srbijo ter določil sledeče glede srbske avtonomije: Srbiji se v skladu z bukureškimi določbami priznava nezavisnost notranje organizacije, svoboda in samouprava veče, šolstva, prosvete in trgovine; naposled se Srbiji priznava pravica do šest nahij, ki so bile za bukureškega miru pod Karadjordjevo oblastjo, a ki se l. 1815. niso priključile avtonomni Miloševi Srbiji, ker so se nahajale izven beogradskega pašaluka: — Turki se morajo izseliti iz Srbije, razen iz garnizijskih mest.

Toda akermanski dogovor se ni izvedel, ker je radi grških grozot in bitke pri Navarinu prišlo do rusko-turške vojne (1828—1829.) V tej vojni je Srbija ostala mirna, ker je Rusija pod vplivom legitimističnih načel svete alijanse izjavila takoj ob pričetku, da se ne mara posluževati revolucionarnih sredstev, to je, pomoči balkanskih norodov. Ruske zmage so prisilile Turčijo v adrijanopoljski mir (sept. 1829.), ki je glede Srbije določil, da se morajo nemudoma izvršiti določbe akermanske konvencije. Poleg tega je sultan l. 1830. s posebnim hatišerifom priznal Milošu dedno knežje dostojanstvo. Ker pa mirovna pogodba ni točno določila meje šestim novim nahijam, je Turčija odlašala z njih prepustitvijo, dokler ni knez Miloš, izrabivši sultanove težave za upora Egipčanov, kratkomalo posedel sporno ozemlje (porečje Timoka, Aleksinac, Kruševac in Jadar z Loznico), nakar je porta l. 1833. priznala izvršeno dejstvo.

S tem je Srbija postala avtonomna kneževina pod sultanovo nadoblastjo. Plačevala je sultanu davek ter je imela v šestih trdnja-

vah (Beograd, Smederevo, Šabac, Kladovo, Soko in Užice) turške posadke.

Borba za ustavo v Srbiji. Kakor pred l. 1830., tako je tudi sedaj, ko je Srbija dobila popolno avtonomijo, knez Miloš hotel ostati absoluten gospodar v deželi, popolnoma neomejen v vsem svojem dejanju in nehanju. Pod Milošem ni bilo niti pisanih zakonov, niti pravega sodišča, kajti knez je smatral, da more predrugačiti tudi izrek sodišča ali sploh soditi sam po svoje. Povsem despotsko je mogel knez razpolagati z življenjem in imetkom podanikov, kar se je zares dogajalo v mnogih slučajih. Miloš se je smatral za gospodarja dežele in ljudi; o vsem je odločal sam. Narodna skupščina se je sicer sestajala od časa do časa, toda kmetski možje, ki so se v njej zbirali, niso bili sposobni, da bi mogli omejiti knežjo oblast.

Toda zoper avtokratsko Miloševo vlado je nastajal vedno večji odpor med prebivalstvom. Vzpričo občne varnosti, miru in narodne svobode so si mnoge srbske družine zelo opomogle; z gmotnim blagostanjem pa je rastla tudi politična samozavest in želja po zasiguranju pred kneževom, često nasilno in samopašno samovoljnostjo. Vedno bolj je rastla želja po notranji politični svobodi in ustavni omejitvi Miloševe oblasti, po pravnem osiguranju zasebnega življenja in imetka, po pisanem zakoniku. Te težnje so še posebno širili oni mnogoštevilni izobraženi Srbi, ki so prišli v osvobojeno deželo iz Avstrije ter stopili tu v službo. Ker pa se je Miloš upiral svobodoljubnim stremljenjem, je prišlo naposled do upora. Knez je moral popustiti ter l. 1835. na Svečnico („sretenje“) narodni skupščini v Kragujevcu razglasiti ustavo („sretenjski ustav“). Po njej se je določila pravna varnost osebe in imetka, vpeljava pisanega zakonika in omejitev kneževе oblasti z narodno skupščino, obstoječo iz sto voljenih, nad 30 let starih poslancev.

Toda nova ustava ni odstranila nezadovoljstva. Kneževi nasprotniki niso marali narodne skupščine, češ, da bo mogel Miloš gospodovati v njej kakor v dotedanjih skupščinah, marveč so hoteli državni svet, sestojč iz ožjega kroga prvih dostojanstvenikov. Pa tudi Miloš sam je zavlačeval izvršitev ustavnih obljub. Pred vsem pa je sretenjski ustavi nasprotovala Rusija, ki je skupaj s Turčijo zahtevala, da se tako važna uredba izvrši samo z njiju privoljenjem. Na rusko-turško intervencijo se je ustava ukinila, tako da sploh ni stopila v veljavo. Miloš je moral odposlati poslanstvo v Carigrad, kjer se je dogovarjalo z Rusijo in porto o novi ustavi. L. 1838. je

na podlagi teh dogovorov sultan izdal hatišerif, s katerim se uvaja v Srbiji druga ustava („turski ustav“). Kneževo oblast je omejeval svet, sestojel iz sedemnajst dosmrtnih članov, starih nad 35 let. Svetnike je sicer imenoval knez, toda le po predlogu sveta samega. Prve člane je imenoval Miloš, toda moral je vzeti najzaslužnejše in najpopularnejše može, med njimi zelo mnogo svojih nasprotnikov. Svet je imel vso zakonodajno oblast, pravo državnega proračuna, imel je vse administrativne funkcije, vodil je nadzorstvo nad ministri. Ministri, ki jih je imenoval knez, so se jemali izključno iz sveta; bili so potemtakem samo nekak svetски odbor. Moč sveta je bila tem večja, ker se je nahajal stalno v zasedanju.

Nova ustava iz l. 1838., ustvarjena po predlogih domače opozicije zoper Milošev despotizem, je spremenila Srbijo v ustavno monarhijo in ustvarila v njej pravni red in zakonitost. Toda knez Miloš se ni mogel vživeti v novo stanje, ki je povsem omejilo njegovo moč; takoj so se začeli spori med knezom in svetom. Tedaj so se pod vodstvom voditeljev ustavne stranke („ustavobranitelji“) pričeli nemiri, zlasti v Beogradu, nakar se je knez Miloš l. 1839. odrekel prestolu v korist svojemu starejšemu sinu Milanu. Ko pa je ta, na smrt bolan, že nekaj tednov pozneje nmrl, mu je sledil Milošev mlajši sin Mihael. Miloš Obrenović se je preselil na svoja posestva v Vlaški.

Mihael Obrenović (1840—1842.) se je prav tako kot njegov oče branil vladati po ustavi. Premestil je prestolico iz Kragujevca, kjer je bila dotlej, v Beograd. Toda stranka ustavobraniteljev je bila postala jako močna, saj sta njena voditelja Petronijević in Vučić nekaj časa vršila vlado namesto bolnega Milana in mladoletnega Mihaela; vedno ostreje je nasprotovala knezu in začela stremeti za tem, da privede na prestol rodovino Karadjordjevo. Naposled je Vučić pričel očiten upor, razpršil pri Kragujevcu Mihaelove čete, nakar se je knez Mihael umaknil preko Save v Avstrijo ter se nastanil na Dunaju. Ustavobranitelji so pod vodstvom Vučića in Petronijevića postali gospodar položaja. Novopostavljena provizorna vlada je takoj odstavila kneza Mihaela in poklicala na prestol Karadjordjevega sina Aleksandra. Turčija je novega kneza takoj priznala, Rusija pa se je upirala, zahtevajoč novo, pravilno izvolitev. Nato se je sestala narodna skupščina ter soglasno izvolila Aleksandra Karadjordjevića (1842—1858.) za kneza.

3. Notranja uredba obnovljene Srbije.

Uprava. Po notranji upravi se je Srbija delila še izza turške dobe na nahije, ki jih je bilo spočetka dvanajst, po razširjenju v l. 1833. pa sedemnajst. Nahije so se delile na knežine, a te na sela. Od l. 1838. dalje so se nahije imenovala okruzi (okrožja), a kneževine srezji (okrajji). Nahijam so načelovali nahijski knezi, a knežinam knežinski knezi in selom selski knezi. Da bi se že po imenu razlikovali od deželnega ali vrhovnega kneza, se je vpeljal zanje naziv „načelnik“. Knezi so imeli spočetka najvišjo upravno, sodno, policijsko in vojaško oblast. Postavljal jih je Miloš, in sicer iz odličnejših družin istega kraja, a za svoje mesto vendarle niso imeli nikake posebne usposobljenosti. Šele po l. 1838. se je sodstvo ločilo od uprave in uredila so se okružna sodišča kot prva stopnja in osrednje apelacijsko sodišče v Beogradu; šele pozneje se je upeljala še tretja stopnja, kasacijsko sodišče. V dobi 1838—1853. so se sestavljali in izdajali sodni zakoniki, s čemer se je ustvaril začetek modernega sodstva; za sodnike so se jemali povečini izšolani Srbi, doseljeni iz Avstrije, toda zadostno strokovno izšolanih juristov je bilo še l. 1853. le 20%.

Državni uradniki so bili dotlej pravzaprav Miloševi služabniki; po l. 1838. so postali državni organi z urejenim socijalnim in pravnim položajem in potrebnimi študijami. Ker je osvobodjena Srbija imela malo ljudi s primerno šolsko izobrazbo, so med uradništvom zelo prevladovali Srbi iz Avstrije.

Prosveta. Početek uradniško upravljane države je zahteval tudi največjo brigo za šolstvo. Pravico, vzdrževati si srednje in višje šolstvo, je dobila Srbija šele z l. 1830.; dotlej je imela samo osnovne šole, a tudi teh jako malo. Miloš Obrenović, sam nepismen, se za povzdigo šolstva ni brigal in še l. 1836. je bilo v vsej Srbiji le 72 osnovnih šol. Prva gimnazija se je ustanovila l. 1830., v sledečih letih so nastale še tri; prava skrb za šolstvo pa prične šele z nastopom ustavobraniteljev po l. 1838. Ustanavljajo se osobito osnovne šole, za katere se skrb nalaga občini, dalje srednje in strokovne šole, trgovska šola, vojna akademija, bogoslovnica, poljedelska šola. Mladi ljudje se pošiljajo na študije v inozemstvo. L. 1838. se je ustanovil v Beogradu licej, iz katerega se je razvila pozneje velika škola in naposled sedanje vseučilišče. V vsakem pogledu nastopa po l. 1830., zlasti pa po l. 1838., nova doba za prosveto v Srbiji.

L. 1831. se ustanovi prva tiskarna (državna) in začno se izdajati učne in druge knjige. L. 1834. prične izhajati prvi časopis v Srbiji in sicer uradne „Novine srbske“. Skoro po vseh okrožnih mestih se ustanovljajo čitalnice in se vprizarjajo gledališke igre. Skratka: za Srbijo nastopa doba prosvetnega napredka.

Na temelju novega prosvetnega dela je Srbija dobila svojo prvo domačo inteligenco; dotlej so bili domala vsi izobraženci — „iz preka“, t. j. Srbi iz Avstrije.

Cerkev. Po ukinjenju srbske patrijarhije v Peći l. 1766. so zavzemali vsa škofijska mesta v srbskih pokrajinah Grki, takoimenovani fanarioti (po Fanaru, grškem mestnem delu v Carigradu). Grška višja duhovščina se je malo brigala za ljudstvo, za izobrazbo nižje duhovščine, za narodne koristi srbskega prebivalstva. Mnogi vladike so tekom borbe za svobodo simpatizirali s Turki. Cerkveno samoupravo so Srbi dosegli šele po l. 1830.; l. 1832. je knez Miloš uredil razmerje med Srbijo in carigrajsko patrijarhijo na ta način, da je Srbija dobila cerkveno samoupravo, le mitropolita (v Beogradu) je potrdil carigrajski patrijarh.

Vojska. Za časa upora je bila srbska vojska slabo opremljena z orožjem; puške so si nabavili uporniki, kjer in kakor je kdo mogel, mnogi so imeli sprva le kose in sekire. Smodnik so izdelovali sami, krogle so vlivali iz krupanjskega svinca v Topoli. Mnogo municije in orožja so upornikom vtihotapili Srbi iz Vojne krajine, ki so poslali tudi prve železne topove. Disciplina pa je bila že v tej primitivni srbski vojski jako krepka.

Prvo stalno vojsko je ustanovil knez Miloš s turškim dovoljenjem l. 1830. v svrhu občnega miru in reda. Izvežbali so se zanjo vsi za orožje sposobni moški. Uniformiranje, obojžitev ter vežbanje se je vršilo po ruskem vzorcu.

Materijalna kultura. Selitve prebivalstva. Srbska zemlja je bila ob začetku politične samostojnosti zelo zanemarjena. Po osvobojenju je kmalu nastopilo izboljšanje, ki so ga čutili vsi sloji prebivalstva.

Ob osvobojenju je bilo v Srbiji mnogo neposeljene, z gozdom porasle zemlje, ki često ni imela nikakega lastnika. Po osvobojenju so si kmetje pričeli prisvajati to zemljo in jo obdelovati, krčiti gozde in postavljati nova selišča. Knez Miloš je postavil pravilo, da je zemlja last onega, ki jo obdeluje, — ali z drugimi besedami: kar je kmet vzel v svojo posest in obdelal, to je postalo njegova

last. Radi vojaških nasilij so bili rajmanj obljudeni ravno predeli ob glavnih cestah in v okolici večjih mest ter trdnjav; v teh krajih se je pričelo naseljevati prebivalstvo iz skritih dolin, kamor je bilo nekdanj pobegnilo. V osvobojeno Srbijo pa so prihajali tudi doseljenci iz srbskih predelov, nahajajočih se še vedno pod turškim gospostvom, iz Hercegovine in Bosne, iz Stare Srbije in Makedonije; mnogo jih je došlo tudi iz Avstrije. Razumljivo je, da so si premožnejši in vplivnejši prisvojili največ zemlje.

Srbijo pa so zapuščali — Turki. Mnogo se jih je izselilo že tekom bojev; preostali so se izselili, razen iz trdnjaviških mest, po l. 1830. Turki so prodajali svoje imetje Srbom; dokaj hiš po mestih je ostalo po odhodu Turkov neposeljenih. Radi tega se je število prebivalstva v mnogih mestih po osvoboditvi zelo zmanjšalo. Ker so bili med izseljenci tudi spahiye, — spahiluki vseh vrst so se ukinili po l. 1830., — je srbski kmet s tem postal popolnoma prost dotedanjih fevdalnih vezi, povsem svoboden dedni lastnik svoje hiše in zemlje.

Promet. Nova srbska uprava je imela mnogo posla, da izboljša pota. Turki so se brigali kvečjemu za vojaške ceste; ostalo so bila vse le pota za ježo, ne ceste. Ali tudi za ustavobraniteljev je gradnja cest mogla le počasi napredovati. L. 1843. se je organizirala pošta kot panoga državne uprave. L. 1855. so se otvorile prve telegraf-ske zveze.

Trgovina. Kakor je bila sprva živinoreja najvažnejša gospodarska panoga za srbskega kmeta, prav tako mu je prodaja živine nudila poglobitni dohodek; živa živina je bila glavni izvozni predmet. Toda pod Milošem trgovina z živino ni bila svobodna; vršiti se je mogla samo z dovoljenjem oblasti, ali dajala se je samo nekaterim osebam. Trgovina z živino, najkoristnejše opravilo, je bila skoro da monopol kneza Miloša in maloštevilnih njegovih. Ustava iz l. 1838. je proglasila svobodo trgovine, osobito one s poljedelskimi proizvodi, s čemer se je ustreglo davnim željam poljedelca. Le trgovina z rokodelskimi proizvodi je ostala organizirana po cehih („esnaf“). Odslej se je trgovska podjetnost zelo razmahnila.

Stanje kmeta je postalo zelo ugodno. Bil je svoboden gospodar svoje zemlje, davek, ki ga je plačeval državi, je bil jako majhen, proizvode svojega dela je prodajal, osobito odkar je zavladala svobodna trgovina, dokaj drago. Značilno je, da je zadruga pričela po osvobojenju hitro razpadati, osobito ko so se z zmago ustavobraniteljev pričele uvajati moderne pravne uredbe.

S pričetkom svobodne trgovine in obrti, z ustanovitvijo lastnih uradov in šol se prične jačiti tudi domači meščanski stan, ki je bil za Turkov le slabo zastopan. Ko so se Turki izselili, se je v mestih prebivalstvo po številu sicer skršilo, toda v mesta se je kmalu doselilo dovolj novega srbskega življa.

4. Črna gora.

Z *Danilom Petrovićem Njegušem* (1697—1735.), začetnikom črnogorske vladarske rodovine, prične nova doba za zgodovino te svobodoljubne dežele, hkrati doba ožjih stikov Črne gore z Rusijo. Kadar se je odslej car bojeval s Turčijo, vselej so se dvignili Črnogorci ter pričeli boj zoper Turke. Odslej je Rusija pošiljala Črnogorcem tudi precejšnjo denarno pomoč, ki je prihajala vladiki povečini redno vsako leto.

Uredba Črne gore na znotraj je bila nekako patrijarhalno — teokratska. Vladiki Danilu je sledil njegov nečak in temu zopet najožji sorodnik. Običajno je vladika že za svoje vlade dal primerno izsolati enega svojih mladih sorodnikov, največkrat nečaka, da je po njegovi smrti zavzel dostojanstvo vladike in s tem tudi vodstvo v svetnem oziru. Dežela se je delila v nahije, nahije v plemena in ta v bratstva. Plemena so bila pod vodstvom plemenskih poglavarjev, ki so bili poveljniki v vojni. Med plemeni pa so se često vnemali prepiri. Poravnati te spore je bila običajno glavna naloga vladike. L. 1718. so vpeljali dostojanstvo guvernadura, ki je razsojal spore; pomagali so mu serdari. Za poravnavanje sporov se je naposled uredilo razsodišče, sestojече iz plemenskih poglavarjev. Sodilo se je po običajih, pisanih zakonov ni bilo. Vsa notranja uredba je bila povsem primitivna, temelječa na plemenski uredbi. Kakor ni bilo nikakih davkov, tako tudi ni bilo javnih uradov ali institucij. Tudi razmerje do Turčije ni bilo pravno, marveč samo dejansko; Črnogorci niso plačevali turški oblasti nikakih davkov in bili so dejansko povsem svobodni. Vojna se je pričela brez vojne napovedi in se končala brez mirovnega sklepa. Črna gora je obsegala samo ozemlje črnogorskega Krasa in Brd. Borbo zoper Črnogorce so vodili Turki običajno iz Skadra, včasih iz Hercegovine preko Gacka.

Zelo energična je bila vlada Petra I. Petrovića (1782—1830.), ki ga je posvetil za vladiko mitropolit v Sremskih Karlovcih. Udeležil se je na strani Rusije in Avstrije vojne zoper Turčijo

za Kočine krajine. Ko pa sta oni dve končali vojno, se glede Črne gore ni določilo ničesar. Tu so se boji nadaljevali in l. 1796. so hoteli Turki za vsako ceno pokoriti Črnogorce. Vladika Peter I. pa je dvakrat (pod Visočico nad Spužem in pri brdu Busovniku) tako popolnoma potolkel napadajočega skadarskega vezirja, da so imeli Črnogorci odslej mir, njihova slava pa se je raznesla po vsej Evropi.

Stremljenje Črnogorcev za francoskih vojn, pridobiti si Boko Kotorsko, predstavljajočo črnogorsko primorje, ni imelo uspeha.

Petru I. je sledil kot vladika nečak Peter II. Petrović (1830—1851). Stric ga je bil skrbno izšolal; učitelj mu je bil srbski pesnik Sima Milutinović. Peter II. je bil nenavadno izobražen ter samostojen vladar in tudi jako dober pesnik — šteje se danes med najboljše naše pesnike — znano je njegovo veliko delo „Gorski vijenac“.

Vlada Petra II. je za Črno goro velikega pomena, kajti on je uvedel vrsto reform, ki pomenijo prvi poskus, modernizirati primitivno državico. Najpreje je po ruskem vzoru ustanovil za vso deželo senat, sestoječ iz 12 članov; predsedoval mu je sam in sam je imenoval člane iz plemenskih glavarjev. Senat je imel vršiti najvišjo oblast, predstavljal je tedaj vlado, hkrati višje sodišče. Vladika je odpravil dostojanstvo guvernadurja, katerega moč je postala že prevelika. Ustanovil je stalno plačano telesno stražo perjanike (30 mož), ki so bili hkrati žandarji. Vpeljal je tudi gvardijo stopetdesetih mož, izbranih Črnogorcev, ki so morali stalno potovati po deželi ter razsojati v prepirih, obenem pa — pobirati davke. Da bi mogel vzdrževati in še izpopolniti te uredbe, je vpeljal davke, — prvič v Črni gori! — kar pa je povzročilo veliko nezadovoljstvo in celo krvave upore. Toda prvi početki moderne uprave so se mogli le s težavo in le deloma uveljaviti, ker se je prebivalstvo trdovratno držalo patrijarhalnih običajev. Reforme so hkrati položile temelj absolutistični vladi vladike.

Vladika Peter II. je ustanovil tudi prvo osnovno šolo in l. 1834. prvo, a majhno tiskarno na Cetinju.

Petru II. je sledil mladi nečak Danilo (1851—1860.), ki pa se ni hotel pomenišiti, marveč se je proglasil za kneza Črne gore. S tem je nehala svetna oblast cetinjskega vladike nad deželo. Knez Danilo je nadaljeval z reformnim delom svojega prednika ter je še bolj utrdil absolutizem in osrednjo oblast nad plemeni. Nastopal je zelo strogo ter povsem obnovil občno varnost v deželi. Tudi za njegove vlade so se vršile srdite borbe s Turki; za časa krimske

vojne so vsled avstrijskega vpliva Črnogorci mirovali. Pozneje so se znova vneli boji, katerim je napravila konec naposled šele intervencija velesil, ki so l. 1859. Črnogorcem prisodile nekaj novega ozemlja z Grahovom ter v vsem obsegu določile mejo med Črnogoro in Turčijo.

Ko je kneza Danila iz osebnega maščevanja ustrelil neki Črnogorec v Kotoru, mu je sledil nečak Nikola (1860—1818.).

5. Bosna v prvi polovici XIX. stoletja.

Konservativnost in partikularizem bosanskih muslimanov.

Dočim sta si Srbija in Črna gora priborili svobodo, je ostalo prebivalstvo v Stari Srbiji, Makedoniji in Bosni mirno, deloma vsled tega, ker je bila narodna samozavest in odpornost ponekod (n. pr. v Makedoniji) še preslaba, deloma pa radi tega, ker je bilo med Srbi pravoslavni naseljenih preveč muslimanov, ki so sami iz lastnega nagiba nadzirali svoje krščanske sodeželane. Najočitneje se je to pokazalo v Bosni, kjer so domači muslimani preprečili, da se upor iz Šumadije ni razširil čez Drino.

Bosanski velikaši so si znali tudi za Turčije pridobiti nekaj izjemen položaj; njihova moč je bila izredno velika. Bosanski vezir, sultanov namestnik, je sicer stoloval v Travniku, toda napram velikašem ni imel skoro nikake moči, osobito ker so nahijam načelovali kot kapetani domačini, katerih oblast je bila dedna. Ko so v XIX. stoletju sultani poskušali z modernimi reformami, so bili bosanski muslimani, bodisi plemiči kakor tudi ostali, najhujši nasprotniki reform, označujoč jih kot delo sultanovih svetovalcev, nahajajočih se pod vplivom krščanskega sveta. Najzvestejše zaveznike pa so imeli konservativni bosanski muslimani v janičarjih.

Upor Bosancev. Husejin Gradaščević. Sultanovi poskusi, streti partikularizem in upornost Bosancev, so bili dolgo brezuspešni. L. 1826. pa se je odločil sultan (Mahmud) na energičnejši korak; izdal je ukaz, da se ukinejo janičarske čete in vpelje redna vojska po evropskem vzorcu. Izbruhnil je sicer splošen janičarski upor, toda vlada ga je udušila v krvavih bojih. Tudi v Bosni so se janičarji uprli, a ker se jim niso pridružili vsi muslimani, jih je mogel vezir vendarle ugnati. Toda ko je bilo videti, da misli sultan v resnici izvesti uredbo nove vojske in novih davkov, je nastal l. 1831. splošen upor bosanskih muslimanov. Uporniki so si izvolili

junaškega Husejina kapetana Gradaščevića (iz Gradačca) za vodjo. Udarili so na Travnik ter prisilili vezirja na udajo; nato so po njem sporočili v Carigrad svoje zahteve: sultan naj prekliče svoje vojaške reforme, Bosanci si volijo sami svojega deželnega poglavarja in Turčija naj se ne meša v notranje zadeve bosanskega pašaluka; porta dobiva letni davek iz Bosne. Da se izvojuje za Bosno avtonomija, se je Husejin zvezal s skadarskim pašo in udaril proti jugu, kjer je zmagal sultanovo vojsko na Kosovu. Zmage pa ni znal izrabiti, marveč se je vrnil v Bosno, ko je dobil ugodne obljube, a uporna vojska se je razšla. Husejin se je dal izvoliti za vezirja in si je uredil sijajen dvor v Travniku („Zmaj od Bosne“), toda namesto sultanove potrditve je prišel novoimenovani vezir ter je s pomočjo redne vojske, Arnavtov in hercegovskih muslimanov, ki so se takoj spočetka ločili od Bosancev, potolkel Husejina, ga pregnal iz dežele in obnovil stari red (1832.).

Zlom bosanske aristokratije. V Turčiji so se še nadalje razglašale reforme, niso se pa vse — tudi resnično izvajale. Po njih naj bi se razširila državljanska prava na vse prebivalce, tudi na rajo, odstranile se zlorabe iz uprave, uvedlo splošno plačevanje davka in novačenje muslimanov. Fevdalni spahijski sistem se je pričel ukinjati, toda v Bosni so begi in age pričeli kot odškodnino uvajati tlako; ko pa se je l. 1848. tudi to ukinilo, so pričeli zahtevati tretjino pridelka z njiv in polovico s travnikov, za kar bi begi plačevati za kmete davek.

Tedaj so v Carigradu sklenili, da brezpogojno izvedejo reforme tudi v Bosni. Poslali so za namestnika energičnega Omer-pašo Latasa — poturico, ubeglega iz Vojne krajine —, da z železno roko napravi red in izvede reforme. Omer paša je l. 1850. v več bitkah prevladal upornike, jih dal mnogo usmrtiti, druge pa izgnati iz dežele. Sedež vezira je prenesel iz Travnika v Sarajevo, kar je tem značilnejše, ker prej velikaši nalašč niso marali sultanovega namestnika v svoji sredini v Sarajevu, da so bili tem svobodnejši. Omer-paševe zmage so naposled popolnoma uničile moč bosanskega plemstva, toda izvedle so se le nekatere reforme glede vojske, glede agrarnih razmer pa je ostalo dotedanje stanje v največjo škodo pravoslavnega in katoliškega kmeta. Baš to je bilo vzrok uporom krščanskega prebivalstva, ki so se pričeli pojavljati odslej vedno česče.

6. Narodni preporod Srbov, Hrvatov in Slovencev v Avstriji.

die Biedermeierzeit
Metternichov absolutizem. Doba od Napoleonovih vojn do l. 1848. je doba najreakcijonarnejšega absolutizma, kateremu je bil duša vodilni minister Metternich. Vse dejanje in nehanje vlade je vodil strah pred „jakobinci“, pred liberalizmom, revolucijo. Zato se je izvajalo najnatančnejše policijsko nadzorstvo nad vsem, vršila se najhujša cenzura nad časopisi ter knjigami, pri izdajanju kot pri uvozu. Tudi osebna svoboda je bilo zelo omejena, bodisi glede združevanja, shajanja ali potovanja. Vladalo se je povsem absolutistično in centralistično. Tudi ogrski državni zbor in hrvatski sabor nista bila sklicana od l. 1812—1825. niti enkrat; ko so poskušale županijske skupščine protestirati zoper tak način vladanja, je Metternich po županijah imenoval komisarje, vladine naredbe pa so se izvajale z vojaško asistenco.

Narodni preporod. Kljub tolíkemu pritisku se je v Avstriji krepko razmahnil narodni preporod. Na temelju političnih idej francoske revolucije, teženj po politični svobodi ter politični in socialni enakosti, nadalje na podlagi kulturnih stremljenj romantike se je tudi pri manj zavednih narodih pomalem pričelo zanimanje za lastno narodnost in nega lastne književnosti v dotlej zanemarjenem domačem jeziku. Tega posla so se lotili najpreje posamezni izobraženci, zbirajoč okrog sebe vedno večji krog in skušajoč zanesti isto stremljenje med izobražence, meščanstvo ter duhovščino in kmetško ljudstvo.

Srbi v Avstriji. Po narodni zavednosti in narodnih kulturnih institucijah so bili pričetkom XIX. stoletja Srbi prvi med Jugoslovani v Avstriji.

Srbi so bili izgubili svoje plemstvo tekom večstoletne borbe s Turki. Na južno Ogrsko in v Srem-Slavonijo so prišli l. 1690. pod vodstvom patrijarha in duhovščine; njihovi privilegiji so se razen socialnih uredb tikali najbolj verske svobode. Okrog mitropolita — to dostojanstvo so imeli Černojevičevi nasledniki v Sremskih Karlovcih — se je osredotočilo ne le versko, marveč sploh vse narodno življenje Srbov v Avstriji. Habsburške oblasti so sprva občevala s Srbi po posredovanju mitropolita. V Karlovcih so se sestajali zastopniki vseh srbsko-pravoslavniških verskih občin v Avstriji v cerkvene sabore, da si uredijo svoje verske zadeve, si volijo

mitropolita i. t. d. Duhovščina je imela sprva med srbskimi dosegljenci vodstvo.

V drugi polovici XVIII. stoletja se je med Srbi silno povzdignil trgovski in obrtniški stan, ker so se Srbi po delni opustitvi Vojne krajine z uspehom pričeli baviti s trgovino in obrtjo. Nastal je imovit srbski meščanski stan po mestih današnje Vojvodine in Slavonije ter Srema, in vodstvo Srbov v Avstriji je prehajalo na meščanski sloj. Ta stan je storil največ za kulturno povzdigo naroda, začel že zgodaj ustanavljati osnovne šole po cerkvenih občinah, kmalu tudi srednje šole, n. pr. l. 1791. srbsko gimnazijo v Karlovcih, l. 1810. v Novem Sadu, l. 1794. prvo srbsko bogoslovnico v Karlovcih, a l. 1812. srbsko učiteljsiše v Sent-Andriji (prestavljeno l. 1816. v Sombor). Prav tako so se mogle največ s pomočjo trgovcev izdajati srbske knjige in se podpirati pisatelji.

Srbska književnost v XVIII. stoletju je pred vsem cerkvene vsebine. V oni dobi so zavladali jako tesni prosvetni stiki med Srbi in Rusi; ruski učitelji so prihajali med Srbe, cerkvene knjige so se uvažale iz Rusije. Ruski cerkveni in prosvetni vpliv je postal tako velik, da so Srbi polagoma opustili svoj stari srbsko-slovanski cerkveni jezik ter jeli pisati v rusko-slovanskem, ki je še pred sredino XVIII. stoletja popolnoma zavladal v cerkvi, šoli in književnosti, med izobraženci celo v govoru. Vendar je vpeljava tega abstraktnega jezika imela za posledico, da so pisatelji mešali cerkveno-rusko in cerkveno-srbsko z narodnoruskim in narodnosrbskim jezikom, knjige pa niso mogle biti priprostemu ljudstvu dovolj umljive. Ni čuda, da se je v dobi zmagnujočega racijonalizma pričel pojavljati odpor proti abstraktnemu „slavenoserbskemu“ jeziku. Prvi, ki je odločno zahteval uvedbo živega narodnega jezika v književnost, je bil Dositej Obradović (1743—1811.), prvi moderni srbski pisatelj. Ustvaritelj modernega srbskega jezika pa je šele Vuk Štefanović Karadžić, znameniti zbiralec srbskih narodnih pesmi, (1787—1864.), ki je bil rodom iz Srbije (iz Tršića blizu Loznice), a je živel po večini v Avstriji. Toda duhovščina in prav tako svetno izobraženstvo sta se trdovratno držala starega jezika in pravopisa, in po dolgotrajnih prepirih ter razpravah se je šele živi narodni jezik vpeljal v književnost in urade sredi XIX. stoletja.

Ko je borba za književni jezik in pravopis še trajala, so Srbi dobili že lepo vrsto pesnikov in pisateljev; v prvih desetletjih XIX. stoletja so imeli že znatno svetno književnost raznih panog.

L. 1791. je pričel izhajati na Dunaju prvi srbski časopis, dasi le za kratko dobo. Že l. 1826. so si Srbi kot prvi med avstrijskimi Jugoslovani ustanovili svoje književno in znanstveno društvo „Matico Srpsko“, katere sedež se je nahajal sprva v Pešti, a se je pozneje prenesel v Novi Sad. Ustanovili so si jo po vzgledu Madžarov, ki so si bili osnovali l. 1825. svojo „Akademijo“.

Kulturno vodstvo med Srbi so imeli v vsej prvi polovici XIX. stoletja Vojvodjani in Šumadija je ostala tudi potem, ko si je priborila politično svobodo, v prosvetnem oziru še dolgo povsem pod vplivom rojakov „iz preka.“ Ti so dali ne samo najimennitnejše pesnike, pisatelje in može kulturnega dela sploh, marveč so stopali v velikem številu v službo srbske kneževine ter dosegli tam zelo važna mesta.

Med Srbi je bila živa tradicija slavnije in svobodne stare dobe; vzdrževale so jo pred vsem epske narodne pesmi, ki so opevale junake stare srbske zgodovine in ki so se prepevale po sleherni hiši. Vrh tega je pravoslavna duhovščina ostala vedno pospeševatelj srbske narodne zavesti, zlasti ker so se Srbi nahajali tako v Turčiji kakor v Avstriji sredi drugoverske okolice.

Narodni preporod med Hrvati. Ilirizem. Naraščajoče nasprotje med Hrvati in Madžari. Pri Hrvatih je bilo v prvih desetletjih XIX. stoletja le malo narodne zavednosti. Preprosto ljudstvo o svobodni narodni preteklosti ni vedelo ničesar več. Meščanski sloj je bil deloma tujega, največ nemškega rodu, deloma pod tujim kulturnim vplivom. Plemstvo je bilo povečini pomadžarjeno; branilo je napram Madžarom celo politične posebnosti Hrvatske dokaj slabo, narodnih hrvatskih koristi in nalog pa še ni poznalo, kar se je najbolj pokazalo pri prepiru glede uradnega jezika.

L. 1825. je vlada vsled vnanjih težkoč vendarle sklicala ogrski državni zbor v Požunu in ob tej priliki se je sestal tudi hrvatski sabor. Madžari so v narodnem preporodu že toliko napredovali, da so na državnozbornem zasedanju, kjer se je že udeleževal Lajoš Košut, uzakonili reformo, da se vpelje madžarščina kot uradni jezik namesto latinščine. Zoper njihovo stremljenje, izvesti isto tudi v Hrvatski, so hrvatski velikaši branili — latinščino kot uradni jezik Hrvatske; ni jim pa prišlo na misel, da bi skušali vpeljati hrvatski jezik. Pač pa je sabor sklenil, da je treba vse storiti, da se hrvatska mladina nauči madžarski; v ta namen je l. 1827. napravil sklep, naj se madžarski jezik uči obvezno kot predmet v vseh šolah, kar se je res začelo z l. 1833.

Ilirizem. Pod Gajevim vodstvom je začela od l. 1831. dalje delovati v Zagrebu peščica mladih mož, povečini meščanskega sloja, v stremljenju, narodno preporoditi Hrvate. Njih stremljenje pa ni šlo le za tem, da probude hrvatsko narodno zavest, marveč tudi, da izvrše narodni ter kulturni in politični preporod na temelju narodnega edinstva Hrvatov, Srbov in Slovencev. V ta namen je Gaj l. 1836. opustil kajkavščino kot hrvatski književni jezik ter vpeljal namesto nje štokavščino, v kateri je Vuk Karadžić izdajal srbske narodne pesmi. Gajev krog je želel s tem takoj doseči edinstvo s Srbi, ki so imeli takrat že zelo razvito sodobno književnost. Štokavski književni jezik naj bi sprejeli tudi Slovenci. Kot skupno ime za narod Srbov, Hrvatov in Slovencev se je vpeljalo ime ilirsko; s tem imenom so namreč v začetku XIX. stoletja običajno označevali vse južne Slované, o katerih je takrat prevladovalo naziranje, da so — potomci starih Ilirov.

Ilirsko gibanje se je hitro širilo med mlajšim rodом, pridobivalo pa si je tudi med napol potujčenim meščanstvom in plemstvom vedno več pristašev. Hrvatski velikaši so se sicer še vedno naslanjali na Ogrsko v nadeji, da se skupno ščitijo zoper absolutistične in centralistične težnje dunajske vlade. Toda med Madžari je bil vpliv radikalnih političnih in socialnih idej že tolik, da je ogrski državni zbor že l. 1832. sklenil popolno osvoboditev kmeta — sklep pa ni dosegel vladarjeve sankcije. Hrvatski zastopniki so nastopali zoper to reformo; vrh tega so se še vedno protivili verski svobodi za protestante na Hrvatskem ter zagovarjali — latinski uradni jezik. Vsled teh razlik se je večalo nasprotje med Hrvati in Madžari, ki pa je postalo nepremostljivo l. 1836., ko je ogrski državni zbor sklenil, da se vpelje tudi v Hrvatski — madžarski uradni jezik, češ da je Hrvatska le del Ogrske. Ta sklep sicer ni dobil sankcije, ali razvijala se je odslej čim dalje burnejša borba med Madžari in hrvatskimi zastopniki. Med plemstvom na Hrvatskem sta nastali naposled dve stranki: ilirska, ki je zastopala težnje hrvatskega narodnega preporoda in narodno edinstvo Srbov, Hrvatov in Slovencev, osamosvojitve Hrvatske ter ilirski uradni jezik, in madžaronska stranka (od l. 1841.), ki je zagovarjala čim tesnejšo zvezo z Madžari, madžarščino kot uradni jezik, odpravo ilirskega naziva ter zopetno vpeljavo kajkavščine v književnost.

Vladni krogi na Dunaju so se bali madžarskih narodnih teženj, ki so postajale vedno radikalnejše, zahtevajoč več ali manj nezavisno Ogrsko. Zato je bilo ilirsko gibanje Dunaju v toliko po

volji, v kolikor je nasprotovalo Madžarom in slabilo njih zahteve. Toda Madžari so črnili hrvatske Ilirce kot veleizdajnike in rusofile; l. 1843. so dosegli celo, da je bilo (do l. 1845.) prepovedano ilirsko ime. L. 1845. je prišlo v Zagrebu o priliki volitve uradnikov zagrebške županije do krvavega spopada med obema strankama; na ilirski strani je padlo 16 smrtnih žrtev, kar je nasprotja še povečalo. V saboru je ilirska ali narodna stranka dosegla večino in l. 1847. se je naposled sklenilo, da se ukine raba latinščine ter vpelje kot uradni jezik ilirščina.

Dočim je med tem politično vodstvo narodnega gibanja prešlo v roke plemičev, je Gajev krog izobražencev vršil uspešno časopisno in književno delo. L. 1842. se je v Zagrebu ustanovila „Matica Ilirska“ v svrhu gojitve književnosti. Skušali so za skupni ilirski jezik pridobiti tudi Dalmatince, ki pa so se dolgo upirali, hoteč obdržati svoje narečje, ki je bilo hkrati književni jezik bogate stare dubrovniške literature. Ilirci so dosegli precej uspehov tudi med Slovenci.

Narodni preporod ter ilirizem med Slovenci. Še slabše nego med Hrvati je bilo začetkom XIX. stoletja glede narodne zavesti med Slovenci. Tradicija nekdanje svobodne dobe je tu popolnoma izginila, meščanstvo je bilo še bolj potujčeno in slovenskega plemstva že davno ni bilo več.

Ideje narodnega preporoda so se javljale pod vplivom francoske prosvetljenosti v Ljubljani, kjer se je pričetkom XIX. stoletja okrog barona Zoisa zbiral krog prosvetljenih mož z Vodnikom, Antonom Linhartom in Jernejem Kopitarjem, goječ slovensko književnost. Toda prvi preporoditelji še niso imeli vpliva na širše množice naroda.

Živahniješe kulturno gibanje se je pojavilo okrog l. 1830. v Ljubljani, kjer so nastopili s književnim delom Matija Čop, Miha Kastelic, France Prešeren in dr. („Kranjska čbelica“).

Glavni impulz narodnemu preporodu med Slovenci je dalo ilirsko gibanje iz Hrvatske. Mnogo Slovencev, zlasti iz Štajerske, je študiralo na hrvatskih šolah in tam so se navzeli ilirskih teženj. Ilirska ideja se je pričela hitro širiti med slovenskim izobraženstvom, zlasti med duhovščino, najbolj na Štajerskem in Koroškem. Sprejela se je celo težnja, da tudi Slovenci prevzemo skupni ilirski t. j. štokavski književni jezik in nekateri so pričeli pisati v njem, n. pr. Stanko Vraz. Za ohranitev dotedanjega književnega jezika so bili

kranjski Slovenci, boječ se, da bi vpeljava premalo znanega ilirskega jezika ovirala ali celo onemogočila narodno probujo ter kulturni razvoj. Ta struja je naposled prevladala, ali vendar se je pod vplivom ilirizma zavrgla bohoričica in uvedla gajica. Povsod pa so pristaši Ilircev budili slovensko narodno zavest. Veliko so pri tem pomagale Bleiweisove „Kmetijske in rokodelske novice“ (od l. 1843.), ki so, dasi popularno-strokovni list, obravnavale tudi prosvetne zadeve in postale vplivno slovensko glasilo, njih urednik Bleiweis pa vplivna politična osebnost. Toda politično življenje se med Slovenci pred l. 1848. še ni pričelo, prvič ker je bil absolutizem v avstrijskih deželah popolnejši in drugič ker Slovenci niso imeli plemstva. Narodno gibanje se je tedaj javljalo le v prosvetnem pogledu.

Na slovenski in hrvatski narodni prepored je močno vplivalo bivanje dijakov na Dunaju in v Gradcu ter v Budimpešti, kjer so prihajali v stike z drugimi Slovani, osobito z naprednejšimi Čehi, ter se navzeli slovanskega čuvstvovanja. Ti možje so postali po vrnitvi v domovino glavni narodni buditelji.

Ilirizem in Srbi. V dobi ilirizma so imeli Srbi sami opraviti z borbo za pravopis in uvedbo živega jezika v književnost. Ilirizem je tudi med njimi našel dokaj pristašev. Toda za Srbe je ležalo težišče vprašanja v političnem delu in ker so že imeli svojo svobodno kneževino, so osredotočili svoje delo okrog nje. Vrh tega je vladalo med Srbi nezaupanje do Ilircev radi tega, ker so domnevali, da tiči za njimi avstrijska protisrbska propaganda. To tem bolj, ker so Ilirci, braneč se pred madžarskimi očitki veleizdajstva, često povdarjali pred oblastmi korist ilirizma za avstrijsko vnansjo politiko, češ, da se morejo z njega pomočjo pritegniti tudi Srbi to in onstran meje ter Srbohrvatje v Turčiji. Naposled pa so mnogi med Srbi, ponosni na svoje ime, odklanjali ilirski naziv. Popolno zblizanje med Srbi in Ilirci-Hrvati je prineslo šele burno leto 1848.

7. Avstrijska revolucija l. 1848.— 1849. ter Srbi, Hrvati in Slovenci. Obnova absolutizma.

Značilnosti avstrijske revolucije l. 1848. Izbruh pariške februarske revolucije je našel silen odziv v deželah Avstrijskega cesarstva. Tu je leto 1848. povzročilo močno gibanje med meščanstvom, stremečim po politični svobodi, ustavi, tiskovni svobodi, ukinitvi fevdalnih vezi i. t. d., poleg tega pa tudi težnjo po narodno-

politični osamosvojitvi. Revolucionarno gibanje je pričelo najpreje na Dunaju in v Pešti, potem pa tudi v Pragi, v Zagrebu, v Galiciji, v Vojvodini ter v italijanskih provinceah. Dočim so si bili glede ustavno-političnih zahtev v glavnem razni narodi edini, so se bistveno razlikovali v svojih narodnih zahtevah, ki so si često medsebojno nasprotovale. Bila je podoba, da bo Avstrija razpadla že l. 1848. v svoje sestavne dele, — v vrsto narodnih držav. Toda Habsburžanom in njihovim reakcionarnim državnikom, ki so si kmalu opomogli iz prvotne preplašenosti, so prišla nasprotja med narodi kot nalašč; spretno so jih izrabili in naposled zavladali zopet nad vsemi, hkrati pa obnovili absolutistični in reakcionarni režim. 1851

Potek revolucije. Osamosvojitve Ogrske. Nemiri na Dunaju 13.—15. marca („marčni dnevi“) so vrgli Metternicha in njegov absolutizem in dosegli glavne liberalne zahteve: svobodo tiska, svobodo združevanja, ustanovitev nacionarne garde in ustavo.

Poročila o zmagoviti revoluciji v Parizu in na Dunaju so napravila največji vtis tudi na Madžare; baš tedaj zborujoči ogrski državni zbor je pod vplivom Košuta sklenil, da se državni zbor sestaja vsako leto in sicer v Pešti, ne več v Požunu, da se proglasijo enake dolžnosti in pravice za vse prebivalstvo ter se uvede enaka volilna pravica, da se ukinejo vse kmetske služnosti ter odpravi tlaka in desetina, in kar je bilo najvažnejše: da se osnuje odgovorno, od avstrijske vlade povsem nezavisno ogrsko ministrstvo ter uredi posebna ogrska vojska. Državni zbor je poslal na Dunaj posebno deputacijo, ki je dosegla sankcijo tem sklepom. Ogrska je dobila svoje prvo samostojno ministrstvo (Batthyany je imel predsedstvo, Kossuth finance, Déak pravosodje) in je ostala z ostalimi habsburškimi deželami zvezana skoro samo še po vladarjevi osebi. V Ogrski se je ukinil fevdalni sistem in se razpusil zadnji stanovski državni zbor; nove volitve so se izvršile po novem, demokratičnem volilnem redu.

Toda politično in narodno svobodo so izrabili Madžari v to, da obdržijo pod svojim gospostvom tudi vse one dežele, v katerih so bivali nemadžarski narodi. Vse ozemlje od Karpatov do Jadrana naj bi tvorilo enotno ogrsko državo, v kateri bi gospodoval madžarski jezik in kjer bi se ukinile avtonomne posebnosti Hrvatske. Kljub protestu hrvatskih zastopnikov je l. 1847.—48. ogrski državni zbor sklenil, da se upelje madžarski uradni jezik tudi na Hrvatskem, toda ta sklep ni dobil vladarjeve sankcije. Novi volilni red

za novi državni zbor ni priznaval Hrvatske kot celote, marveč so imele voliti slavonske tri županije poslance zanj direktno, enako kot ogrski komitati, Hrvatska ter Vojna krajina pa posebej.

Gibanje na Hrvatskem. Jelačić. Na glas o dogodkih na Dunaju ter o popolni osamosvojitvi Ogrske je pričelo tudi v Zagrebu energično delovanje. Narodni voditelji so pod vodstvom Gaja in Kukuljevića sklicali dne 25. marca veliko skupščino v Zagrebu in na njej so se z velikim odobravanjem sklenile sledeče hrvatske narodne „želje“: da se hrvatske dežele Hrvatska, Slavonija, Vojna krajina, Dalmacija in Reka združijo, da se postavi odgovorna narodna vlada, stalni hrvatski sabor, ki naj se sestaja vsako leto, da se ukinejo v Hrvatski vsi ostanki kmetskih služnosti napram gospodi in naposled, da se imenuje za bana baron Jelačić. Do vladarja na Dunaj se je poslala deputacija z navedenimi željami.

Med tem je dvor že 23. marca imenoval Jelačića za bana Hrvatske, malo pozneje pa tudi za generala Vojne krajine in poveljnika Hrvatske-Slavonije. Ker se je Jelačić povsem strinjal s hrvatskimi narodnimi težnjami, je njegovo imenovanje med Hrvati vzbujalo samozavest, pri Madžarih pa nezadovoljstvo. Ko je nova ogrska vlada hrvatsko-stanovskim županijam pričela pošiljati zapovedi v madžarskem jeziku, je ban Jelačić dne 19. aprila izdal cirkular na vse hrvatske oblasti, da ne smejo sprejemati uradnih povelj od nikogar drugega nego od njega. Razmerje Hrvatske do Ogrske, ki je bilo s tem toliko kot prekinjeno, naj bi za bodočnost uredil novi hrvatski sabor, za katerega je Jelačić razpisal volitve koncem maja po novem, demokratičnejšem volilnem redu. Ko se je novi sabor sestal v Zagrebu dne 5. junija, je Jelačića kot bana slovesno instaliral namesto odsotnega zagrebškega nadškofa — srbski mitropolit — patrijarh Josif Rajačić, v znak bratske sloge med Hrvati in Srbi.

Srbi v l. 1848. Ko se je v Pešti osnovalo ogrsko ministrstvo, so se Srbi začeli obračati na madžarske državnike s peticijami, toda kmalu so morali uvideti, da razumejo Madžari politično in narodno svobodo le zase. Tedaj so se tudi Srbi dvignili na ogrambo. Po prvem sestanku dne 14. aprila se je sklicala na dan 13. maja 1848. v Sremskih Karlovcih velika skupščina Srbov Ogrske in Avstrije; nanjo je prispelo več tisoč udeležencev pod vodstvom uglednih mož, prišli pa so tudi odposlanci Hrvatov, med njimi Kukuljević, da pozdravijo bratski srbski narod. Na tej skupščini

so izvolili karlovškega mitropolita Josifa Rajačiča za srbskega patrijarha. Postavili so zahtevo, da se iz Bačke, Banata, Baranje, Srema in Vojne krajine osnuje avtonomna Srbska Vojvodina in izvolili so takoj Stepana Šupljikca, ogulinskega polkovnika, za srbskega vojvodo, ki naj bi upravljal deželo. Obenem se je sklenilo, da ostane Vojvodina v najtesnejši politični zvezi z bratsko Hrvatsko. Izvolil se je naposled ožji odbor, ki naj bi dosegel na dvoru potrditev in izvršitev srbskih sklepov.

Na Slovenskem revolucionarno leto 1848. še ni našlo dovolj politične in narodne zrelosti. V vseh večjih mestih so se sicer stvorila politična društva in pojavilo se je več novih političnih listov, toda ni bilo spočetka smotrenega narodnega gibanja, ki bi takoj v začetku postavilo določen narodni program za Slovence. Šele v političnih središčih izven slovenskih pokrajin, na Dunaju in v Gradcu, so tamkajšnji Slovenci, na katere so vplivali stiki z drugimi narodi, osobito Slovani, postavili zahtevo po zedinjeni Sloveniji, to je združitvi slovenskega ozemlja v eno upravno enoto, z enim deželnim zborom in slovenskim uradnim jezikom, kot del avstrijskega cesarstva. Ta program Slovencev je razložila na dvoru deputacija iz Kranjske, pod vodstvom dr. Bleiweisa. Toda slovenski politiki v domovini niso vsi sprejeli te narodne zahteve in so jo zagovarjali premalo dosledno in vztrajno. Prav tako so tudi zahtevo po zvezi s Hrvati in Srbi zastopali samo nekateri politiki, med njimi najvnetejše Korošca Matija Majar in Andrej Einspieler; hrvatskega sabora se je kot zastopnik Slovencev udeležil dr. Štefan Kočevar.

Slovanski kongres v Pragi. V Nemčiji so hoteli obnoviti nekdanjo skupno državo in ji dati moderno ustavo; v ta namen so se vršile volitve v nemško narodno skupščino v Frankfurtu; nemški zahtevi, da se vanjo volijo poslanci tudi iz čeških in slovenskih dežel, ki so nekdanj pripadale Nemčiji, pa so se Slovani upirali. Da odvrnejo nemško nevarnost, ki je postajala vedno večja, in se zoper njo borijo s skupnimi močmi, so sklicali slovanski politiki slovanski kongres v Prago v dneh 2. do 13. junija 1848.; na njem naj bi se določil narodni program za posamezne narode. Prišli so zastopniki vseh slovanskih narodov. Na kongresu sta bili dve struji; ena je zahtevala popolno razrušenje Avstrije in ustanovitev demokratične slovanske federacije. Druga struja je bila mnogo zmernejša: želela je Avstrijo ohraniti, a jo preurediti v zvezo napol

samostojnih ali vsaj avtonomnih narodnih držav. Zmerna struja je na kongresu prevladovala; glede Jugoslovanov se je postavila zahteva po zedinjeni Sloveniji, sprejeli so se sklepi hrvatskega sabora ter karlovške skupščine kot hrvatski oziroma srbski narodni program. Toda med Čehi se je vendarle močno ojačila radikalna struja, osobito med mladino; v Pragi je prišlo do nemirov in bojev z vojaštvom in gradile so se naposled celo barikade. Tedaj je vojaški poveljnik knez Windischgrätz dal iz topov bombardirati Prago, na kar so bili nemiri udušeni, slovanski kongres pa se je v splošni zmešnjavi razšel.

Vojaški uspeh v Pragi, še bolj pa vesti o zmagah, ki jih je dosegel Radecki v Italiji nad lombardsko-benečanskimi uporniki in nad Sardinci, so dali poguma avstrijskemu dvoru in okrepili reakcionarne dvorne ter vojaško-aristokratske kroge, ki so pričeli upati, da bo s pomočjo vojske mogoče nastopiti tudi zoper dunajske in madžarske radikalne politike.

Smatrajoč Madžare za najmočnejše in najopasnejše „revolucionarje“, so pričeli na dvoru podpirati hrvatske in srbske težnje, da bi s tem oslabili Ogrsko.

Vojna med Hrvati in Madžari. Novi hrvatski sabor (od 5. junija 1848. dalje) ni proglasil zakonov ogrskega državnega zbora iz l. 1848., sklenil pa je ukinjenje kmetskih služnosti ter splošno plačevanje davka, s čemer je v Hrvatski nehal fevdalni sistem. Glede razmerja do Ogrske ter Avstrije je na razpravah v saboru prevladovala misel, naj bi se Avstrija preuredila v federativno državo po vzoru Švice, sestoječo iz samoupravnih narodnih skupin. Vsaka od teh skupin bi imela svoj parlament in svojo vlado, a na Dunaju naj bi bilo skupno ministrstvo s centralnim parlamentom za vojsko, finance, trgovino ter vnanje zadeve. Vojna krajina ter Dalmacija naj se združita s Hrvatsko pod banovo oblastjo, s Srbsko Vojvodino in slovenskimi pokrajinami naj se ustvari ožja zveza. Reko je bila hrvatska vojska posedla.

Jelačić se je poskusil potem direktnih razgovorov sporazumeti z Madžari, toda brez uspeha; v Pešti so hoteli popolno pokoritev, ukinjenje samouprave in gospostvo madžarskega jezika. Jelačić se je uveril, da bo moralo odločiti orožje; začel se je pripravljati na vojno in je v ta namen zbiral osobito graničarske čete. Dvor, ki je sprva omahoval med Hrvati in Madžari, se je naposled odločil za prve ter je poslal Jelačiću pomoči v denarju in orožju.

Dne 7. septembra l. 1848. je Jelačić ogrskemu ministrstvu napovedal vojno; v Zagrebu je sestavil bansko vlado in že 11. septembra z vojsko prekoračil Dravo, posedel Medjumurje ter ga združil s Hrvatsko. Odtod je korakal mimo Blatnega jezera proti Budimu. Madžari, ki so se umikali pred njim brez boja, so se mu postavili v bran šele pri Pakozdu; bitka je sicer končala neodločno (29. sept.), tretji dan nato pa se je Jelačić obrnil in se napotil proti Dunaju.

Med tem so se izvršili na Ogrskem usodni dogodki. Batthyanyjevo ministrstvo je pod vtisom Jelačićeve ofenzive demisijoniralo in državni zbor je poveril vodstvo vlade Košutu. Toda cesar je imenoval grofa Lamberga za komisarja na Ogrskem, razjarjena množica pa ga je v Budimu ubila na cesti (27. sept. 1848.) Ta dogodek je dvor porabil za odločilni udarec proti Madžarom; dne 3. oktobra je cesarski manifest razpustil ogrski državni zbor, obenem pa proglasil Jelačića za kraljevega komisarja in vrhovnega poveljnika vseh čet na Ogrskem. Ko je avstrijski minister grof Latour poslal čete Jelačiću na pomoč, je nastala na Dunaju revolucija. Ekstremni elementi so zabranili četam odhod, Latourja so obesili na ulično svetiljko; vse je hitelo pod orožje. Tedaj je dvor zbežal v Olomuc, uporni Dunaj pa so oblegale in zavzele cesarske čete; Madžare, ki so hoteli upornikom na pomoč, je potolkel Jelačić pri Schwechatu (30. okt.), na kar se je Dunaj udal.

Jelačiću in Windischgrätzu je bila poverjena naloga, da pokorita Ogrsko. Odslej je Jelačić ravnal le po poveljih z dvora; prvotni cilj, z vojno priboriti Hrvatski samostalnost, je stopil zanj v ozadje; to lahkoverno zaupanje v Habsburžane se je kmalu bitko maščevalo. Vendar se spočetka na dvoru — dne 2. decembra 1848. je namesto nesamostojnega Ferdinanda zasedel prestol mladi Franc Jožef I. (1848—1916.) — hoteli nagraditi Hrvate, zato so (2. decembra) bana Jelačića imenovali za gubernatorja Reke in Dalmacije, hrvatskega barona Kalmerja pa za hrvatskega ministra, posrednika med dvorom in hrvatsko vlado. Združenje hrvatskih dežel se je smatralo kot pričetek izpolnjevanja hrvatskega narodnega programa, zato je vzbudilo splošno zadovoljstvo.

Borba med Srbi in Madžari. Napram narodnim zahtevam karlovške srbske skupščine so nastopili na dvoru spočetka odklonilno in pustili Madžarom proste roke, da z vojaško močjo prisilijo srbsko prebivalstvo k pokornosti. Toda Srbi v južni Ogrski so se postavili junaško v bran in že v juliju 1848. se je pričela v Bački in v

Banatu krvava borba med madžarsko vojsko in srbskimi četami, ki so prihajale posebno številno iz Krajine. Borba je bila izredno krvava; požigale so se vasi in bombardirala mesta, a bojna sreča je bila jako spremenljiva. Najhujši boji so divjali na utrdbah pri Šentomašu (Srbobranu). Srbom so prišli na pomoč številni prostovoljci iz kneževine Srbije pod vodstvom Štefana Knićanina; v Vojvodini sta se pojavila celo Miloš in Mihael Obrenović. Borbe so se vršile še jeseni in Srbi so se mogli držati v južnem delu srbskega ozemlja.

Ko se je dvor očitno postavil zoper Madžare, je smatral za primerno, ugoditi tudi srbskim zahtevam. Dne 15. decembra je cesar potrdil proglasitev patrijarhije v Karlovcih in tudi ustanovitev Srbske Vojvodine, sestoječe iz Bačke, Banata in dela Srema, z glavnim mestom Temišvarom, s posebnim vojvodo (Štefan Šupljikac) na čelu. Hkrati se je dala obljuba, da se po sklenitvi miru Vojvodina na znotraj uredi v smislu srbskih narodnih in verskih zahtev.

Avstrijski parlament. Konec revolucije in obnova absolutizma. Ob času dunajske oktobrske revolucije se je moral avstrijski državni zbor preseliti v Kromeriz na Moravsko. Ta prvi avstrijski parlament se je pečal od julija, ko se je sestal, neprestano z delom, dati raznoliki državi ustavo. Slovenci v njem niso nastopali enotno; slovenski poslanci, med katerimi je bilo mnogo kmetских, politično povsem nesposobnih mož, so pripadali raznim političnim skupinam. Najvažnejše in hkrati edino trajno delo parlamenta je zakon o kmetских odvezi z dne 7. septembra 1848.; kmet je postal povsem prost tlake in desetine in vsakršnih vezi do graščaka sploh, za kar je graščak dobil odškodnino od države. Dolgotrajne razprave o bodoči državni ustavi so sicer rodile zelo moderen ustavni načrt za državo, toda reakcionarni vladi, ki se je čutila dovolj močno, da po tolikih zmagah v kratkem pokori tudi Madžare, se je zdel preliberalen, a parlament preradikalen; razgnala ga je z vojaško silo in hkrati izdala takoimenovano „oktroirano ustavo“ (marec 1849.), brez sodelovanja parlamenta. Ta ustava pozna le eno skupno državo z deželami, ukinja posebno ustavo za Ogrsko in tudi ne izpolni hrvatskega narodnega programa, ostavlja zase Dalmacijo, pušča Vojno krajino kot posebno deželo in prav tako Srbsko Vojvodino s Temišvarom kot glavnim mestom. Vzbudila je veliko nezadovoljnost in razočaranje tudi med Hrvati, najbolj pa je razjarila Madžare, ki so odgovorili nanjo z odstavitvijo Habsburžanov in

proklamacije republike. Madžarski vojski se je celo posrečilo, vreči Avstrijce zopet iz Ogrske; strla je tudi srbski odpor v Vojvodini. Tedaj si cesar ni mogel drugače pomagati, kakor da je sprejel pomoč ruskega carja; šele ruska armada je prisilila Madžare k kapitulaciji pri Vilagošu (17. avgusta 1849.).

Oktoirano ustavo je vlada l. 1851. ukinila, tako da sploh ni stopila v veljavo; dvor je zopet zavladal povsem absolutistično.

Doba Bachovega absolutizma (1849—1860.). Doba novega avstrijskega absolutizma se običajno naziva po najhujšem predstavitelju, notranjem ministru Bachu. Reakcionarna vlada je hotela izbrisati vse sledove revolucionarnega l. 1848. in za vedno uničiti vse, kar je kazalo svobodoljubne ideje. Enako brezobzirno je preganjala narodne težnje in pri tem ni delala nikakih razlik med onimi narodi, ki so se ji očitno uprli, [n. pr. Madžari in Italijani, ter tistimi, ki so jo podpirali, kakor zlasti Jugoslovani; narodno stremljenje prvih kot drugih je smatrala za enako nevarno. Odpravile so se vse politične pridobitve revolucionarnega leta, edino kmetška odveza je ostala; vrnila se je pred vsem najstrožja cenzura z najhujšim policijskim nadzorstvom. Politični listi so prenehali — na Slovenskem so ostale le Bleiweisove „Novice“ — politična društva so se razšla ali pa se spremenila v nepolitična, vse narodno ter kulturno-prosvetno delo je zastalo. Da bi se tem lažje preprečilo širjenje svobodoljubnih idej, se je cesar naslanjal na konservativno duhovščino ter je v ta namen l. 1855. sklenil z Rimom konkordat, ki je cerkvi izročil nadzorstvo nad šolami in mnoge druge važne prednosti.

Hrvatska. Še huje nego na Slovenskem so čutili Bachov absolutizem na Hrvatskem. Ban Jelačić je sicer ostal na svojem mestu, ali pokazal ni nikake odpornosti več, banska vlada se je spremenila v c. kr. namestništvo — brez sabora, a dežela se je razdelila v nova okrožja namesto starih županij. Pričela se je brezobzirna germanizacija; l. 1854. se je uvedel nemški jezik v vseh uradih. Hrvatske uradnike so premestili na tuje ali pa so jih odpustili, če niso znali nemščine; na njih mesto so prišli Nemci in tudi mnogi Čehi ter Slovenci, ki so morali biti orodje cesarskega absolutizma. Celo v šole se je vpeljala nemščina kot učni jezik. Stroga cenzura je udušila književno delovanje, policijsko nadziranje, opirajoče se na silno razvito ovađuštvo, je zatrlo sleherni znak svobodoljubja. Niti Vojna krajina, niti Dalmacija se nista združili s Hrvatsko.

Srbom se ni godilo bolje nego Hrvatom, obojim pa prav tako kakor Madžarom, ki so bili očitni uporniki. Uredila se je sicer Srbska Vojvodina, toda pridelili so se ji tudi predeli, ki jih Srbi niso želeli in v katerih je bilo v večini nesrbsko prebivalstvo. Ko je umrl vojvoda Šupljikac — že l. 1848. —, mu niso imenovali naslednika, marveč cesar si je kratkomalo pridel še naslov srbskega vojvode. Upravo so tudi tu prevzeli tuji uradniki, povečini Nemci, ter jo vršili v nemškem jeziku. Cenzura ter policija sta preganjali tudi srbsko narodno in kulturno življenje. Vladna odredba je v l. 1852. prepovedala uvoz srbskih knjig v Avstrijo, da bi na ta način preprečila duševne stike s Srbi izven habsburških meja.

8. Ustavne borbe v Avstriji (1860—1873.) ter Srbi, Hrvati in Slovenci.

Oktobrska diploma in februarški patent. Porazi na italijanskem bojišču ter izguba Lombardije l. 1859. so pokazali, da je absolutizem ustvaril nevzdržno finančno in politično stanje. In to mu je izpodkopalo tla. Nastopilo je novo ministrstvo, cesar je sklical na Dunaj „pomnoženi državni svet“, ki naj se posvetuje, kako je preurediti državo in kako ustavo ji je dati. Vanj so poklicali visoke svetne in cerkvene dostojanstvenike iz vseh dežel, iz Hrvatske Strossmayerja in Vranicanija, od Slovencev nikogar. V njem sta se pojavili centralistična in federalistična struja; druga je imela večino. Na njen nasvet je cesar v oktobru l. 1860. izdal „oktobrsko diplomu“, ki je vračala ustavo in sicer v federalističnem smislu. Vsa država — z Ogrsko ter Hrvatsko vred — naj dobi skupen parlament za skupne zadeve, za ostale posebne zadeve pa se uredijo avtonomni deželni zbori za posamezne dežele. Toda pravice teh zbornic so bile zelo omejene in v njih bi imelo odločilno besedo plemstvo in višja duhovščina. Nova ustava, s katero si je vlada hotela zopet pridobiti nezadovoljne narode, pa ni zadovoljila niti federalistov, ker jim je nudila premalo, niti centralistov, ki so hoteli enotno nemško državo. Pod njihovim vplivom je cesar v februarju l. 1861. razglasil „februarški patent“, to je novo, centralistično ustavo v nemško-nacijonalnem duhu; oblast deželnih zborov se je omejila na korist centralnega parlamenta, v katerem je imelo nemško meščanstvo ter plemstvo zagotovljeno večino. V državni zbor so se poslanci volili indirektnim potom, to je volili so

jih deželni zbori, v katerih so imeli po volilnem redu premoč meščani in plemiči. Volitve so se izvršile takoj in državni zbor se je sešel v maju 1861.

Toda zoper centralistično ustavo so nastopili vsi nenemški narodi, zahtevajoč svoje historično-narodne pravice. Madžari, Erdeljci, Hrvatje in Italijani iz Benečije sploh niso hoteli priti v centralni parlament, l. 1863. so izostali tudi Čehi, zahtevajoč obnovo države češke krone, in prav tako Poljaki, ki so hoteli obnoviti svojo samostojnost vsaj v Galiciji.

Na Slovenskem je obnova ustavnega življenja pomenila začetek živahnega narodnega gibanja. Ker se je cenzura odpravila ali vsaj omilila in je policijski pritisk prenehal, se je obnovilo časopisje in politično življenje. Toda politično premoč je imela spočetka nemška stranka, zakaj plemstvo je bilo povsem nemško, meščanstvo pa po večini ali nemško ali vsaj nemško orijentirano. Niti v kranjskem deželnem zboru Slovenci niso imeli večine. Slovenska stranka, ki se je pričela tvoriti, je sestojala le iz maloštevilnih narodno zavednih izobražencev, iz duhovščine in iz kmetškega prebivalstva. Bila je vsled tega v kulturno-političnem oziru konservativna. Glede narodno-političnega programa je bilo premalo jasnosti; za zedinjeno Slovenijo so se oglašali le posamezniki, povečini pa so slovenski politiki zahtevali le narodno enakopravnost Slovencev z Nemci ter razširjenje deželne avtonomije v okviru enotne, ustavne Avstrije. Stali so, enako ostalim federalistom, na stališču historičnega prava, dasi bi bilo v slovenskem interesu, da bi se postavili na načelo narodnega kot prirodnega prava. Toda le na temelju historizma so mogli imeti zaveznikov v ostalih nenemških narodih.

Začelo se je živahno delo narodne probuje. Povsod so se ustanavljala politična društva, prosvetne organizacije, osobito čitalnice, ki so nastajale po mestih, trgih in večjih krajih ter postale središče narodnega življenja. Prirejale so se slovenske igre, pevski večeri ter zabave in veselice; šele po njih se je pričela slovenščina uvajati kot občevalni jezik med izobražence in v srednje sloje sploh namesto dotlej prevladujoče nemščine. Središče slovenskega narodnega gibanja je postala Kranjska.

Slovenščina je polagoma dobivala veljavo tudi v uradih, zlasti v sodiščih (od l. 1862.), kjer bi se moralo uradovati tudi slovensko; toda nemško uradništvo je na vso meč branilo prevlado

nemškega jezika v uradih. Ljudske šole so se poslovenile, a ostala je nemščina kot obligaten predmet; srednje šole so ostale nemške.

Hrvatje in Madžari. Na Hrvatskem je padec absolutizma l. 1860. pomenil še večji preobrat. V urade in šole se je po cesarski naredbi takoj uvedel hrvatski jezik namesto nemškega. Osovraženi tuji uradniki („Bahovi huzarji“) so nemudoma zapustili deželo; njih mesta so zavzeli domači možje. Pričelo je novo politično ter narodno življenje.

Da bi se pokazala naklonjeno Madžarom, je dunajska vlada takoj koncem l. 1860. Medjumurje priključila Ogrski; istočasno je ukinila tudi Srbsko Vojvodino ter njeno ozemlje združila z Ogrsko. Kljub temu si ni pridobila madžarskih simpatij; na novo izvoljenem državnem zboru, ki pa je imel le značaj deželnega zbora v smislu centralistične februarске ustave, so se Madžari postavili na stališče, da je še v veljavi ustava iz l. 1848. Zato niso poslali poslancev v centralni parlament. Takoj je vlada z vojaško asistenco razpustila ogrski zbor.

Tudi na Hrvatskem so se vršile volitve in novi sabor je razpravljaj temeljito o bodočem razmerju Hrvatske do Dunaja in Pešte. Na Hrvate je najodločilneje učinkovala britka izkušnja, da jih je Dunaj po l. 1848—1849. nagradil za pomoč zoper Madžare z najhujšim absolutizmom. Zato so postali napram Dunaju skrajno nezaupni. Vodstvo hrvatske politike je prevzela narodna stranka, katere voditelji so bili stari Ilirci in novi narodni možje. Odločno so zastopali idejo narodnega edinstva Srbov, Hrvatov in Slovencev; kot znak edinstva so namesto ilirskega imena rabili naziv jugoslavenski. Sabor je n. pr. uradno označil srbsko-hrvatski jezik kot jugoslavenski in slično so se imenoval narodne institucije (n. pr. jugoslavenska akademija, ust. 1867.) Narodna stranka je smatrala za najprimerneje, da se Hrvatska nasloni na Ogrsko in se na ta način obrani pred osovraženim nemškim absolutizmom Dunaja, toda pod pogojem, da ostanejo med Hrvatsko in Ogrsko skupne le nekatere zadeve, a sicer da je prva samostojna. Mnogo tesnejšo in brezpogojno zvezo pa so želeli unijonisti, to je madžaroni, dočim sta zastopala Ante Starčević in dr. Evgen Kvaternik, začetnika „stranke prava“, najradikalnejšo smer, popolno neodvisnost i od Dunaja i od Pešte, kar pa se je zdelo ostalim politikom za ono dobo neizvršljivo.

Narodna stranka je imela večino. Sabor je bil edin v sklepu, da se v centralni parlament na Dunaj ne pošljejo poslanci in večina je izjavila tudi, da nima Hrvatska nikakih skupnih zadev z Avstrijo. Ko je sabor sklenil to dvoje, ga je dunajska vlada kratkomalo razpustila in nato pričela preganjati narodne ljudi.

V sledečih letih se je centralistična dunajska vlada trudila, da stre pasivni odpor Madžarov s tem, da pridobi za sodelovanje v centralnem parlamentu Rumune, ogrske Nemce, Slovake, Srbe in Hrvate. Upala je posebno na Hrvate; v vrstah narodne stranke se je pojavila močna struja, ki je svarila pred nadaljnim naslanjanjem na Pešto. Opozarjala je, kako verjetno je, da se Dunaj naposled vendarle sporazume z Madžari, njim pa prepusti tudi Hrvate. Njen nasvet je bil, sporazumeti se pravočasno z Dunajem in poslati tja poslance. V prid tej novi „samostalni“ stranki (Mažuranić, Kukuljević) je vlada spremenila volilni red in izvršila nove volitve v sabor, toda narodnjaki (Strossmayer, Rački in dr.) so sklenili z unijonisti sporazum in samostalci so ostali v manjšini (v poletju l. 1865.)

Dualizem. Pričetek avstro-ogrske monarhije. Baš neuspeh na Hrvatskem je močno pripomogel, da so na Dunaju obupali nad centralistično ustavo. Zato je v septembru l. 1865. cesarski manifest sistiral februarski patent za toliko časa, da se izvrši sporazum z Ogrsko. Ko pa so se zadevna pogajanja še vršila, se je razvila l. 1866. vojna s Prusijo in Italijo, ki jo je Avstrija izgubila. Ta poraz, ki je odločil borbo za hegemonijo v Nemčiji v korist Prusije, hkrati pa popolnoma izrinil Avstrijo iz Italije, je prepričal dvorne kroge, da samo Nemci ne morejo obvladati celokupne države. Zato se je cesar odločil, da ugotovi Madžarom in jim prepusti vse „dežele ogrske krone“, Nemcem pa pridrži prevlado v ostalih pokrajinah. Pogajanja z zmernimi Madžari (Franc Déak) so dovedla do uspeha; že l. 1867. se je sklenila avstrijsko-ogrska nagodba, ki pomeni pričetek dualističnega ustroja države, pričetek avstro-ogrske monarhije. Avstrijsko cesarstvo se je razdelilo na dve državni polovici, ki sta imeli poleg vladarjeve osebe skupne le še vnanje zadeve, vojsko, finance in vnanjo trgovino. Vsaka država je imela svoj parlament in svojo vlado; za skupne zadeve sta oba parlamenta izvolita poseben odbor, delegacije. Slovence in Čeha so upali Nemci povsem obvladati, Poljake so pridobili zase s tem, da so jim prepustili proste roke v Galiciji, Madžarom pa so pre-

pustili vse ogrske nemadžarske narodnosti, med njimi tudi Hrvate in Srbe.

Slovenci so bili sicer z ostalimi Slovani vred zoper dualizem, a vendar je s pomočjo Poljakov avstrijski državni zbor v decembru 1867. leta sprejel novo ustavo (decembrska ustava).

Ogrsko-hrvatska nagodba. Dualizem je močno zadel tudi Hrvate. Ker pa se hrvatski sabor ni hotel pokoriti cesarskemu povelju, naj pošlje odposlance v ogrski državni zbor, ga je vlada razpustila, nato pa volilni red tako preuredila, da so nove volitve prinesle večino madžaronskim unijonistom. Novi sabor je poslal v Pešto dvanajstčlensko regnikolarno deputacijo, ki je dogovorila z enako ogrsko deputacijo ogrsko-hrvatsko nagodbo (1868.). Ta nagodba, ki jo je sabor takoj potrdil, določa, da je Hrvatska avtonomna v zakonodaji in upravi, prosveti in pravosodju; kot skupne zadeve pa določa finance, železnice, pošto, trgovino, gospodarstvo ter domobranstvo. Skupne zadeve so podrejene ogrskim ministrstvom in peštanskemu parlamentu, v katerega pošiljajo Hrvatje določeno število poslancev. V celotnem obsegu Hrvatske-Slavonije se proglašajo hrvatski uradni jezik i za avtonomna i za skupna področja. Medjemurje je ostalo ogrsko, Dalmacija avstrijska kronovina, a Reka, za katero se dolgo niso mogli sporazumeti, posebno, od Hrvatske ločeno telo ogrske krone („corpus separatum“). Bana imenuje kralj na predlog ogrskega ministrskega predsednika.

Vseslovanstvo. Jugoslovanska ideja. Ko se je uzakonil dualizem, je pričel v avstrijski državni polovici najhujši nemški pritisk nad Slovani, v ogrski pa madžarski nad vsemi nemadžarskimi narodnostmi. Nemško-madžarska nasilja so povzročila, da se je med Slovani vedno krepkeje širila vseslovanska zavest, ideja skupnosti in medsebojne podpore vseh slovanskih narodov. Avstrijsko-ogrski Slovani so pričeli gledati z vedno večjimi nadami na Rusijo kot na svojo bodočo osvoboditeljico. Rusofilske vseslovanske težnje so se ojačile posebno za časa prusko-francoske vojne, ko je prevladovalo mnenje, da se bo Prusija po zmagah na zapadu obrnila zoper Avstrijo ter jo razbila.

V tej kritični dobi je znova stopilo v ospredje jugoslovansko gibanje. Ves čas ustavnih borb so se pojavljali med Slovenci možje, ki so naglašali, da se opira ugodna narodna bodočnost le v čim tesnejši naslonitvi na Hrvate in Srbe. Hrvatje so pod vodstvom vladike Strossmayerja smatrali, da jim more nastopiti

lepša bodočnost le v narodnem edinstvu s Srbi in Slovenci. Srbi v južni Ogrski ter Hrvatski-Slavoniji in Dalmaciji so imeli za svoj glavni cilj združenje s svobodno kneževino Srbijo, kamor naj bi se pritegnili tudi Hrvatje in Slovenci. Da se jugoslovanska ideja ni učinkovitejše udeleževala v praktični politiki, temu je bil glavni vzrok v dejstvu, da so se posamezni deli srbsko-hrvatsko-slovenskega naroda šele probujali v samostojno narodno in politično življenje. Šele ko je bilo z uspehom opravljeno podrobno delo narodne probuje in ko so bili narodni sloji dovolj osamosveščeni, je mogla zavest in volja skupnosti priti krepkeje do izraza. To se je zgodilo na viden način že l. 1870., ko so se dne 1. decembra sestali v Ljubljani politični in kulturni voditelji iz slovenskih, hrvatskih in srbskih dežel ter slovesno proglasili kot svoj cilj, združiti vse svoje moči v dosego edinstva Srbov, Hrvatov in Slovencev na književnem, gospodarskem in političnem polju. Ta jugoslovanski program, za katerega je vladalo veliko navdušenje, pa se ni mogel prav uresničevati, ker mu je manjkala zadostna opora od zunaj; kneževina Srbija je bila še premalo močna država.

Zadnja avstrijska ustavna kriza. Revizija ogrsko-hrvatske nagodbe. Tekom pruskih zmag nad Francozi l. 1870—71. se je cesar Franc Jožef zbal Prusov, zato se je želel nasloniti na Slované. Vlado je prevzel l. 1871. nemški konservativec grof Hohenwart, voditelj federalistov, z namenom, da dogovori s Slovani federalistično preuredbo Avstro-Ogrske, kar bi značilo konec dualizma. Toda nemško-nacijonalni in madžarski vpliv sta zmagala, Hohenwart je moral odstopiti in s tem je končal zadnji poizkus federalizacije Avstrije. Nemško-madžarska prevlada je ostala do propada habsburške monarhije.

Na Hrvatskem so izvajali Madžari po svojem eksponentu, madžarskem banu, tak pritisk, da je bila naposled narodna stranka pripravljena, sporazumeti se z Madžari, toda pod pogojem, da se revidira nagodba. Ali pogajanja so prinesla Hrvatom le malenkosten uspeh; sklenila se je s sodelovanjem narodne stranke revizija ogrsko-hrvatske nagodbe (l. 1873.), ali pomenila je le neznatno izboljšanje finančnih določb za Hrvatsko.

Poskus ekstremnega politika dr. Evgena Kvaternika, izboljšati stanje Hrvatov z očitnim uporom, je končal s popolnim neuspehom; maloštevilne upornike, ki so pod Kvaternikovim vodstvom pričeli upor v ogulinski Vojni krajini, je vojaštvo pri Rakovici

razpršilo; večina jih je padla v borbi. (Rakovička buna, oktober 1871.).

Srbi za ustavnih borb. Vselej, kadar je Dunaj iskal sporazuma z Madžari, se je dogovor izvršil na škodo Srbov. Madžarom na ljubo se je l. 1860. ukinila Srbska Vojvodina in njeno ozemlje podredilo ogrskim uradom. Za časa ustavnih prepиров v 60 letih se je večina Srbov z ogorčenjem odvrčala od Dunaja, zlasti mlajši svobodoljubnejši krogi, ki so simpatizirali z upornimi in liberalnimi težnjami Madžarov. Le konservativnejši starejši rod se je še naslanjal na Dunaj. Toda dualizem je napravil konec tem razlikam, kajti madžarski pritisk je naraščal in nasprotje med Madžari in Srbi je postajalo nepremostljivo.

Kakor pri Slovencih in Hrvatih tako je tudi pri Srbih obnova ustavnih svoboščin v šestdesetih letih povzročila živahnejšo prosvetno, kulturno ter politično delovanje, osobito med omladino. Ustanovila so se mnoga društva, ki so vzdrževala stalne zveze med seboj, prirejala velika zborovanja, dvigajoč narodno zavest in razširjajoč težnje po zedinjenju vseh Srbov. Ta „ujedinjena srbska omladina“, je imela najožje stike z mlado strujo v kneževini Srbiji, s katero se je shajala često na skupne prireditve. Še vedno so odhajali mnogi Srbi preko Save ter sodelovali na prvih mestih v Srbiji.

Najživahnejše delovanje ujedinjene srbske omladine je bilo v dobi od l. 1866.—1871. Toda brž ko so Madžari povsem neomejeno zagospodovali v Ogrski, so pričeli ovirati stike med ogrskimi in svobodnimi Srbi; ker pa se omladina ni hotela ukloniti, so prepovedali njene prireditve, razpustili njena društva, ali jim vsaj zabranili politično delo ter zatrli njeno časopisje. Odslej so Madžari sistematično delali na to, da madžarizirajo srbske predele; naseljevali so v Bački in Banatu Madžare, jemali v državno službo le svoje ljudi in povsod uvedli madžarski uradni jezik.

Razumljivo je, da Vojvodina pod takim pritiskom ni mogla obdržati vodilne vloge v srbstvu. Vrh tega se je kneževina Srbija razvijala vedno lepše in postala baš v 70 letih ne le politično, marveč tudi kulturno vodilna srbska pokrajina, na katero so se obračale nade vseh Srbov. Na mesto Novega Sada je stopil Beograd.

Raznarodovalne madžarske težnje je pospeševalo popolno ukinjenje Vojne krajine, ki se je izvršilo v letih 1869—1873. Ozemlje krajine se je priključilo sosednim županijam.

Najkrepkejša zaščita zoper pomadžarjenje je bila Srbom pravoslavna cerkev, ki je ohranila svojo avtonomijo; pod njenim okriljem so si mogli vzdrževati osnovne in srednje šole. Vsako tretje leto se je shajal v Sremskih Karlovcih srbski narodno-cerkveni sabor pod predsedstvom mitropolita kot najvišji cerkveno-upravni organ; vse srbsko-pravoslavne verske občine so pošiljale nanj svoje zastopnike, svetne in svečenike. Sabor je bil tedaj krepka vez srbske skupnosti v nasilni madžarski sredini.

9. Srbija v dobi od l. 1842—1903. Balkanske komplikacije.

Aleksander Karadjordjević (1842—1858.). V jako kočljivem položaju se je Srbija nahajala za časa krimske vojne (1853—1856.), v kateri se je Rusija borila zoper Turčijo in zoper kooalicijo najmočnejših evropskih držav. Turčija je bila vrhovni gospodar Srbije ter bi jo mogla zaplesti v vojno, a Rusija je bila njena zaveznica in zaščitnica. Položaj je postal posebno težaven, ko je Rusija poslala svojo vojsko v Moldavijo in Vlaško, Avstrija pa se je pripravljala, da nastopi sovražno zoper njo ter je postavila svoje čete na srbsko in vlaško mejo. Bilo se je bati, da sovražne čete prestopijo srbsko mejo in da postane Srbija bojišče. Tedaj je tudi Srbija izvedla mobilizacijo. Javno mnenje je bilo vse za Rusijo in za udeležbo na ruski strani, toda prevladala je bojazen pred Avstrijo in Turčijo, zlasti ko so ruske čete zapustile Vlaško, knez pa je iskal zaslombe pri zapadnih silah, da si z njih pomočjo zagotovi nadaljno samostojnost, katero je garantirala edinole Rusija. Tedaj je sultan na angleško prizadevanje s posebnim fermanom vnovič potrdil vse dotodanje srbske svoboščine. Srbija je ostala ves čas vojne nevtralna. V pariškem miru l. 1856. so velike sile prevzele skupno jamstvo za samostojnost Srbije, s čemer je nehal protektorat Rusije. Hkrati se je določilo, da tuje čete, niti turške ne smejo prestopiti srbske meje ali korakati čez srbsko ozemlje. S tem se je zmanjšal pomen turških posadk v srbskih mestih.

V notranji srbski politiki so se po krimski vojni pričele večje težave. Knez se je vedno česče nahajal v sporu z državnim svetom, kjer so mu mnogi člani zelo nasprotovali. Vrh tega se je v Srbiji razvila takoimenovana liberalna stranka, katere vodje so se bili izšolali po evropskih središčih, kjer so spoznali zapadnoevropske parlamentarne uredbe. Nezadovoljni z ustavo iz l. 1838., ki je poznala le državni svet, so želeli vpeljati tudi v Srbiji pravi parlament

in so v ta namen zahtevali sklicanje narodne skupščine. Ko so se jim pridružili tudi nekateri člani saveta, med njimi vplivni notranji minister Garašanin, je moral knez Aleksander pripustiti sklicanje skupščine. Državni svet je izdelal zakon o ustrojstvu narodne skupščine, nakar so se izvršile volitve. Toda splošno nezadovoljstvo s kneževim notranjo in zunanjo politiko (oligarhija državnega saveta, samopašnost uradništva; naslanjanje na Avstrijo in Turčijo) je bilo vzrok, da so pri volitvah nagali njegovi nasprotniki in prvo delo nove skupščine je bilo, da je odstavila kneza Aleksandra ter poklicala zopet starega Miloša Obrenovića na prestol.

Miloš Obrenović (1858—1860.) je za svoje druge vlade skušal, da vrši program liberalne struje, ki ga je poklicala na prestol. Ta je želela, da se neha vmešavanje sosednih držav, pred vsem Turčije, v srbske zadeve ter da si Srbija pripori večjo samostojnost na zunaj in znotraj. Da to doseže, je začel pogajanja s porto, toda umrl je že čez dve leti, na kar je v drugič nastopil vlado njegov sin Mihael.

Mihael Obrenović. (1860—1868.), Mihaelova druga vlada je jako pomembna za Srbijo. V notranji politiki je prevrat iz l. 1858. prinesel važno spremembo: Nehala je vlada ustavobraniteljev, hkrati pa je državni svet izgubil svojo veliko moč, a na njegovo mesto je stopila narodna skupščina. S tem se je stvorila osnova parlamentarnega režima v Srbiji. L. 1861. je namreč knez Mihajlo sklical narodno skupščino v Kragujevac in ta je sprejela štiri važne zakone, po katerih se: 1. narodna skupščina mora sestajati vsake tretje leto; 2. edino ona sklepa o davkih; 3. državni svet sicer obdrži pravico zakonodaje in proračuna, toda knez dobi pravico, imenovati in odstavljati njegove člane brez portinega dovoljenja, in 4. uredi se narodna vojska, in sicer je vsak moški med 20. in 50. letom zavezan vojaški dolžnosti.

Te reforme, zlasti ona o savetu in o narodni vojski, so vzbudile trdovratno nasprotstvo turške vlade, ki je smatrala, da se s tem kršijo njena prava. Toda ker so garancijske sile ^{1858/9} soglašale s Srbijo, Turčija ni mogla ničesar pričeti proti njej. Ostala pa je velika napetost: Turčija je pričela zbirati čete na meji. V Beogradu je prišlo naposled v ^{1859/60} 1862. do krvavih spopadov med Turki in Srbi, na kar je turška posadka pričela s topovi bombardirati Beograd. Velešile so se vmešale in na konferenci v Carigradu odločile, da se izselijo civilni Turki iz srbskih trdnjav ter da ostanejo

samo turške posadke še v Beogradu, Šabcu, Smederevu in Kladovu, trdnjavi v Užicu in Sokolu pa se porušita (1862.). — Dotlej je namreč Turčija trdila, da smejo v trdnjavah v Srbiji bivati ne le vojaške čete, marveč tudi civilno turško prebivalstvo, češ, da spada k posadkam. Zato se je turško meščanstvo izselilo iz trdnjav šele sedaj, ko so velesile ovrge portino tolmačenje akermanskih in adrijanopoljskih mirovnih določb.

Toda ta uspeh še ni zadovoljil Srbije. Tedanja mlada generacija, pod vodstvom ujedinjene srbske omladine, je bila pod vplivom sodobnega narodnega gibanja v ostali Evropi naziranja, da je Srbija poklicana za osvoboditeljico ne le Srbov, marveč vseh južnih Slovanov. Nacijonalna struja je smatrala, da je nastopil čas osvobojenja in obnovitve slavnega Dušanovega carstva. Smatrala je Turčijo za tako oslABLJENO, da bi bilo treba le skupnega navora balkanskih krščanskih narodov, pa se doseže zmaga ter osvoboditev. Knez Mihael je soglašal s to strujo in je ves čas svoje vlade delal na to, kako čim prej izpolniti narodne želje. Sklenil je dogovor s Črno goro za skupno borbo zoper Turke; za slučaj zmage se je sklenila združitev obeh srbskih držav. Še pomembnejši so bili dogovori z voditelji bolgarskega osvobodilnega gibanja, ki jih je Srbija vneto podpirala; bolgarski emigranti, ki so imeli svojo glavno organizacijo v Bukureštu, so dogovorili z Mihaelovo vlado pogodbo, po kateri stvorijo po osvobojenju Bolgari s Srbi skupno državo pod vlado kneza Mihaela. Vrh tega je stopila srbska vlada v stike z vodilnimi in vplivnimi Srbi v Bosni in Hercegovini, Stari Srbiji in Makedoniji, da se pripravi skupna bojna akcija. Tudi z Grčijo je stopil v zvezo. Sredi teh priprav je knez Mihael znova pokrenil vprašanje turških trdnjav in naposled dosegel, da so turške posadke l. 1867. zapustile vse trdnjave v Srbiji in „jih prepustile knezu Mihaelu v čuvanje“. Ta uspeh je še bolj dvignil ugled Srbije, ki se je jela smatrati za voditeljico in prvoboriteljico balkanskih Slovanov; priprave za osvobodilno vojno so se nadaljevale — pod tiho rusko zaščito —, tedaj pa je knez Mihael v Topčideru nenadoma podlegel atentatu, katerega ozadje se ni moglo dovolj pojasniti. Mihaelu je sledil na prestolu Milan, sin njegovega bratranca.

Milan Obrenović (1868—1889.) je bil še mladoleten, zato je mesto njega vladalo namestništvo treh članov. Toda sprememba na prestolu Srbiji ni prinesla dobrih posežke; nova vlada je opustila smotreno nacijonalno vnvanjo politiko ter je osredotočila svoje delo

na znotraj. Liberalna stranka, ki je sedaj prevzela vso oblast, ni bila namreč zadovoljna z Mihaelom, ki je z oslavitvijo saveta ojačil kneževsko oblast, zato mu je poslednja leta močno nasprotovala. Namestniška vlada je izrabila priliko, da omeji vladarsko moč. Sklicala je narodno skupščino, ki je sprejela novo ustavo (l. 1869.), po kateri se je zakonodajna oblast in budžetno pravo preneslo z državnega saveta na skupščino. Toda ko je knez Milan l. 1872. postal polnoleten in prevzel vlado, se notranje razmere niso pomirile, kajti absolutistično navdahnjeni knez je vplival na skupščino, zlasti na njene kmetske člane, ter vladal po svoji volji.

Srbi in Bolgari v Turčiji. Tudi vnanji položaj Srbije se je po Mihaelovi smrti močno poslabšal. Prenehali so živahni stiki z ostalimi južnimi Slovani, celo s Srbi v Turčiji, ohladilo se je tudi razmerje do Rusije, ki je podpirala vedno bolj — Bolgare. Vsled narodne nestrpnosti grške višje duhovščine se je na rusko intervencijo osnoval bolgarski eksarhat v Carigradu (l. 1870.), neodvisen od patrijarhata. Eksarhatu so se podredili ne le vsi bolgarski, marveč tudi mnogi srbski predeli, med njimi Makedonija. Pričela se je živahna bolgarska propaganda, podpirana z bogatimi ruskimi sredstvi, in pričela širiti bolgarsko narodno zavest tudi v krajih, ki so bili čisto ali vsaj pretežno srbski. Vsled tega je pričelo naraščati srbsko-bolgarsko nasprotstvo.

Pozornost srbske nacionalne akcije je odvracala od Stare Srbije in Makedonije tudi Bosna-Hercegovina. Tu je moralo krščansko prebivalstvo prenašati silna davčna bremena, odkar so begi in age mogli zahtevati od kmetov celo več nego poprej. Kmetje so bili najbolj egorčeni, ker se je desetina pobirala po zakupnikih na najbrezobzirnejši način. Začeli so se množiti krvavi spopadi med muslimani in kristjani; l. 1875. pa je izbruhnil organiziran upor v Hercegovini in se kmalu razširil na vso severno Bosno. Upornikom so prišli na pomoč mnogoštevilni dobrovoljci iz Srbije in Črne gore, a tudi mnogi Srbi, Hrvati in Slovenci iz Avstro-Ogrske; pridružil se jim je z večjo četo tudi Peter Karadjordjević, sin bivšega kneza Aleksandra, in sicer pod imenom Petar Mrkonjić. Vstaši so napadali bege in age ter njihove gradiče in turške čete; turško-muslimanske trupe pa so požigale srbska sela ter se znašale nad prebivalstvom, ki je v množicah bežalo čez mejo na hrvatsko-slavonska in dalmatinska ter črnogorska tla.

Srbsko-turška vojna l. 1876. Evropske velesile so skušale vplivati na Turčijo, da izvede reforme v korist kristjanom. V Srbiji je javno mnenje zahtevalo, da priskoči država upornikom na pomoč; knez Milan se mu ni mogel več ustavljati in l. 1876. sta Srbija in Črna gora izročili porti ultimatum, da izroči Bosno v srbsko, a Hercegovino v črnogorsko upravo. Ker Turčija zahtevi ni ugodila, sta ji napovedali vojno.

V Srbijo je prispelo mnogo dobrovoljcev iz slovanskih dežel, osobito iz Rusije, in ruski general Černjajev je prevzel poveljstvo srbske vojske. Toda na Srbijo je navalila premočno turška armada in potisnila srbske čete pri Aleksincu nazaj; nadaljno turško prodiranje je preprečila ruska intervencija. Mir, ki se je sklenil v februarju l. 1877., je določil „status quo“ med Srbijo in Turčijo.

Črna gora, ki je udarila na Hercegovino in se bojevala uspešneje, ni sklenila miru, marveč se je bojevala še naprej.

Rusko-turška in nova srbsko-turška vojna. V l. 1876—77. je konferenca evropskih poslanikov v Carigradu ponovno zahtevala pri porti, da se končajo nasilja nad kristjani ter se izvedejo reforme. Turčija je te zahteve odklanjala; izogniti se je hotela nadaljnim intervencijam na ta način, da je dne 23. decembra 1876. proglasila ustavo, ki naj podeli vsem državljanom brez ozira na vero in narodnost enake državljske pravice, parlament i. t. d. Ker pa je bilo očitno, da ostane nova ustava le na papirju, so veleposlaniki zapustili Carigrad, a Rusija je pod pritiskom vseslovanske propagande v aprilu l. 1877. napovedala Turčiji vojno.

Toda položaj za Rusijo ni bil lahek. Nasprotovala ji je Anglija, stara sovražnica Rusije in zaščitnica Turčije, prav tako tudi Avstrija, ki je pričela po porazu v Italiji in Nemčiji iskati odškodnine na jugovzhodu, stremeč po razširjenju na Balkanu („Drang nach Osten“). Rusija se je morala pogajati z Avstrijo, ki pa je med drugim izjavila, da ne more pripustiti, da bi se za Donavo osnovala velika slovanska država, marveč more pripustiti kvečjemu manjše kneževine. Vrh tega je Avstrija zahtevala teritorijalno odškodnino, in sicer Bosno in Hercegovino, kar ji je Rusija priznala v posebni, seveda tajni konvenciji; zasedla naj bi deželo šele po vojni. Hkrati je Rusija priznala, da spada Srbija in zapadni del Balkanskega polotoka (do Vardarja) v avstrijsko interesno sfero. Šele s temi koncesijami si je ruska diplomacija zagotovila avstrijsko nevtralnost.

Rusija, ki so ji pomagali tudi Rumuni, je po zavzetju Plevne prodrla čez Balkan; tudi Srbija je koncem l. 1877. pričela vojno znova. Ruske čete so prodrle v bližino Carigrada, na kar je morala Turčija skleniti mir v San Stefanu (20. febr. 1878.).

Sanstefanski mir je vseboval zelo neugodne določbe za Srbijo; ustvaril je Veliko Bolgarsko, kateri je poleg severne Bolgarske, vzhodne Rumelije (južne Bolgarske) pripadala tudi cela Makedonija in še dolina Južne Morave z Vranjem ter gornji Vardar s Skopljem in Pirot. Srbija je imela dobiti samo Niš ter neznatne obmejne poprave v smeri proti Kosovu in Novemu Pazarju. Črna gora se je razširila izdatneje proti vzhodu in jugu. Bosna-Hercegovina je imela dobiti upravno avtonomijo pod kontrolo Avstrije in Rusije.

Berlinski kongres. Sanstefanskim mirovnim določbam, ki so vznejevoljile Srbijo, so nasprotovale vse evropske velesile. Rusija je morala privoliti v njih revizijo na berlinskem kongresu l. 1878. Tu so se Srbiji prisodili okraji Niš, Pirot, Toplica in Vranje („Nevi krajevi“) Bolgarska je ostala omejena na deželo med Donavo in Balkanom s Sofijo; Vzhodna Rumelija je postala posebna avtonomna kneževina, a Makedonija ter stara Srbija sta ostali turški. Črna gora je dobila Bar — pozneje še Ulcinj namesto kotline Plav — Gusinje, dalje Podgorico, Nikšić in Kolašin. Srbija in Črna gora (ter Rumunija) so postale povsem nezavisne od Turčije — kakor določeno že v San Stefanu —, a bolgarski kneževini sta dobili vsaka svojega krščanskega kneza, toda pod turško nadoblastjo. Avstrija je dobila Spič ter mandat za okupacijo Bosne in Hercegovine, ki pa sta pravno ostali sultanovi.

Okupacija Bosne-Hercegovine. Ko je dospel v Bosno glas o avstrijskem mandatu, so nastali v deželi veliki nemiri. V Sarajevu so muslimani pregnali turške oblasti ter osnovali pod vodstvom Hadži Loja Narodno vlado, ki je vzela vso oblast v roke, da se organizira odpor zoper Avstrijo. Sodelovali so tudi pravoslavni, ki so si želeli združenja s Srbijo. Po vsej deželi so se pričele zbirati oborožene čete, največ muslimanske, in ko je avstrijska vojska v juliju 1878. prestopila mejo, so se ji postavili Bosanci z največjo srditostjo v bran. Šele po mnogih krvavih bojih je Avstrija jeseni l. 1878. dovršila okupacijo dežele ter uvedla v njej svojo upravo. Velika večina prebivalstva, muslimani in pravoslavni, ji je bila nasprotna in v sledečih letih je prišlo parkrat do uporov, ki pa so bili seveda takoj udušeni.

Avstrija si je izgovorila, da v slučaju potrebe zasede z vojaštvom tudi glavne kraje Novopazarskega sandžaka. To se je zgodilo že l. 1879., a uprava v sandžaku je ostala turška. S stremljenjem po sandžaku je Avstrija hotela preprečiti združitev obeh srbskih kneževin in si ohraniti odprto pot na Solun, ker je smatrala ves zapadni del Balkanskega polotoka za svojo interesno sfero.

Milanova vlada po l. 1878. Na berlinskem kongresu je morala Srbija sprejeti tudi mnoge gospodarsko-trgovske obveznosti napram Avstriji. Ker je v tej dobi Rusija podpirala le Bolgarijo, a napram Srbiji, osobito napram knezu Milanu, se je nahajala v zelo hladnem razmerju, je imela Avstrija lahko stališče. V trgovinski pogodbi l. 1881. si je zagotovila velike prednosti v Srbiji, ki se je nahajala odslej v popolni gospodarski odvisnosti od nje. Knez Milan sam pa je smatral, da je spas deželi edinole v nasložitvi na Avstrijo in je ves čas svoje vlade vodil avstrofilsko politiko. L. 1881. je sklenil z njo celo tajno konvencijo, s katero se je zagotovilo medsebojno prijateljstvo in vzajemna pomoč.

Oprt na to zvezo se je Milan l. 1882. slovesno proglasil za kralja, kar so evropske države kmalu priznale. Odslej je bila Srbija kraljevina.

Odvisnost od Avstrije v političnem, še bolj pa v gospodarskem oziru, je povročila gospodarsko stagnacijo v kraljevini. Srbija je sicer dobila na avstrijski pritisk prve železnice, ki pa so imele svrho, odpreti Avstriji pot na Carigrad in Solun. Proti političnem in gospodarskem jeroilstvu je nastal velik odpor med narodom. Stvorila se je od l. 1881. dalje pod vplivom idej Svetozara Markovića povsem nova radikalna stranka, zahtevajoča državno nezavisnost na zunaj, samoupravo in svobodo na znotraj, nastopajoča ostro proti avtokratizmu kralja in vlade. Zahtevala je prijateljske stike z Bolgari in Hrvati, prijateljstvo z Rusijo in osvobojenje od avstrijskega vpliva. Pridobila si je toliko pristašev med kmetskim prebivalstvom, da je že l. 1883. dosegla veliko večino pri skupščinskih volitvah. Ker pa ji kralj Milan kljub temu ni hotel izročiti vlade, je nastal v vzhodnem predelu okrog Zaječara očiten upor (timočka buna), ki je bil kmalu udušen; mnogi radikalski prvaki so bili obsojeni na smrt, drugi so se rešili čez mejo (med njimi Nikola Pašić). Odslej je vladalo nepremostljivo nasprotje med kraljem Milanom in radikalno stranko, ki je morala pretrpeti najhujša preganjanja, a je kljub temu obdržala večino v narodu.

Vojna z Bolgari l. 1885. L. 1885. je nastal v Plovdiyu dobro organiziran bolgarski upor; uporniki so odstranili krščanskega guvernerja Vzhodne Rumelije, ki ga je bil postavil sultan, in pozvali bolgarskega kneza Aleksandra za vladarja. Aleksander se je odzval in se oklical za kneza obeh Bolgarij.

Ta združitev je nasprotovala določbam berlinskega kongresa. Proti njej je nastopil kralj Milan. Ker je imela Avstrija zasedeno Bosno-Hercegovino in Novopazarski sandžak, je bila Srbiji odprta edina možnost, razširiti se proti jugu, za kar je dala Avstrija svoje dovoljenje. Zato je Milan smatral ojačenje Bolgarije kot neugodno in nevarno; skušal ga je preprečiti. Vrh tega je upal z vnanjimi uspehi oslabiti radikalno stranko.

V zaščito določb berlinskega kongresa je kralj Milan napovedal Bolgarski vojno, ki pa je kljub začetnim uspehom potekla neugodno; ko so dospele rumelijske čete, se je morala srbska vojska po porazu pri Slivnici umakniti iz Bolgarije. Vsled avstrijske intervencije se je takoj sklenil mir, ki je določal status quo, a Bolgarija je ostala združena.

Nova ustava. Milanova abdikacija. Vojni neuspeh je še bolj ojačil radikalno stranko. Kljub temu se ji je kralj Milan trdovratno upiral, vzdržujoč vlado zoper njo. Postajal pa je čim dalje bolj nepriljubljen, zlasti še, ko se je kompromitiral v razdoru s soprogo Natalijo. Naposled je uvidel, da se zoper radikale vendarle ne da vladati; dal je najprej izdelati novo ustavo, ki jo je narodna skupščina sprejela l. 1888. Ustava je bila zelo moderna; uzakonila je odgovornost ministrstva ter s tem položila temelj parlamentarnemu režimu. Kmalu na to, še l. 1889., se je kralj Milan odpovedal prestolu na korist svojemu sinu Aleksandru. Ker pa je bil ta še mladoleten, je prevzelo vladarske posle namestništvo, sestojече iz treh članov.

Aleksander Obrenović (1889—1903) se je že l. 1893. protivno ustavi proglasil za polnoletnega. Tudi on se je nahajal kmalu v najsrдитеjšem sporu z radikali, ki so imeli večino v narodu in skupščini. Ker pa bi jim po ustavi iz l. 1888. moral prepustiti vlado, je l. 1894. kratkomalo ukinil novo ustavo (državni udar) in obnovil ono iz l. 1869. Sledile so neprestane notranje politične homatije, zlasti odkar se je vrnil domov bivši kralj Milan. Ves srd Obrenovićev se je obrnil zoper radikale, ki jih je vlada preganjala z najhujšimi sredstvi; zavladovala je najhujša reakcija in najstrašnejši strankarski

prepiri. Razumljivo je, da so v tem nesrečnem notranjepolitičnem položaju ostale državne finance v največjem neredu, da ni bilo nikakega gospodarskega napredka; često uradništvo ni dobilo redno svoje plače. V vnani politiki ni imela država nikake izrazite nacionalne smeri in nikakih uspehov; kakor njegov oče se je kralj Aleksander naslanjal na Avstrijo. Ko pa so se vsled splošne nezadovoljnosti pričeli nemiri, je vlada ukinila ustavo, spremenila protizakonito nekatere zakone in izvedla nezakonito nove volitve. Vrh tega se je kralj Aleksander oženil z Drago Mašin, ki ni imela dobrega slovesa, kar je še bolj podkopalo ugled zadnjega Obrenovića. Tedaj je nezadovoljstvo prikipelo do vrhunca; stvorila se je zarota med častniškim zborom in zarotniki so v noči od 10.—11. junija (28.—29. maja) l. 1903. odstranili Aleksandra Obrenovića, kraljico Drago ter prvake reakcionarne vlade. Vojska in malo nato tudi narodna skupščina je oklicala Petra Karadjordjevića za kralja ter obnovila z malimi spremembami ustavo iz l. 1888.

10. Srbija — jugoslovanski Piemont. (1903—1918).

Peter Karadjordjević Osvoboditelj (1903—1921.) S povratkom Karadjordjevićev na prestol prične nova doba v zgodovini Srbije in vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev. V zunanji politiki je nehalo naslanjenje na Avstrijo. Srbija je odslej vodila izrazito slovansko politiko; zavladali so najprijaznejši odnošaji z Rusijo. Srbija si je odločno zapisala za cilj — osvoboditev ne le vseh Srbov, marveč tudi Hrvatov in Slovencev izpod tujega jarma. To jo je privedlo v nasprotje z Avstrijo in Turčijo. Avstrija je hotela ukloniti Srbijo s tem, da ji je postavila z izredno visoko uvozno carino skrajno neugodne pogoje glede uvoza agrarnih proizvodov, osobito živine, zahtevala pa pri tem prednosti za izvoz avstrijskih industrijskih izdelkov. Srbija pod takimi pogoji ni hotela skleniti nove trgovinske pogodbe, — stara je baš takrat potekla —; tedaj je Avstro-Ogrska kratkomalo prepovedala uvoz iz Srbije, nakar je Srbija zabranila vsakršen uvoz iz Avstro-Ogrske. S tem se je začela takoimenovana carinska vojna (1906—1910), ki je sicer povzročila Srbiji velike gospodarske težave, ali poostrila in popularizirala je nasprotje do sosednje države, Avstriji pa ni pomogla do cilja; smatrati jo moremo kot predhodnico poznejših krvavih spopadov. Dasi se je nahajala v tako neugodnem geografskopolitičnem položaju, vendar je Srbija srečno prestala krizo, si našla nova tržišča za svoje proizvode ter se eman-

cipirala od avstro-ogrske gospodarske premoči. Pri tem se je njen celokupni finančni in gospodarski položaj temeljito izboljšal in konsolidiral. Tekom žilave gospodarske vojne se je ugled Srbije silno povečal, najbolj v jugoslovanskih pokrajinah Avstro-Ogrske, kjer so Srbi, Hrvati in Slovenci z vedno večjim zaupanjem gledali na svojo bodočo osvoboditeljico.

V notranji politiki pomeni nastop kralja Petra definitivno zmago parlamentarnega režima, ki se odslej ni več prekinjal.

Aneksijska kriza l. 1908. L. 1878. je Avstro-Ogrska slovesno izjavila, da se z okupacijo ne prikrajšajo suverene sultanove pravice do Bosne. Ko pa je l. 1908. v Turčiji zmagala mladoturška revolucija in se je izvedla ustava, se je Avstrija bala, da se bosansko prebivalstvo, kateremu je morala podeliti ustavne pravice, izreče proti njej. Zato je dne 5. oktobra 1908. izrekla aneksijo Bosne in Hercegovine. Mladoturki so sicer protestirali, a so proti plačilu 60 milijonov odškodnine naposled priznali aneksijo.

Mnogo večje ogorčenje je proti aneksiji zavladelo v Srbiji in Črni gori, ki sta zahtevali vsaj teritorialno odškodnino. Začeli sta mobilizirati, a Avstro-Ogrska je z velikimi vojaškimi silami zastavila mejo. Srbija je protestirala zoper aneksijo pri vseh velikih silah, ki so podpisale berlinski dogovor. Kriza se je silno poostrila; Srbija si je pridobila simpatije vsega civiliziranega sveta, najodločnejše pa sta stali na njeni strani Rusija in Francija. Tedaj je Nemčija sporočila, da bo Avstrija napadla Srbijo, ako ta ne prizna aneksije, ona pa da bo Avstriji pomagala, ako bi Rusija priskočila Srbiji na pomoč. Rusija, ki si še ni bila opomogla od poraza v vojni z Japonsko in od notranjih neredov, se je čutila preslabo, da bi sprejela vojno, zato je svetovala Srbiji, naj se ukloni. Srbiji ni kazalo drugega nego popustiti; morala je izjaviti, da z aneksijo Bosne niso prizadete njene pravice.

Srbija je doživela neuspeh v aneksijski krizi. Toda pridobila si je zaščitnike v Rusiji, Franciji ter Angliji in Jugoslovani v Avstro-Ogrski so spremljali njeno težavno borbo z največjimi simpatijami. Postajalo je jasno, da se nacionalni jugoslovanski razvoj bliža odločilnemu konfliktu.

Balkanska vojna l. 1912—1913. Osvoboditi svoje sorojake v Stari Srbiji in Makedoniji izpod turškega jarma, priboriti si prost izhod do morja in se tako osvoboditi avstroogrškega gospodarskega oklepa, to je vodilo Srbijo, da si je l. 1912. poiskala zaveznikov

med ostalimi balkanskimi državami. S Črno goro se je razmerje zopet izboljšalo, z Bolgarijo so obstojale že od l. 1903. dalje zelo prijateljske vezi. L. 1912. se je osnovala balkanska zveza, sestojeca iz Srbije, Bolgarije, Črne gore in Grčije; nje ustanovitev so podpirale tudi velesile, Rusija, Anglija in Francija. Vojna, ki se je od l. 1911. vršila med Italijo in Turčijo radi Tripolitaniije, je pokazala nemoč in desorganizacijo turške države, zato je balkanska zveza sklenila, da izrabi priliko in osvobodi sorojake izpod turškega jarma. V oktobru l. 1912. se je pričela vojna, ki je izpolnila najsmelejše nade. V bitki pri Kumanovu dne 22.—24. oktobra je zmagovita srbska vojska odločilno potolkla turško armado ter si osvojila staroslavno Skoplje in nesrečno Kosovo. Istočasno si je bolgarska armada izvojevala zmago nad Turki v okolici Adrianopolja (Lozengrad, Ljule Burgas) ter prodirala proti Carigradu. Srbi so v sledečih dneh potolkli bežečo turško vojsko še pri Prilepu in pri Bitolju, dočim so istočasno Grki zavzeli Epir in južno Makedonijo s Solunom, Črnogorci pa med manjšimi boji posedli turško ozemlje ob vzhodni in južni meji. Srbi so udarili preko Albanije do morja ter 29. novembra zasedli Drač, ki naj bi postal bodoče srbsko пристanišče. Skoro vsa evropska Turčija se je nahajala v rokah zaveznikov, samo Janina se je še upirala Grkom, Adrianopolj Bolgarom in Skadar Črnogorcem. Šele ko so Srki poslali pomoč Bolgarom in Črnogorcem, so padle vse tri trdnjave v zavezniške roke, na kar se je na posredovanje evropskih velesil 30. maja 1913. sklenil v Londonu mir, v katerem se je Turčija odrekla vsemu svojemu ozemlju zapadno od črte Enos-Midia.

Druga balkanska vojna. Med tem je Avstro-Ogrska, ki sta jo podpirali Nemčija in Italija, izrabila sleherno priliko, da škoduje Srbiji in zmanjša njene uspehe. Ker ni mogla ohraniti Turčije na Balkanu (status quo), kakor je želela, je z vojno pretnjo dosegla, da so velesile privolile v ustanovitev samostojne Albanije, kateri naj bi pripadal tudi Skadar. Na avstrijski ultimatum je morala Srbija zapustiti že zasedeno Albanijo in s tem so bile njene nade na prost dohod do morja uničene.

Med Bolgari in Srbi se je radi Makedonije pričel spor, ki bi ga po zvezni pogodbi imel razsoditi ruski car. Nanj sta se obrnili obe državi; toda nenadoma je bolgarski vladar Ferdinand postavil germanofilsko vlado ter dal svoji vojski povelje, naj brez vojne napovedi naskoči Srbe. Ali srbska vojska je v krvavi bitki

na Bregalnici početkom julija 1913. premagala Bolgare, ki so morali, ko se je zoper nje poleg Črne gore in Grčije obrnila tudi Rumunija, skleniti dne 10. avgusta mir v Bukureštu ter prepustiti večino spornega ozemlja Srbiji. Politična karta Balkanskega polotoka je dobila one meje, kakor jih je imela do l. 1918.

11. Črna gora za vlade Nikole (1860—1918.).

Knez Nikola (1860—1918.), zadnji vladar Črne gore, je le v prvi dobi svoje vlade imel še voditi boje s Turki, potem pa so se obmejne razmere izboljšale. Leto 1878. je Črni gori prineslo popolno neodvisnost od Turčije in hkrati izdatno povečanje; ker pa kotline Plav-Gusinje, ki jo ji je prisodil berlinski kongres, radi energičnega albansko-turškega odpora Črnogorci niso mogli zavzeti, so jim velesile v zameno prisodile Ulcinj (l. 1880.). Odslej je trajal mir do l. 1912.

Knez Nikola je sicer izvedel nekatere reforme; mesto senata kot najvišje upravne in sodne oblasti je ustanovil ministrstvo in uredil sodstvo. L. 1905. je celo razglasil ustavo in izvedel volitve v prvo črnogorsko narodno skupščino. Toda parlamentarni režim še ni zavladal v Črni gori. Uvedba izrazite narodne smeri v Beogradu je učinkovala tudi na prebivalstvo Črne gore, ki je pričelo težiti po čim tesnejših odnošajih s Srbijo. Knez Nikola je sicer dobival denarno pomoč od Rusije, a se je vendarle naslanjal več ali manj odkrito na Avstrijo. Narodna struja je zahtevala drugo smer. Pri volitvah je dobila opozicijska narodna stranka veliko večino ter je takoj odločno zahtevala najtesnejšo zvezo s Srbijo in isto vnanjo politiko, kot jo je vodila srbska vlada. Hkrati je zmogovita opozicija zahtevala uvedbo parlamentarnega režima, konec knežove samopašne in svojevoljne vlade ter kontrolo finančnega gospodarstva. Nastop opozicije seveda knezu, ki je hotel ostati kljub ustavi neomejen gospodar v državi, ni bil všeč; zato je kratkomalo razpustil skupščino in pričel brezobzirno preganjati pristaše narodne stranke. S skrajnim terorjem je pri novih volitvah dosegel večino. Še hujše nasilje nad narodno stranko, kateri je pripadala vsa omladina, se je začelo, ko so razkrili na Cetinju nekako zaroto, ki naj bi z bombami odstranila kneza Nikolo. Bombe so bile bržkone sploh podtaknjene, toda knez je obdolžil zarote voditelje narodne stranke in pa — Srbijo, tako da so se naposled prekinili diplomatski odnošaji med obema srbskima državama.

Knez Nikola je oženil svojo hčer Jeleno z italijanskim kraljem, sam pa je ponovno posetil Dunaj. Postajal je doma vedno bolj nepriljubljen in ko se je l. 1910. z velikem sijajem proglasil za kralja, stvar ni napravila pravega učinka. Nikolova vlada je prej ko slej ostala patrijarhalna, absolutistična.

12. Srbi, Hrvatje in Slovenci v Avstro-Ogrski izza dualizma.

V *Hrvatski-Slavoniji* je po reviziji nagodbe l. 1873. narodna stranka prevzela vlado in nastale so mirnejše razmere. Začel se je lepši razvoj v prosveti in gospodarstvu; l. 1874. se je v Zagrebu ustanovilo vseučilišče in proglasil se je obvezni ljudsko-šolski pouk. V Hrvatski se je uvedla moderna uprava.

L. 1873. se je ukinila Vojna krajina; njeno ozemlje v Hrvatski-Slavoniji pa se je šele l. 1881. na ponovno zahtevo sabora združilo z ostalo Hrvatsko.

L. 1880. se je imela obnoviti ogrsko-hrvatska finančna nagodba, ki se je obnavljala vsakih deset let. Ker Madžari niso hoteli sprejeti nekaterih sprememb v korist Hrvatski, je ban Mažuranić demisijsioniral; novi ban pa je bil madžaron. Pričenjal se je čim dalje večji madžarski pritisk na Hrvate; v nasprotju z določbami nagodbe so pričeli v skupnih uradih uvajati madžarski uradni jezik, in sicer najpreje v finančni upravi. Najhujše je postalo madžarsko nasilje, ko je ogrska vlada l. 1883. imenovala za bana grofa Khuen-Hedervaryja, ki se je z največjo nasilnostjo držal do l. 1903. Volilni red za sabor je vlada l. 1888. popravila tako, da je imelo komaj 2% prebivalstva volilno pravico, v saboru je vrh tega sedelo veliko število virilistov. Na ta način si je Khuen znal pri vseh volitvah dobiti večino v saboru. Z raznimi spletkami je znal izzivati spore med domačini, osobito med Hrvati in Srbi. One, ki se mu niso hoteli ukloniti, je preganjal z najhujšo brezobzirnostjo. Hrvatje so si zoper strašno nasilje skušali pomagati s tem, da so se sklicevali na svoje starodavno državno pravo, češ da je Hrvatska bila od nekdaj država zase in da mora prav taka postati tudi v bodoče, nezavisna tako od Pešte kot od Dunaju. Naposled se je vsa hrvatska javnost, vse izobraženstvo in vsa omladina priznavala k temu ekstremnemu, toda malo praktičnemu političnemu programu („pravaši“, „pravaška stranka“), katerega duševni oče je bil Ante Starčević. Pravaši so sicer pridobili večino med narodom, niso je pa mogli dobiti v saboru. Khuen je mogel nadaljevati z madžariza-

cijo; pri skupnih uradih v Hrvatski je nameščal vedno več madžarskih uradnikov, s katerimi se je uvažal madžarski uradni jezik. Začele so se ustanavljati madžarske ljudske šole.

Nejevolja tlačenegararoda si je često poiskala duška na viharen način. L. 1895. so vseučiliščniki ob cesarjevem prirodu v Zagrebu javno sežgali madžarsko zastavo, za kar jih je bilo mnogo izključenih; šli so nadaljevat študije v Prago, kjer so se pri Čehih, osobito pri Masaryku, navzeli novih idej in realističneg. političnega pojmovanja. L. 1903. so po celi deželi nastali silni nemiri radi madžarskih zastav in napisov; Khuen jih je udušil šele s pomočjo vojaštva, pri čemer je padlo mnogo žrtev. Ko se je vzpričo krvavih dogodkov hrvatska deputacija napotila na Dunaj, da si izposluje pomoč, je cesar niti sprejeti ni hotel. Še istega leta je Khuen vendarle odstopil, ko je postal ogrski ministrski predsednik.

Po l. 1903. je začelo tudi na Hrvatskem novo življenje. Mladi rod, ki se je izšolal v Pragi, je pričel doma realnejšo, praktičnejšo politiko; opustivši brezplodni historizem se je postavila na stališče prirodnega prava, zagovarjajoč z vso vnemo načelo srbskohrvatskega narodnega edinstva. Drug vzrok ojačenju jugoslovanske smeri je bil preobrat v Srbiji v l. 1903. Tedaj se je koncem l. 1905. stvorila koalicija med hrvatskimi in srbskimi strankami, ki je pri saborskih volitvah l. 1906. dobila večino ter prevzela vlado v deželi. Toda že naslednje leto je ogrska vlada po državnem zboru sklenila „železničarsko pragmatiko“, ki je vpeljala madžarski uradni jezik tudi po hrvatskih železnicah. Vsled energičnega odpora Hrvatov in Srbov je sledil znova nasilni madžarski režim, ki je z majhnimi presledki trajal do pričetka svetovne vojne. Madžaronska vlada je ponovno razpustila sabor, v katerem pa je hrvatsko-srbska koalicija vedno znova dosegla večino.

Da bi razbila slogo med Srbi in Hrvati, je vlada o priliki aneksijske krize obdolžila 53 najuglednejših Srbov veleizdaje in si v ta namen pomagala celo s ponarejenimi listinami (l. 1909.). — L. 1910. je Hrvatska sicer dobila nov volilni ri, po katerem se je število volilcev pomnožilo na štirikrat večjo vsoto, toda vse zmage koalicije niso nič pomagale, ker so Madžari držali svoje nasilno gospostvo, zdaj s pomočjo komisarjev, ki so vladali namesto bana in sabora, zdaj s z razpustom sabora ter z najhujšimi nasilji.

Bosna se je nahajala, ko jo je zasedla Avstro-Ogrska, v največjem neredu in zaostalosti. Avstrija je res uvedla red, zgradila

nekaj železnice ter cest in javnih poslopij toda smatrala je deželo za svojo kolonijo, zato jo je prepustila kapitalu iz Pešte in Dunaja, da je pričel izkoriščati velikanske bosanske gozdne in rudne zaklade. Najbolj značilno je za njeno kulturno delo, da je pustila povsem nerešeno agrarno vprašanje, tako da so ostali kmetje v istem razmerju do begov in ag, kakor za Turčije. Prav tako ni Avstrija ničesar storila za občno prosveto, saj je 85 % mladine ostalo tudi pod avstrijsko vlado brez šolskega pouka.

Po načelu: „divide et impera“ je Avstro-Ogrska stremela po tem, da se vzdržuje čim najbolj sovražno razmerje med bosanskimi konfesijami. Muslimanom je pustila nalašč vse dotedanje privilegije, da jih je na ta način pridobila zase.

Po l. 1908. je ostala Bosna skupna državna dežela Avstrije in Ogrske; upravljal jo je skupni finančni minister, deželni šef, vodja vlade, pa je bil hkrati vojaški poveljnik v deželi. L. 1910. je Bosna-Hercegovina dobila ustavo s posebnim bosanskim saborom, katerega delokrog pa je bil silno omejen; vanj so se volitve vršile po konfesionalnih kurijah.

V Dalmaciji, ki je pripadala avstrijski državni polovici, dasi je Hrvatska ponovno zahtevala njeno priključenje, je po zaključku avstrijskih ustavnih berb narodni prepored popolnoma uspel; italijanska stranka, ki je nasprotovala združenju s Hrvatsko („avtonomaši“), je skoro popolnoma izginila. Tudi tu se je po l. 1903. pričelo živahnije politično življenje na temelju srbsko-hrvatske sloge. Toda Dalmacija je ostala pastorka Avstrije, ki ni niti najmanj skrbela za njeno gospodarsko povzdigo. Brez dobrega železniškega priključka, z majhnimi, neopremljenimi pristanišči, zanemarjena glede industrijskega procvita, poljedelstva in živinoreje, je postala Dalmacija tako ubožna, da si je največji del prebivalstva moral z izseljevanjem iskati življenjskega obstoja.

Srbi v Južni Ogrski so imeli po uveljavljanju dualizma v političnem oziru jako težavno stališče. Gospodarsko so ostali močni, ker so posedovali bogato zemljo in so se uspešno udeleževali tudi v trgovini. Toda madžarski pritisk je močno oviral njihovo prosvetno in kulturno delo. Toda Matica Srpska v Novem Sadu je ostala še vedno važna kulturna institucija.

Da *li* Srbe potisnili v manjšino, so Madžari od l. 1867. dalje sistematično naseljevali madžarske priseljence v Bačko in Banat, največ v mesta, kjer so v javne in privatne službe jemali samo Madžare.

Slovenci. Dualizem je povzročil v politiki živahno borbo med konservativno Bleiweisovo strujo in liberalnejšo mladoslovensko generacijo. V l. 1868—1871. so se prirejali tabori, to je velikanski javni shodi pod milim nebom, po raznih krajih. Na njih so govorili in glasovali za zedinjeno Slovenijo in za enakopravnost slovenščine v šoli, cerkvi in uradih. Kljub temu, da je decemberska ustava določala narodno enakopravnost, si je slovenski jezik mogel pridobiti veljavo tudi v uradih in v šoli šele po hudih borbah.

Nemškonacijonalna vlada je ostala v Avstriji do l. 1879.; ves ta čas so morali Slovenci trpeti hud nemški pritisk. Nekoliko boljše je postalo, ko je nastopilo Taaffejevo ministrstvo (1879—1893), ki se je opiralo na nemške konservativce in Slovane. Uveljavila se je enakopravnost slovenščine v uradih in šoli; na Kranjskem so se osnovala na gimnazijah slovenske vzporednice. Toda narodne pridobitve so se omejevale povečini na Kranjsko in Primorsko, na Štajerskem in Koroškem so jih znali preprečiti nestrpni Nemci. Nemška prevlada se je na Kranjskem nekoliko omejila; na Štajerskem in Koroškem pa je še vedno napredovala germanizacija.

Uvedba splošne in enake volilne pravice za državni zbor, izvršena l. 1907., je sicer zmanjšala politični pomen nemških velikašev, toda ostala je še vedno premoč nemškega kapitala in nemškega uradništva. Kajti centralna dunajska vlada je sistematično vzdrževala nemške uradnike na vseh vplivnih in vodilnih mestih, na Štajerskem ter Koroškem pa sploh v vseh uradih, tako da je imela v njih osnovo za germanizacijo. Nemški pritisk se je v poslednjih letih pred veliko osvobodilno vojno še povečal, le na Primorskem je nekoliko popustil, tako da so Slovenci mogli napredovati v Trstu in v Gorici.

Narodna borba Slovencev se je vršila največ v podrobnem delu, v boju za uradniška mesta, za enakopravnost slovenščine pri posameznih uradih, ker je nemški uradniki kljub zakoniti določbi niso hoteli priznavati, v boju za šole, za občine i. t. d. V teh malih borbah so Slovenci pokazali dokaj žilavosti in sposobnosti; mnogo so se pri tem učili pri Čehih. Na gospodarskem področju so se istotako udejstvovali z veliko marljivostjo, ustanovivši obilo hranilnic, zadrug i. t. d., toda veliki kapital je ostal domala ves v nemških rokah. Izseljevanje iz slovenskih pokrajin je od l. 1890. dalje zavzemalo vedno večji obseg. Še največ uspeha se je pokazalo na kulturnem polju, kjer se je lepo razvila lepa književnost ter umetnost. Domače slovstvo se je moglo v prvi dobi razvijati največ s

pomočjo književnih društev, n. pr. „Slovenske Matice“ (od l. 1864.); zanimanje za slovensko knjigo med kmetским ljudstvom je vzbudila največ „Družba sv. Mohorja“ (od l. 1851.).

13. Svetovna vojna in osvobojenje ter ujedinjenje Srbov Hrvatov in Slovencev.

Dokler je bila Srbija pod poslednjima dvema Obrenovićema needina, razrovana po notranjih razprtijah, odvisna več ali manj od Avstrije, je bila njena moč tudi na zunaj manjša. Zato je imela manj privlačnosti za avtrijske Jugoslovane.

Drugače je postalo, ko se je Srbija z nastopom kralja Petra Osvoboditelja l. 1903. začela na znotraj krepiti, na zunaj pa se pripravljati, da združi v skupno svobodno državo vse Srbe, Hrvate in Slovence. Odslej je postajalo tudi med Hrvati in Slovenci vedno večje število onih, ki so pričakovali boljše usode svojemu narodu le od združenja vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev. Kolikor bolj se je večal avstrijsko-madžarski pritisk zoper Srbe, Hrvate in Slovence, toliko jačji je postajal odpor, toliko bolj je rastla samozavest in solidarnost med njimi, kakor se je pokazalo osobito o priliki aneksijske krize.

Zmage srbskega orožja v balkanskih vojnah so še prav posebno dvignile zavest narodnega edinstva med Srbi, Hrvati in Slovenci; ojačile so vero v konsolidirano Srbijo in nado na njeno in njenih mogočnih zaveznikov pomoč v odločilni borbi za osvobojenje. Najprej med omladino, potem sploh med izobraženci je prevladalo revolucionarno gibanje za zedinjenje s Srbijo in Črno goro. Postajalo je jasno, da se bo v Evropi v kratkem pričela velika borba za osvobojenje tlačениh narodov.

Izraz samozavestnega revolucionarnega razpoloženja je bil sarajevski atentat (28. junija 1914.), kateremu je podlegel avstrijski prestolonaslednik Franc Ferdinand. Ta atentat je izrabila avstroogrška vlada, obdolžujoč Srbijo krivde na atentatu, v namenu, da pogazi nasprotnike, dokler so še iznemogli od pravkar dovršene vojne in nepripravljeni za uspešno obrambo. Dne 28. julija 1914. je Avstrija napovedala Srbiji vojno. Srbiji pa je poleg Črne gore priskočila na pomoč velika Rusija, Avstriji pa Nemčija, na kar so se zapletle v vojno še Francija, Belgija in Anglija.

Avstrijci so udarili z veliko premočjo preko dolnje Drine in Save pri Šabcu, toda že 17.—20. avgusta so jih Srbi potolkli na

Ceru in na Jadru ter jih vrgli zopet čez mejo. Srbi so nato prešli celo v ofenzivo proti Sarajevu in v Srem; seveda trajnih uspehov tu ni bilo mogoče doseči.

Po mnogotedenskem neprestanem krvavem bojevanju je v novembru avstrijsko-ogrsko vojska pričela novo ofenzivo ter prodrla preko Valjeva, Užica in Beograda, toda v dneh 3.—6. decembra 1914 so jo Srbi kljub večkratni premoči na črti pod Rudnikom s Suvoborom kot središčem odločilno porazili ter jo znova vrgli preko Drine in Save.

Sledeče mesece ni bilo večjih bojev ali bitk na avstrijsko-srbski fronti. Toda velik del Srbije je bil vsled sovražne invazije popolnoma oropan in opustošen. Še mnogo hujše so bile posledice pegavice, ki so jo avstrijske čete zanesle v Srbijo iz Galicije in ki je v zimi od januarja do maja divjala tako strašno, da je pokončala preko 250.000 ljudi.

Med tem je srbska vlada, ki se je z narodno skupščino vred preselila v Niš, že 24. novembra 1914. proglasila kot glavni cilj vojne — osvobojenje in ujedinjenje vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Da bi čim prej zmagovito končale vojno, so potegnile Rusija, Francija in Anglija Italijo na svojo stran in ji zato v londonskem dogovoru (26. aprila l. 1915.) zagotovile poleg Trentina Primorsko z Idrijo in Vipavo in severno Dalmacijo z večino otokov. Kljub italijanski pomoči (od maja 1915.) se vojna še ni mogla ugodno zaključiti; vojni položaj Nemčije ter Avstrije se je celo tako poboljšal, da sta poleg Turčije, ki je pričela vojno že v novembru 1914., potegnili tudi Bolgarsko na svojo stran, obljubivši ji vzhodno Srbijo do Morave in Makedonijo. Dne 6. oktobra 1915. je pričela silna nemško-avstrijsko-ogrsko vojska prodirati preko Save in Donave, dne 12. oktobra pa je sledil zahrbtni napad Bolgarov na vsej vzhodni meji. Herojski so se branili Srbi, ali proti strašni premoči niso zmogli dovolj. Med neprestanimi boji so se morali umikati proti jugu, in sicer, ker je bila pot na Solun že prekinjena, preko neprehodnih albanskih gora, kjer so radi mraza, snega in strašnega pomanjkanja padale silne žrtve. Ta strahotni umik preko Albanije (november-december 1915.) je ena najstrašnejših slik svetovne zgodovine sploh.

V januarju 1916. je sledila kapitulacija Črne gore, pri čemer je kralj Nikola igral nepojasnjeno, dvoumno vlogo.

Srbska vojska se je na otoku Krfu, deloma pa v Franciji in severni Afriki, restavriral in se je že od julija 1916. dalje skupno s Francози in Angleži borila na solunski fronti ter je po zmagi na Kajmakčalanu že v novembru 1916. v junaškem naskoku zavzela zopet Bitolj. Tu so se nadaljevali boji tekem vsega leta 1917.

Takoj pričetkom vojne so odšli mnogi odlični predstavniki Srbov, Hrvatov in Slovencev iz Avstro-Ogrske v zapadno Evropo ter pričeli tamkaj in v Ameriki propagando za osvobojenje in ujediničenje Jugoslovanov. V ta namen se je 1. maja l. 1915 osnovala organizacija „Jugoslovenskega odbora“ s središčem v Londonu, da zastopa in širi osvobodilne težnje. Mnogo tisoč Jugoslovanov je iz avstrijske vojske prešlo na rusko stran ter stopilo v dobrovoljske legije, ki so se v septembru l. 1916. junaško borile na ruski strani v Dobrudži; njih ostanki so pozneje odšli na solunsko fronto. Mnogo beguncev se je že prej borilo v srbski vojski, mnogo tisočev jih je prišlo pozneje iz Amerike na srbsko stran, kjer so se kot jugoslovanska divizija bojevali na solunski fronti.

Zmaga revolucije v Rusiji ter notranji razkroj sta prisilila avstrijsko vlado, da je po triletnem popolnem absolutizmu šklicala znova avstrijski parlament. V njem so zastopniki Srbov, Hrvatov in Slovencev 30. maja 1917. slovesno proglasili majsko deklaracijo, zahtevajoč v njej ujediničenje vseh Slovencev, Hrvatov in Srbov v eno samostojno, vsakršnega tujega gospodstva prosto državno telo „pod žezlom habsburško-lotarinske dinastije“. Jasneje in določneje se je glasila krfska deklaracija, ki so jo sklenili dne 20. julija 1917. na Krfu oficijalni predstavniki Srbije in zastopniki Jugoslovenskega odbora; enotni troimeni narod Srbov, Hrvatov in Slovencev se ima združiti v svobodni, nezavisni, parlamentarni kraljevini SHS z dinastijo Karadjordjevičev na čelu. Vrh tega so se določile še druge podrobnosti nove državne uredbe. V avgustu 1917. je zastopstvo Črnogorcev v Parizu sklenilo, da Črna gora neha obstojati kot samostojna kraljevina ter da se pridruži srbsko-hrvatsko-slovenski kraljevini.

Sredi septembra (14.—20. sept. 1918.) je srbska armada v zvezi z jugoslovansko divizijo prodrla bolgarsko fronto pri Solunu, razbila sovražno armado ter zmagovito prodrla proti Skoplju in Kratovu; že 29. septembra je Bolgarija kapitulirala. V poldrugem mesecu so prodrle zmagovite srbske čete do Save in Donave, že dne 1. novembra so vkorakale v Beograd; Srbija, ki je morala pretrpeti tolika gorja za časa avstrijsko-nemško-bolgarske

okupacije, je bila zopet osvobojena, a' nahajala se je takorekoč v razvalinah.

S prodorom solunske fronte je pričel konec vojne. Že 3. oktobra sta Avstrija in Nemčija prosili premirja. Wilson, predsednik ameriške Unije, ki je začela l. 1917. vojno s centralnimi državami, je odgovoril, da je med drugimi mirovnimi pogoji tudi zahteva, da se prizna avstroogrskim Jugoslovanom popolna samoodločba glede bodoče državne pripadnosti. Avstrija je morala sprejeti pogoje in — s tem je razpadla.

Propaganda za lastno narodno državo je med Jugoslovani v Avstro-Ogrski hitro napredovala in vzbujala splošno navdušenje. Povsod so se osnovali narodni sveti, ki so si kot najvišjo narodno oblast-izvolili Narodno veče Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu. In ko je razpadla Avstrija, je Narodno veče dne 29. oktobra 1918. prevzelo vso oblast nad ozemljem Srbov, Hrvatov in Slovencev v Avstro-Ogrski ter proglasilo samostojno državo Slovencev, Hrvatov in Srbov z nalogo, da se čim prej združi s Srbijo in Črno goro. Na podlagi sklepa Narodnega večja z dne 24. novembra se je to zgodilo dne 1. decembra 1918., ko je tedanji regent Aleksander slovesno proglasil združitev države SHS, kraljevine Srbije in Črne gore v enotno kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Že 26. novembra l. 1918. je črnogorska narodna skupščina v Podgorici odstavila kralja Nikolo in dinastijo Petrović-Njegoš ter proglasila ujedinjenje Črne gore s Srbijo.

Prvi december pomeni tedaj pričetek naše kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Dne 20. decembra se je sestavilo prvo ministristvo in 1. marca se je sešlo provizorno narodno predstavništvo. Novo izvoljena ustavodajna narodna skupščina je dne 28. junija — na Vidovdan — l. 1921. dala ustavo naši narodni državi.

Mirovne pogodbe. Med tem so predstavitelji zmagovitih držav v Parizu dogovarjali mirovne določbe za premagane centralne sile. Za našo kraljevino so važni sledeči mirovni sklepi:

Dne 10. septembra 1919. se je podpisal z republiko Avstrijo mir v St. Germainu, ki je uredil mejne in pravne odnošaje med našo državo in Avstrijo, za večino slovenske Koroške pa odredil plebiscit. Vsled neugodnega izida glasovanja dne 10. oktobra 1920. je pripadlo plebiscitno ozemlje Avstriji.

Dne 27. novembra 1919. se je podpisal z Bolgarijo mir v Neuilly, ki odreja neznatne mejne poprave ob dolnjem Timoku,

pri Caribrodu, Bosiljgradu in Strumici v našo korist in določa bolgarsko vojno odškodnino za izvršene rekvizicije i. t. d.

Dne 6. junija 1920. se je podpisal z Madžarsko mir v Trianonu, ki je uredil mejno, odškodninsko in pravno razmerje med kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev ter Madžarsko.

Mnogo težje je bilo dogovoriti mejo med našo državo in Italijo, ker je ta zahtevala velik predel slovensko-hrvatsko-srbskega ozemlja zase. Po dolgotrajnih pogajanjih se je šele sklenila pogodba v Rapallu dne 12. novembra 1920., določujoča mejo med obema državama. Le glede Reke, ki bi se po rapallski pogodbi imela urediti kot posebna država, se je dne 27. januarja 1924. sklenil sporazum, po katerem pripade tudi Reka Italiji, sušaško pristanišče (Delta in Baroš) pa naši kraljevini.

V varstvo mirovnih pogodb in na njih temelječega stanja so sklenile Češkoslovaška, Rumunija in kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev v l. 1920—1921. zvezo, ki se običajno raziva mala antanta.

Spremema na prestolu. Stari kralj Peter je dne 16. avgusta 1921. leta zatisnil trudne oči za vedno. Narodna skupščina mu je v znak priznanja za velike zasluge za delo narodnega osvobodjenja dala častni naziv: Peter Veliki — Kralj Osvoboditelj. Vlado je prevzel prestolonaslednik, dotlej regent Aleksander.

Kralj Aleksander se je v juniju l. 1922. poročil z rumunsko princeso Marijo. Dne 6. septembra 1923. se jima je rodil sin Peter, na katerega je po ustavi prešlo pravo prestolonasledstva v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev.

14. Gospodarski in kulturni razvoj Srbov, Hrvatov in Slovencev v najnovejši dobi.

Gospodarsko stanje. Mnogovrstni izumi v področju fizike, kemije in tehnike so povzročili tekom XIX. in XX. stoletja silen razvoj v obrtništvu-industriji, prometu, trgovini ter sploh v vseh gospodarskih panogah. V tem velikanskem znanstvenem in gospodarskem napredku so sodelovali pred vsem veliki kulturni narodi Francozi, Angleži, Nemci, Amerikanci, zato je moderna kultura v njihovih deželah dosegla najvišjo stopnjo.

Ozemlje Srbov, Hrvatov in Slovencev se je nahajalo povečini v stran od modernih kulturnih središč. Velikega kulturnega in go-

spodarskega napredka so mogli biti deležni le oni predeli, na katerih ni ležala težka mōra barbarskega turškega gospodstva. Zato so mogle razmeroma najbolj napredovati pokrajine, pripadajoče Avstro-Ogrski. Toda tudi tu so veljale pokrajine Srbov, Hrvatov in Slovencev le kot nekake kolonije po državi pospeševanega, gospodarsko prevladujočega nemškoalpskega in sudetskega jedra. Industrija n. pr. se je razvila v prvi vrsti v teh predelih, v pokrajinah našega naroda pa v mnogo manjši meri, največ še na Slovenskem. Slično je bilo glede prometnih sredstev; tudi v tem oziru je bilo slovensko ozemlje razmeroma na najboljšem, ker je preko njega vodila najbližja pot iz nemškoalpskih in sudetskih dežel na morje pri Trstu; prva železnica na slovenskih tleh se je gradila že v l. 1843—46., in sicer od Gradeca preko Maribora do Celja; to je hkrati najstarejša železnica na ozemlju naše kraljevine. Prav tako se naš narod ni mogel okoristiti z ugodno lego ob morju in silni razvoj modernega paroplovstva je le uničil staro plovbo z jadrnicami v Dalmaciji, ni ji pa dal nikakega nadomestila, ker se je ves veliki pomorski promet osredotočil v Trstu in na Reki v nemškem in madžarskem interesu.

Moderni kapitalistični gospodarski red, ki ubija domačo obrt in mala podjetja, pospešuje pa velepodjetja in iz njih osnovane delniške družbe ter kartelev. je uničil domačo obrt po naših krajih, ker je s cenejšimi izdelki preplaval naš trg. Ta preobrat se je zvršil najprej na Slovenskem, nato v Vojvodini, na Hrvatskem in v Dalmaciji. Prevlada industrijskih izdelkov pa je prinesla tudi neugodne posledice, ker je dala malokje nadomestila z moderno veleindustrijo, ki bi nudila prebivalstvu v zameno tvorniški zaslužek. Kjer se je vendarle naselilo vsaj nekaj industrije na našem ozemlju (železne, tekstilne tvornice), pa je bila v rokah tujega kapitala, na Slovenskem nemškega, na Hrvatskem in v Vojvodini židovsko-madžarskega, v Dalmaciji italijanskega. Seveda je tuji kapital pospeševal priseljevanje tujerodnega delavstva in uradništva, tako zlasti na Slovenskem in v Vojvodini, ter podpiral potujčevanje. V njem se kaže izrazito premoč tujega denarja nad domačim; kot skoro vsa industrijska, veletrgovska, železniška in paroplovna podjetja, tako je bil tudi bančni kapital povečini v tujih rokah.

Vzpričo tega je silni gospodarski napredek v drugi polovici XIX. stoletja povzročil tudi zelo škodljive posledice za naš narod; zato se je, zlasti od devetdesetih let dalje, pričelo izseljevanje iz naših pokrajin v industrijske predele srednje Evrope in Amerike.

Da bi se ojačila v gospodarstvu odporna moč našega gospodarsko slabejšega prebivalstva, se je pričela podrobna gospodarska organizacija v obliki zadrug, hranilnic in posojilnic, v čemer so se zlasti na Slovenskem dosegli veliki uspehi.

Gospodarstvo Bosne-Hercegovine je bilo pred avstrijsko okupacijo še povsem v primitivnem stanju; dežela je imela samo eno edino železnico Dobrljin — Banjaluka, a nikake industrije, marveč le domačo obrt. Avstrija je deželo priključila svojemu gospodarskemu sistemu ter pričela na veliko izkoriščati silne gozde in rudno bogastvo, zgradivši vrsto ozkotirnih železnic. Pri tem pa je bil udeležen le židovski in nemško-madžarski kapital.

Srbija je bila sicer politično svobodna, ali gospodarsko je država dolgo ostala na primitivni stopnji. Prevladovala je še domača obrt, razvila se ni niti industrija, niti rudarstvo, ker zato ni bilo na razpolago dovolj močnega domačega velekapitala. Prve železnice je dobila Srbija v osemdesetih letih, a gradil jih je inozemski kapital. V zadnjih desetletjih pa se je domači kapital toliko ojačil, da so nastala prva industrijska in rudarska podjetja, zlasti ko je izza časa carinske vojne z Avstrijo državna uprava z veliko vnemo pospeševala domača industrijska podjetja, ustanovljajoč jih tudi sama in gradeč nove železnice. Dočim je v Bosni Avstrija pustila staro fevdalno stanje, ne da bi osvobodila kmeta, pa je Srbija izvršila popolno osvoboditev kmeta, izvedla po izgonu Turkov temeljito agrarno reformo ter potem s posebnimi zakoni zagotovila gospodarski položaj kmeta in ga popolnoma zavarovala pred propadom. — Naposled si je Srbija gospodarsko tako opomogla, da je bila njena trgovska bilanca visoko aktivna.

Črna gora je ostala v primitivnem gospodarstvu, še bolj oni del Srbije na jugu, ki je dosegel svobodo šele l. 1912—13.

Z osvoboditvijo in ujedinjenjem se je ustvarila šele podlaga samostojnemu gospodarskemu življenju za vse pokrajine države. Z nacijonaliziranjem tujih podjetij se je zmanjšal vpliv tujega kapitala, z uvedbo prohibitivne carine in z drugimi sredstvi se je ojačila domača industrija, rudarstvo in trgovina, ki se opirajo na vedno bolj se množéči domači denar. Preostalo je sicer še ogromno posla, ali vidi se, da se jači po osvobojenju domači kapital, da se razvija domače meščanstvo in da se morejo zaposliti mnogo večje množine delavstva, bodisi ročnega kot duševnega, nego pred osvobojenjem. Oprostitev kmeta v Bosni in drugod, kjer še ni bil prost, izvedba agrarne reforme in notranja kolonizacija so preuredbe, ki

krepijo kmetski stan. Izpopolnjujejo se pomanjkljive prometne zveze, ustvarjajo se gospodarski ter trgovski stiki med doslej ločenimi pokrajinami, ki pričenjajo šele sedaj tvoriti zaključen gospodarski kompleks. Ustvarja se v gospodarskem pogledu stanje, kakršno so bili srečnejši narodi v civiliziranih državah dosegli že tekom poslednjih desetletij.

V političnem pogledu je šele osvoboditev prinesla popolno demokratizacijo narodnega zastopstva, saj so v večini bivših avstro-ogrskih pokrajin, tako v Bosni, Vojvodini, Hrvatski-Slavoniji, na Slovenskem vsaj za občine in deželna zastopstva, še odločale prednosti po rojstvu, po premoženju, materinjem jeziku i. t. d. Splošna in enaka ter tajna volilna pravica se je dosledno izvedla za vsa zastopstva šele z osvobođenjem.

Duševno življenje med Srbi, Hrvati in Slovenci se je pričelo lepše razvijati šele v drugi polovici XIX. stoletja.

Šolstvo. V slovenskih pokrajinah so oblasti izvedle splošno šolsko obveznost ter podaljšanje dobo šolske obveznosti, dočim se je istočasno ustanovilo obilo osnovnih šol. Vsled tega je med Slovenci nepismenost že skoro povsem izginila. V precej manjši meri se je to posrečilo v Hrvatski-Slavoniji in Vojvodini, še v manjši v Dalmaciji. V Bosni-Hercegovini je kljub štiridesetletni avstrijski vladi ostalo prosvetno stanje skrajno slabo, tako da šteje Bosna-Hercegovina še danes med vsemi našimi pokrajinami razmeroma največ nepismenih. Pa tudi v Srbiji stanje ljudskošolske izobrazbe še ni zadovoljivo, še manj seveda v Črni gori in v Južni Srbiji. Da je v pokrajinah, ki so bile še nedavno turške, odstotek nepismenih tako visok, temu je vzrok tudi veliko zanemarjanje osnovne ženske izobrazbe, ker se je turški način družabnega zapostavljanja ženske prenesel v precejšnji meri tudi na nemuslimansko prebivalstvo.

Nasprotno pa se je moglo narodno srednješolstvo vsled nemškega pritiska manj razviti na Slovenskem, prav tako vsled madžarskega na ozemlju bivše Ogrske. Razmeroma mnogo srednjih šol so imele že pred ujedinjenjem Hrvatska-Slavonija, Srbija in Črna gora. Po osvobođenju se je začelo srednješolstvo z uspehom pospeševati v veliki meri, nacjonalizirali so se tujejezični zavodi in se osnovali mnogi novi. Ustanovilo se je tudi obilo meščanskih šol, zlasti v Sloveniji. Velikega pomena je tudi napredovanje strokovnega šolstva. — Pred l. 1918. sta obstojali vseučilišči v Beo-

gradu in v Zagrebu; odtlej sta se obe izpopolnili, a ustanovilo se je novo vseučilišče v Ljubljani, ki se izpopolnjuje od leta do leta. Osnovali sta se vrh tega pravna fakulteta v Subotici in filozofska v Skoplju.

Prav tako so se razvile druge kulturne institucije, znanstvena društva oziroma akademije v Zagrebu in Beogradu ter naposled tudi v Ljubljani, gledišča po vseh največjih mestih, muzeji i. t. d.

Tekom poslednjih sedemdesetih let, v mnogem oziru pa šele po l. 1918., so se osnovali zadostni temelji, da se na njih razvije lastna prosveta, po kateri bo mogel za naprej naš narod sodelovati in tekmovati v velikem kulturnem razvoju človeštva, kar mu poprej, ko je bil še politično, gospodarsko, socijalno ter narodno nesvoboden, nikakor ni bilo mogoče.

Vendar je naš narod na polju kulturnega dela že doslej kljub zelo neugodnim pogojem ustvaril mnoga lepa in vredna dela.

Lepa književnost. Osobito uspešno se je že razvila lepa književnost. Slovenci so pokazali največjo silo v pesništvu, osobito v liriki. France Prešeren, začetnik prave umetne pesmi, je ustvaril v krasnem jeziku nesmrtna dela, ki se morejo meriti z najboljšimi sličnimi proizvodi največjih svetovnih narodov. Kakor osamljen velikan stoji Prešeren sredi svoje dobe, ki je proizvajala še malo dobrega. Šele v dobi Stritarja, Franceta Levstika in Josipa Jurčiča se slovenska lepa književnost zopet uspešno razmahne. Josip Stritar ima vodstvo v estetični kritiki in vzgoji ter v didaktičnem pesništvu; on vzgaja novo generacijo. France Levstik se je razven kot pesnik in pripovednik izkazal osobito kot jezikovni kritik; njegove razprave o čiščenju in pravilni rabi jezika v književnosti so stvorile zanesljivo osnovo književnemu razvoju slovenščine. Josip Jurčič pa je prvi slovenski pripovednik, ki nam je dal prve izvirne povesti in romane ter dramo. Vzgledi teh mož, ki so pokrenili tudi prve književne perijodične liste, so vzbudili in učili še druge dobre avtorje; pripovednika in poljudnega znanstvenika — naravoslovca Franca Erjavca, pripovednika Josipa Kersnika, lirskega in epskega pesnika Simona Gregorčiča, lirika Simona Jenka, Janeza Trdino, pisatelja „Bajk in povesti o Gorjancih“ ter krepkega epika Antona Aškercia; pripovednik Ivan Tavčar je napisal najlepša svoja dela pred koncem svojega dolgega, plodovitega življenja. Po smrti večine navedenih avtorjev je sledila krajša stagnacija, potem pa se je pojavila na obratu stoletja nova generacija književnikov, takoimeno-

vana „moderna“, ki se je izkazala posebno v liriki. Od znamenite četvorice Josip Murn-Aleksandrov, Dragotin Kette, Ivan Cankar in Oton Župančič sta prva dva umrla že v prvih mladeniških letih, zapustivši krasne lirske pesmi, Ivan Cankar pa je prešel med pripovednike ter je ustvaril dolgo vrsto prekrasnih, zlasti stilistično nedosežnih prozajskih del, pa tudi več satiričnih dram. Oton Župančič, mojster v liriki, nedosežen v jeziku, ritmiki in diki, najgloblji v miselni liriki, je dal umotvore, ki se merijo s Prešernovimi in se s popolnim uspehom stavijo ob stran prvim svetovnim umetnikom. Izkazal se je tudi s sijajnimi prevodi iz zapadnoevropske književnosti, osobito Shakespearea; v najnovejši dobi pa je ustvaril doslej najboljšo slovensko dramo. Za temi štirimi avtorji, spočetka pod njihovim vplivom, se je pojavilo še več pesnikov in pisateljev, tako Milan Pugelj, sprva lirik, pozneje pretežno pripovednik, lirika in pripovednika Cvetko-Florijan Golar in Vladimir Levstik, slednji hkrati izboren prevajalec; pripovednik Fran Finžgar, ki je napisal razen povesti iz sodobnega življenja in dram tudi večji zgodovinski roman „Pod svobodnim solncem“, Zofka Kveder-Jelovškova, Fr. Ksav. Meško, Alojz Kraigher, Alojz Gradnik, Ivan Pregelj, razen teh pa še lepa vrsta mlajših pisateljev in pesnikov.

Tudi med Hrvati se je pravo književno delovanje pričelo po uspešni izvedbi narodnega preporoda, torej z drugo polovico XIX. stoletja. Že prva manj kritična prehodna doba kaže lepe uspehe. pojavilo se je, povečini že v dobi ilirizma, več avtorjev, med katerimi so poleg Slovenca Stanka Vraza najimenitnejši Petar Preradović, dober lirik, ki je zložil mnogo refleksivnih in zlasti domoljubnih ter prigradnih pesmi, epski lirik fra Grga Martić iz Hercegovine ter Ivan Mažuranić, ki je najboljši pesnik te starejše dobe, dasi le malo plodovit („smrt Smajlage Čengijića“). Imenovati je še Dmitrija Demetra, plodovitega dramatika, osnovatelja ilirskega gledališča, ter Ivana Trnskega, pesnika, pripovednika in prevajalca.

V novejši dobi, v drugi polovici XIX. stoletja, je najkrepkejši hrvatski pesnik Silvije Kranjčević, ki spada med mlajše; je velik umetnik jezika, mojster lirike, čustvene in miselne, in je imel velik vpliv na mlajši rod. — Kakor Slovenci so tudi Hrvatje prozo dobili pozneje; razvila pa se je tu zelo bogato in mnogostransko in je dala dokaj večjih povesti, zlasti pa obilo romanov. Prvi imenitnejši pripovednik, hkrati eden najboljših hrvatskih, je Avgust

Šenoa, ustvaritelj hrvatskega romana; napisal je več historičnih romanov („Zlatarevo zlato“ iz zagrebske zgodovine XVI. stoletja, „Seljačka buna“ iz dobe Matije Gubca), zgodovinskih novel i. t. d. Šenoa piše idealistično, romantično, njegova dela so postala zelo popularna. Drugi je Eugen Kumičić, ki pa je pripovednik naturalizma, dasi se še vedno ne more šteti med prave realiste; napisal je več romanov iz modernega življenja, zgodovinskih romanov („Urota Zrinjsko-Frankopanska“), novel, pa tudi dram. Kot pripovednika je imenovati tudi Josipa Evgena Tomića. — Pravi realist, začetnik psihološke šole med Hrvati, je šele Ljubomir Babić-Gjalski, ki je napisal obilo romanov in novel iz hrvatskega sodobnega in polpreteklega časa, osobito iz sredine inteligence. Gjalski je postal vodja in vzgled mlajšim pripovednikom, med katerimi so najimenitnejši Josip Kozarac, ki opisuje pred vsem Slavonijo („Mrtvi kapitali“), Venceslav Novak, katerega romani so največ iz življenja Primorcev („Tito Dorčić“) i. dr. — Od najnovejših je imenovati pesnika Mihovića Nikolića, Vladimirja Nazora, pripovednike: Viktor Car Emin, Dinko Šimunović, Josip Kosor, ki je osobito krepak dramatik ter eden najuglednejših avtorjev med mlajšimi, ki so okrog l. 1900. v hrvatski književnosti pokrenili „moderno“. [Kot dramatika sta v prvi vrsti še Milan Begović in Dubrovčanin Ivo Vojnović, ki ima drame osobito iz preteklosti Dubrovnika.

V srbski književnosti se med pesniki starejše dobe odlikujeta pred vsemi dva: Branko Radičević, glavni lirski in satirični pesnik, ki je prvi izdal svoje pesmi v živem narodnem jeziku po Vukovem pravopisu ter mu s tem v precejšnji meri pripomogel do zmage, ter črnogorski vladika Petar Petrović Njegoš, največji srbski pesnik, ki je ustvaril več epskih pesmi s filozofskimi globinami, med njimi najimenitnejši epos „Gorski vijenac“. V tej starejši dobi je tudi pri Srbih proza slabše zastopana.

V drugi polovici XIX. stoletja se je tudi med Srbi književnost razvijala vedno lepše. Med pesniki te dobe je najimenitnejši Jovan Jovanović Zmaj, poet lirskih, satiričnih in patrijotskih, osobito tudi otroških pesmi; poleg njega je še imenovati Gjuro Jakšića, ki je zelo krepak romantičen lirik, ki pa je napisal tudi več dram in povesti, — med novjšimi pa osobito Vojislava Ilića, ki je že povsem moderen lirik, negujoč osobito formo. V prozi so dali Srbi več pripovedi ter novel in ne toliko romanov kot Hrvati. Prvi je pričel z romani Jakov Ignjatović, ki je starejši avtor in zelo

plodovit; ima poleg zgodovinskih romanov in povesti romane iz so dobnosti, v katerih realistično slika tedanje socijalne razmere srbske družbe. Ljudsko življenje sta verno opisovala pozneje osobito Milovan Glišić in Janko Veselinović. Kakor Vojislav Ilić v poeziji, tako nastopi okrog 1880. leta v prozi pripovednik Laza Lazarević z dovršenimi deli umetniškega značaja, eden najboljših srbskih pisateljev. Poleg Dalmatinca Sime Matavulja je zelo dober pripovedovalec Stevan Sremac, zelo plodovit pisatelj, točen opazovalec preprostega življenja in najboljši med humorističnimi pripovedniki. Med dramatikami je iz starejše dobe prvi in boljši Jovan Subotić, ki ima, kakor večina starejših avtorjev sploh, drame iz narodne zgodovine. Zelo dobre drame ima Laza Kostić, ki je hkrati prevajalec Shakespearea na srbski jezik. Kosta Trifković je pisatelj komedij. Od novejših avtorjev je prvi Branišlav Nušić, ki je izredno plodovit in mnogostranski pisatelj; razen obilice povesti, potopisov i. t. d. je napisal veliko množino dram in komedij.

V najnovejši dobi se je srbska lirika zelo lepo razvila; med najboljšimi pesniki so: Jovan Dučić, z lepim stilom in izrednim duševnim bogastvom, Milan Rakić, Sima Pandurović, Rastko Petrović in Aleksa Šantić ter Veljko Petrović; zadnja dva imata največ nacionalno poezijo. V prozi je najboljši Borisav Stanković, prvi sedanji srbski pripovednik, ki ima novele, roman in dramo, največ iz Južnomoravske doline; v njih opisuje propadanje dosedanjega orijentalnega življenja ob stiku z moderno kulturo. Znameniti so še: Ivo Čipiko s primorskimi povestmi, Svetozar Ćorović, ki opisuje največ bosansko življenje, poleg že navedenega Veljka Petrovića še Dragiša Vasić ter Miloš Ćrnjanski.

Še mlajša nego lepa književnost je glazbena literatura, ki je skoroda naša najmanj razvita umetnostna panoga. Med Slovenci so med starejšimi Benjamin Ipavie in Davorin Jenko („Naprej“, „Bože pravde“), med novejšimi p. Hugolin Sattner, Anton Förster, Gojmir Krek, Anton Lajovic, Emil Adamič, Štanko Premrl i. dr., ki so uglasbili največ pesmi, Risto Savin pa je nastopil z opero. Med najmlajšimi je imenovati Marija Kogoja in Lucijana Škrjanca. Med Hrvati so najimenitnejši skladatelji: Vatroslav Lisinski, ki je napisal prvo hrvatsko opero, Josip Runjanin, ki je med drugim uglazbil himno „Lepa naša domo vina“, Ivan Zajc, najplodovitejši med skladatelji, ki je spisal tudi več oper

(„Nikola Zrinski“). Hrvatske narodne pesmi je zbral Fr. Kuhač. Med Srbi je prvi imenitnejši glasbenik Kornelij Stanković, ki je gojil narodno in cerkveno glazbo. Stevan Mokranjac je zbiral in na umetniški način obdelal srbske narodne melodije. Slično se je udeještoval Izidor Bajić, še bolj pa Petar Konjović, ki na moderen način neguje srbsko narodno pesem, a je uglazbil tudi opero. Najmodernejša v glazbi med Srbi sta Kosta Manojlović in Miloje Milojević.

A tudi v upodablajoči umetnosti je že prav lep napredek. Pri Slovencih je bil v prvi polovici XIX. stoletja imenitnejši slikar Matevž Langus, naš prvi važnejši posvetni slikar (portreti, pokrajina). Najboljši cerkveni slikar v prvi polovici XIX. stoletja je bil Leopold Layer, v drugi polovici pa Janez Wolf, mojster v stenskem slikarstvu (najboljša dela v župnih cerkvah v Vipavi in na Vrhniki). Največja Wolfova učenca sta brata Janez in Jurij Šubic, ki sta se udeještovala deloma v cerkveni umetnosti, še bolj pa v svetni, in sicer v realistični smeri po primeru tedanje evropske umetnosti; Wolfov učenec je še Anton Ažbe, ki je imel slovečo slikarsko šolo v Monakovem. Impresionistično strujo zastopajo odlični umetniki Rihard Jakopič, Matija Jama, Ivan Grohar in Matija Sternen, ki so slikarji pleinaira, barv in ubranosti. V isti dobi sta se razvila tudi Ferdo Vesel (portret, genre) in Ivana Kobilca, nekoliko pozneje pa Peter Žmitek, Fran Tratnik (rizbe, portret), Ivan Vavpotič (pokrajina, portret), Maksim Gaspari (narodni motivi), Hinko Smrekar (karikaturist) i. dr.; v poslednjih letih pa se javljajo že mlajši umetniki, ki zastopajo najmodernejše smeri: Veno Pilon, Božidar Jakac (grafika), brata Franc in Tone Kralj, A. G. Kos i. dr. Med kiparji so pomembnejši: A. Gangl (Vodnikov in Valvazorjev spomenik v Ljubljani), Ivan Zajc (Prešernov spomenik), Franc Bernekar (Trubarjev spomenik), Lojze Dolinar (Krekov spomenik na ljubljanskem pokopališču), I. Napotnik, brata Kralja in dr. V arhitekturi imamo odličnega umetnika J. Plečnika, ki si je pridobil v svetu odlično ime z deli v Pragi in na Dunaju.

Med Hrvati in Srbi se je slikarstvo istotako razvilo šele v poslednji dobi. V 50 ih letih je deloval v Osjeku slikar Hötzen Dorf, ki je mojstrski slikal slavonsko pokrajino, zlasti slavonske gozde. Za njim dolgo ni bilo dobrih umetnikov. Pravzaprav je prvi hrvatski slikar bil Ferdo Quiquerez, ki je znan po svojih slabših slikah iz

hrvatske zgodovine, dočim so njegovi zelo dobri portreti mnogo manj znani. Kot prvi pravi umetnik se more smatrati šele hadarjeni Nikola Mašić, ki je z neobičajno silo slikal lepoto naših krajev, osobito Posavine in Like, in sicer že v pleinairu. Nekaj mlajši je Dalmatinec Vlaho Bukovac, ki je dober portretist (zastor v zagrebškem gledišču), prav tako Celestin Medović, slikar asketskih tipov in modernih portretov, Bela Čikoš-Sessia s svojimi velikimi kompozicijami, Oton Iveković, E. Vidović, Klement M. Crnčić, slikar morja in spreten grafik, potem še Joso Bužan in Ivan Tišov, Tomislav Krizman, Mirko Rački, Lj. Babić. Najnovejša doba je dala vrsto umetnikov, ki so pod vplivom struj v sodobni Evropi: n. pr. Uzelac, Gecan, Trepše i. dr.

Srbsko umetnost starejše dobe zastopata cerkvena slikarja Avramović in Krstić. Popularne so slike Uroša Predića iz narodnega življenja (Hercegovračko roblje, Djed i unuk i. dr.), še bolj dela Paje Jovanovića, ki ima največ slike iz narodne srbske zgodovine. (Selitev Srbov pod Čarnojevićem, kronanje Dušanovo i. t. d.). Jovanović je pozneje odšel v tujino in postal portretist. — Makedonske kraje je slikal Milan Milovanović. Od modernih sta najimenitnejša Branko Popović in Petar Dobrović.

V kiparstvu so dali Hrvati in Srbi več dobrih umetnikov. Najboljši so: Djoka Jovanović, Rosandić, Rendić, Valdec in Frangeš. Dalmatinec Ivan Meštrović pa se je s svojimi deli dvignil visoko nad ostale ter se uvrstil med prve kiparske umetnike modernega sveta. Njegovi umotvori, upodablajoči motive iz junaških narodnih pesmi, osobito iz kosovske epopeje, simbolične in biblijske motive, izklesani v marmor in les z nedosežno učinkovitostjo, so pridobili na razstavah v zapadni Evropi jugoslovanski umetnosti odlično mesto v moderni kulturi.

Tudi znanost ima med Srbi, Hrvati in Slovenci že odlične zastopnike.

Pri Slovencih, ki do osvobojenja niso imeli v vseučiliščih svojega za znanost tako potrebnega kulturnega ognjišča, so morali znanstveniki delovati v tujini. Zlasti so se izkazali v filologiji, kjer so dali slavistiki poleg Jerneja Kopitarja odličnega zastopnika v Francu Miklošiču, pozneje tudi v V. Oblaku. Sicer se med Slovenci doslej najbolj z uspehom goje slovenistika, zgodovina slovenske književnosti in slovenska zgodovina (Simon Rutar, Ivan Vrhovec, dr. Franc Kos).

Hrvati so dali slavistiki odličnega učenjaka Vatroslava Jagića. Sicer so z velikim uspehom raziskali domačo zgodovino (Franjo Rački, Klaić, Ferdo Šišić), staroveške in srednjeveške starine (don Fran Bulić) i. t. d.; Jugoslavenska akademija je v Zagrebu izdala obilo znanstvenih del, med katerimi je znamenit zlasti Bogišićev „Zbornik sadašnjih pravnih običaja južnih Slavena“.

Srbi so se udejstvovali v slavistiki najuspešneje z Daničićem. Sicer so jako dobro raziskali domačo književno zgodovino (Jovan Skerlić), dalje narodno zgodovino (Stojan Novaković, H. Ruvarac), pri čemer pa je temeljne važnosti sodelovanje Čeha Konstatina Jirečka, osobito pa etnografijo in geografijo, v katerih opravlja poglobitno delo znameniti Jovan Cvijić, ki si je s svojimi deli, razpravljajočimi o etnografskih in geografskih problemih Balkanskega polotoka, pridobil odlično mesto v svetovnem znanstvenem svetu. Srbska kraljevska akademija je izdala že lepo vrsto raznovrstnih znanstvenih del in doneskov.

Tudi znanosti se je odprlo svobodno polje za vse dele in pokrajine našega naroda šele z osvobojenjem in ujedinjenjem.

NARODNA IN UNIVERZITETNA
KNJIŽNICA

00000513415

856

